

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Հ Ս Խ Հ Լ ՈՒ Ս Ժ Ո Ղ Կ Ո Մ Ա Տ

ՊՐՈՖ. ՀԱԿՈՒ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի
Գ Լ Խ Ա Վ ՈՐ Ճ Ա Ն Ա Պ Ա Ր Հ Ն Ե Ր Ը

Ը Ս Տ

Պ Ե Վ Տ Ի Ն Գ Ե Ր Յ Ա Ն Գ Ա Ր Տ Ե Ջ Ի

Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒՆ Մ Ե Լ Գ ՈՆ Յ Ա Ն Ֆ ՈՆ Դ Ի

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն

Գ Ի Տ Հ Ր Ա Տ Ի Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1936

Գիտնության Տպարան
Գլխավոր № 2033
Պատկեր № 3
Տպարան 2000

ԻՄ ՍԻՐԵԼԻ ՄՈՐ

ԱՆՆԱ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆԻ

ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հայաստանի ռազմական ու առեվտրական հին ճանապարհների ուսումնասիրության համար միակ հիմնական աղբյուրն է հռոմեական հին քարտեզը, վորն անվանվում է այժմ Tabula Peutingeriana, այսինքն՝ «Պետինգերյան Տախտակներ»:

Ինչպես հայտնի է, այդ քարտեզը գտել էր 16-րդ դարում Վիեննայի հոլմանիստ Conrad Celtes-ը և հանձնել Աուգսբուրգի գիտնական Peutinger-ին, վորի անունով և կոչվում է «Պետինգերյան»: Պետք է սակայն մատնանշել, վոր գրավոր այս հուշարձանը, վորն անվանվում է նաև «հռոմեական աշխարհաքարտեզ», իրապես, վնչ թե քարտեզ է այժմյան իմաստով, այլ հին աշխարհի ճանապարհների մանրամասն մի նկարագրություն է և հասուկ մի ուղեցույց, վորի վրա նշանակված են առանձին գծերով ու նկարներով Բրիտանիայի, Յեվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի հաղորդակցության հին ճանապարհները, այդ ճանապարհների վրա գտնվող քաղաքներն ու կայարանները և միաժամանակ—և այդ առանձնապես կարևոր է—նաև տարածությունները յուրաքանչյուր կայարանից մինչև մյուս կայարանը, վորոնք ցույց են տրված, գլխավորապես, հռոմեական մղոններով, իսկ յերբեմն նաև այլ չափերով:

2. Հռոմեական այս ճանապարհացույց-քարտեզը վերահրատարակել է նորերս և մանրամասն կերպով ուսումնասիրել ու մեկնել է գերմանական գիտնական Կոնրադ Միլլերն իր ընդարձակ Itineraria Romana աշխատության մեջ (Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Ta-

bula Peutingeriana, Stuttgart 1916, հջ III—LXXV և 1—992):

Իր հրատարակութեան առաջաբանում Կ. Միլլերը, խոսելով այս քարտեզի ծագման ու ժամանակի մասին՝ կարծում է, վոր սրա հեղինակն է հռոմեական աշխարհագիր Կաստորիուսը, վորն այս Itineraria-ն կազմել է, հավանորեն, 4-րդ դարի վաթսուհին թվականներին: Նրա այս հետևությունը, վոր հիմնված է ուշագրավ դիտողությունների և փաստական տվյալների վրա՝ միանգամայն հավանական է ու համոզիչ:

Քարտեզի վրայի նկարներից, ինչպես մասնաշեղջի է Կ. Միլլերը, պարզ յերևում է, վոր նրա հորինման ժամանակ Հռոմը, Կոստանդնուպոլիսը և Անտիոքն յեղել են միաժամանակ կայսերական գահանիստ քաղաքներ, իսկ այս, անշուշտ, ուշագրութեան արժանի ու խիստ կարևոր մի ապացույց է, վոր քարտեզը կազմված պիտի լիներ չորրորդ դարում՝ Կոստանդին Մեծից (324—337 թ.) հետո և Թեոդոսիոս Մեծից (379—395 թ.) առաջ: Քննութեան առնելով քարտեզի նաև մյուս մանրամասնությունները՝ Կ. Միլլերը նրա հորինման ժամանակը վորոշում է կամ 365 թվին և կամ 361—363 թվականներին (տես հջ XXIX—XXXVI):

Ավելի քան հավանական են նույնպես Միլլերի դիտողությունները քարտեզի հեղինակի մասին:

Մոտավորապես 670 թվին¹ այս աշխարհաքարտեզից, ինչպես ցույց է տվել Միլլերը, ոգտվել է իր աշխարհագրութեան մեջ Անանուն Ռավեննացին: Նա ունեցել է իր ձեռքի տակ քարտեզի նաև առաջին թերթը, վորն այժմ պակասում է, և այդ թերթի վրա նա կարող էր, բնականաբար, կարդացած լինել վերնագրում հեղինակի անունը: Միլլերի քննությունից համաձայն Ռավեննացու մոտ հիշատակված են մոտ

¹ Այս կետում Մարկվարտը համաձայն չէ Միլլերին և կարծում է, վոր Ռավեննացու աշխարհագրությունը գրված է 734 թվից հետո (տես Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien 1928, հջ 5):

2000 տեղանուն, վորոնք քաղված են այս քարտեզից, և իբրև այդ քաղվածքների հեղինակ մասնանշված է (36 անգամ) հռոմեական աշխարհագիր Կաստորիուսը՝ Romanorum Cosmographus, multotiens dictus Castorius, ipse Castorius ևն (տես Itineraria Romana, հջ XXVI—XXIX): Վորոշ հիմք է ունեցել, ուրեմն, Միլլերը պնդելու, վոր Պետրոսկայան քարտեզը վերագրվելու չէ, իրապես, հռոմեական աշխարհագիր Կաստորիուսին:

3. Կաստորիուսին վերագրված քարտեզը, ինչպես տեսնում ենք, կազմված է յեղել կայսերական Հռոմի աշխարհակալութեան այն շրջանում, յերբ հայերը դեռ չեն ունեցել գիր և գրականութուն և յերբ Ֆեոդալական Հայաստանը գտնվել է դեռևս Արշակունիների իշխանութեան տակ: Այդ հնութեան պատճառով՝ նրա Հայաստանի ու հարևան յերկիրների մասը, բնականաբար, անփոխարինելի ու անգնահատելի մի աղբյուր է հայկական լեռնաշխարհի պատմական աշխարհագրութեան: Կ. Միլլերի կարծիքով՝ «հին աշխարհագրութեան համար Կաստորիուսի այս քարտեզն ավելի կարևոր է, քան հին ժամանակի գիտական ամենանշանավոր աշխարհագրական աշխատությունը՝ Պտղեմեոսի աշխարհագրութունը. ավելի կարևոր է, վորովհետև Կաստորիուսի թվերն ազատ են սխալներից ու թերություններից, վորոնք հատուկ են հին աշխարհի աստղաբաշխական ու յերկրաբնագիտական հասկացողություններին» (տես Itineraria Romana, հջ XXXIX—XL):

Պետք է սակայն ի նկատի ունենալ, վոր քարտեզի առանձին մասերը և թվերը տարբեր են ըստ իրանց ճշտութեան ու արժեքի: Հեռավորութեան թվերը ստույգ են համեմատաբար և վստահելի այն ճանապարհների նկատմամբ, վորոնք չափված են յեղել և ունեցել են մղոնաքարեր, իսկ չչափված ճանապարհների նկատմամբ միջկայարանային հեռավորությունները հիմնված են, հավանորեն, ճանապարհորդների կամ տեղացիների հաղորդած տեղեկությունների վրա: Քարտեզի այս մասերում համապատասխան թվերը կարող են լինել, անշուշտ, մոտավոր ու վիճելի:

Ինքն ըստ ինքյան հասկանալի յե նմանապես, վոր այս քարտեզում ևս, ինչպես և հին մատենագրության գրչագիր մյուս ձեռագիրներում, կան տեղանունների ու թվերի բազմաթիվ աղավաղումներ, վորոնք վերագրվելու յեն, մեծ մասամբ, քարտեզն ընդորինակողներին:

Այս վերջին հանգամանքը չե կարող, իհարկե, հիմք ծառայել մեծարժեք այս աշխատության վարկաբեկման:

4. Քարտեզի կարևորության մասին բացասական նման կարծիք եր հայտնել, որինակ, Ա. Ուշատրյանն իր զեկուցման մեջ («Առևտրական ու ռազմական ճանապարհները Հին Հայաստանում»), վորը նա կարդացել եր Կուլտուրայի Պատմության Ինստիտուտում 1933 թվին: Իր այդ զեկուցման 11-րդ թեզիսում, վորը մեքենագրված ու հրատարակված եր՝ նա տալիս ե Պատինգերյան քարտեզի հետևյալ գունավորված ու չափազանցված բնորոշումը՝

«Ըստ քննադատների—գրում ե Ուշատրյանը—այս քարտեզի վրա անունները նշանակված են բոլորովին աղճատված ձևերով. կայարանների անունները զանազան ուղեգծերի վրա գրված են ավելի կամ պակաս թվով. նրանց հաջորդականությունը հաճախ վեր-վայր ե շրջված և գրված հեռավորության չափերը շատ անճիշտ են, ուստի և այս թերություններովը Պատինգերյան քարտեզը չի կարող վստահելի առաջնորդ լինել գտնելու հին ճանապարհները Հայաստանում, ինչպես ընդունել ե պրոֆ. Մանանդյանը»:

Ուշատրյանի այս գնահատականը, վորը նա աշխատում եր հաստատել Ռամզայի «Historical geography of Asia Minor» (1890) աշխատության վկայություններով, ինչպես կըտեսնենք, ճիշտ չե: Ինչպես նախորդ իմ ուսումնասիրությունը («Հին Հայաստանի ճանապարհները Artaxata-Satala և Artaxata-Tigranocerta ըստ Պատինգերյան քարտեզի», Յերևան 1930), նույնպես և իմ այս ընդարձակ աշխատությունը, պարզ ու վորոշ ցույց են տալիս, վոր Պատինգերյան քարտեզը (Անանուն Ռավեննացու ուղղումներով) միանգամայն

«վստահելի առաջնորդ» ե, վորի ոգնությամբ ճշտվում են վնչ միայն Արշակունյաց Հայաստանի հին ճանապարհները, այլ և այդ ճանապարհների վրա գտնվող կայարանների մեծագույն մասը: Հայտնի յե նույնպես, վոր նույն այս քարտեզի հայկական մասը մեծարժեք առաջնորդ են համարել և ոգտագործել Ադոնցը և Մարկվարտը:

5. Հոմեական ճանապարհացույց-քարտեզի միակ որինակը, վոր այժմ գտնվում ե Վիեննայի Պետական գրադարանում, մեծ խնամքով գրված մի ընդորինակություն ե, վորի գրություն ժամանակը Կ. Միլլերը յենթադրում ե 11—12-րդ դարում (տես Itineraria Romana, էջ XVII): Լինելով համեմատաբար ուշ ժամանակի արտագրություն՝ միակ այս ձեռագիրը չե կարող, իհարկե, լինել անթերի ու անաղճատ պատճենը քարտեզի սկզբնական բնագրի:

Սակայն Հայաստանի նկատմամբ՝ այժմյան որինակի աղավաղությունները կարելի յե, ինչպես կըտեսնենք, ուղղել մասամբ Անանուն Ռավեննացու քաղվածքների ոգնությամբ:

Ռավեննացին իր աշխարհագրության մեջ ոգտվել ե, ինչպես վերև ասացինք, հոմեական միկնույն այս քարտեզից: Բոլոր այն տեղանունները, վոր մենք քննության ենք առնելու, արտագրված են նաև նրա աշխարհագրության մեջ, և գրեթե միշտ այն հաջորդականությամբ, ինչպես նրանք նշանակված են յեղել քարտեզում: Ռավեննացու քաղվածքների համեմատությունն այժմյան քարտեզի վկայությունների հետ ցույց ե տալիս, վոր նա ունեցել ե իր ձեռքի տակ այս քարտեզի ավելի ընտիր ու ավելի լրիվ մի որինակ, քան Պատինգերյանը: Մարկվարտը յենթադրում ե նույնիսկ, վոր Ռավեննացին ունեցել ե իր տրամադրության տակ միկնույն այս քարտեզի վնչ թե մեկ, այլ յերկու որինակ (տես Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, էջ 11):

Միանգամայն հասկանալի յե, ուրեմն, վոր Արշակունյաց Հայաստանի հին ճանապարհների ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ ու խիստ կարևոր ոժանդակ աղբյուր ե նաև Անանուն Ռավեննացու աշխարհագրությունը:

Այս աղբյուրի տպագիր հրատարակութիւնը (ed. Pinder et Parthey), վորն այժմ խիստ հազվագյուտ է, դժբախտաբար, յես չեմ կարողացել ձեռք բերել, ուստի և ոգտվել եմ, գլխավորապես, Կ. Միլլերի Itineraria-յում մեջ բերված վկայութիւններից, վորոնց մեջ մատնանշված են Հայաստանում գտնվող կայարանների անուններն այն ընթերցանութիւնը ու հաջորդականութիւնը, ինչպես նրանք տրված են նաև Ռավեննացու մոտ:

6. Պատինգերյան քարտեզի և Ռավեննացու աշխարհագրութան վկայութիւնների քննական ու համեմատական ուսումնասիրութիւնը Արշակունյաց Հայաստանի հին ճանապարհների ընդհանուր ուղղութիւնը վորոշվում է, ինչպես կտեսնենք, միանգամայն բավարար ճշտութիւնը: Իսկ նոր այս տվյալները խիստ կարևոր են վնչ միայն Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւն, այլ և Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական պատմութիւն համար:

Սույն ուսումնասիրութիւն ընթացքում մենք կը պարզենք, վոր հին այս ճանապարհներով ելին մեծ մասամբ կատարվել հայկական, պարթևական, հռոմեական, նաև բյուզանդական ու սասանյան զորքերի տեղաշարժումները: Սակայն պատերազմող այս զորքերի հարձակման ու նահանջի հին ճանապարհները, վորոնք անորոշ ու անցողակի կերպով հիշված են մատենագրական թե հայ և թե ոտար յերկերում, սխալ են հաճախ լուսարանվում պատմագիտական նորագույն անգամ յերկերում:

Հասկանալի յե, ուրեմն, վոր Պատինգերյան քարտեզում գծված հայկական ճանապարհների ճշտումը մի նոր կովան է լինելու մատենագրական վկայութիւնների հավանական լուսարանութիւն:

Վնչ պակաս կարևոր է նաև այն, վոր միևնույն այս ճանապարհների վորոշմամբ պարզվում է առևտրական հին ճանապարհների ուղղութիւնն և, մասնավորապես, կարավանների այն համաշխարհային ճանապարհագիծը, վորը գալիս էր Չինաստանից ու Միջին Ասիայից Արտաշատ և այստեղից գնում Սև ծովի նավահանգիստները:

7. Ներկա աշխատութիւն մեջ, ինչպես և այս աշխատութիւնը կցված հատուկ քարտեզներում, հին ճանապարհներն ու կայարանատեղերը վորոշված են ուղիղ գծերով և մոտավոր միայն ճշտութիւնը: Նույն ճանապարհների ճշգրիտ ու իսկական ուղղութիւնները, ինչպես և կայարանատեղերի հավանական հին տեղադրութիւնը, պետք է, բնականաբար, վորոշեն տեղում գիտական առանձին արշավախմբերը:

Տեղաքննական այս հետազոտութիւնները կարող են նշանակութիւն ունենալ, մասնավորապես, նաև հնագիտութիւն համար: Ավելի քան հավանական է, վոր Արշակունյաց Հայաստանի հին ճանապարհների ուղղութիւնը և Պատինգերյան քարտեզում մատնանշված գլխավոր վայրերում կը գտնվեն թերևս հնագիտական մնացորդներ ու պատմական հուշարձաններ, վորոնք կարող են աչքաթող արված լինել հին այս ճանապարհների անհայտ լինելու պատճառով:

Մեր այս ուսումնասիրութիւն ընթացքում մենք մատնանշելու յենք այն կարևոր շրջաններն ու տեղերը, վորոնք հնագիտական տեսակետից շատ քիչ են ուսումնասիրված և արժանի յեն հնագետների հատուկ ուշադրութիւնը:

8. Պատինգերյան քարտեզում նշանակված են բուն Հայաստանի հինգ մեծ ճանապարհները, վորոնց միավորման ու հանդիպման կետը յեղել է Արտաշատ քաղաքը:

Գլխավոր այդ հինգ ճանապարհներն են՝ 1. Արտաշատ-Սատաղ, 2. Արտաշատ-Տիգրանակերտ, 3. Արտաշատ-Սեբաստոպոլիս, 4. Արտաշատ-Համադան և 5. Արտաշատ-Արմաստիկա:

Այս ճանապարհներից հինգերորդը մանրամասն քննված է Մարկվարտի ընդարձակ աշխատութիւն մեջ, վորը լույս էր տեսել Վիեննայում 1928 թվին (տես Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien. Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien 1928, տես նաև «Հանդէս Ամսօրեայ» 1927, № 11—12, էջ 826—866):

Իսկ մեր այս ուսումնասիրության մեջ քննության են առնված միայն առաջին չորս ճանապարհները:

Վերոհիշյալ ճանապարհներից առաջինը և յերկրորդը, ինչպես և Պատինգերյան քարտեզի Hariza կայարանը, մանրամասն հետազոտված են ու լուսարանված նաև իմ նախորդ աշխատություններում (տես «Հայաստանի հին ճանապարհները Artaxata-Satala և Artaxata-Tigranocerta ըստ Պատինգերյան քարտեզի»¹, Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի № 5, Յերևան 1931, էջ 65—89, նաև «Մանր Հետազոտություններ», Յերևան 1932, էջ 3—21): Սակայն նույն ուսումնասիրությունները մենք վերահրատարակում ենք այժմ ավելի լրիվ ու ընդարձակ բովանդակությամբ, ավելացնելով մեր նոր գիտողությունները Barantea, Cymiza, Patansana, Vastauna և այլ կայարանների մասին, վորոնց անունները մեզ չէր հաջողվել լուսարանել վերոհիշյալ աշխատություններում:

Նոր այս հավելումները հնարավորություն են տալիս, ինչպես կը տեսնենք, Տիգրանակերտից Արտաշատ տանող ճանապարհը վորոշել հյուսիսային ուղղությամբ այժմյան Ներջիկի վրայով: Մեր նախորդ քարտեզը (տես «Հայաստանի հին ճանապարհները», էջ 88 ա) կարոտ է, ուրեմն, սրբագրման: Tigranocarten—Cymiza—Vastauna ճանապարհամասի ուղղությունը վորոշվում է այժմ ավելի հաստատուն կերպով, քան նախորդ քարտեզում:

9. Սույն ուսումնասիրության վերջում՝ հատուկ հավելվածում՝ մենք մանրամասն քննել ենք նաև արաբական ու հայկական աղբյուրների վկայությունները Դվին-Պարտավ ճանապարհի մասին: Այս ճանապարհը, ինչպես հայտնի յե, առևտրական կարևոր դեր է կատարել, գլխավորապես, արա-

¹ Տես նաև ուսերեն իմ աշխատությունը «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен», Эривань 1930, էջ 101—104 (§ 2f. Главные пути Армении по Tabula Peutingeriana):

բական տիրապետության ու Բագրատունյաց Թագավորության շրջաններում:

Համառոտ ու թուուցիկ կերպով այս գծի ուղղությունը, ինչպես և մի քանի կայարանների տեղադրությունը, փորձել են լուսարանել ուս գիտնական Ն. Ա. Կարաուլովը (տես Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, XXIX, 1901, էջ 33) և Մարկվարտը (Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, էջ 55—56): Սակայն ներկա աշխատության մեջ, վորին հիմք են ծառայել վնչ միայն Իստախրիի, այլ և հայկական «Մղոնաչափ»-ի վկայությունները՝ նույն ճանապարհի ուղղությունը, ինչպես և կայարանների անուններն ու տեղադրությունը, վորոշված են ավելի հանգամանորեն և, ինձ թվում է, ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված էր նախկին աշխատություններում:

Մեր քննության յեզրակացությունները, վոր ստացվել են վերոհիշյալ աղբյուրների համեմատական ուսումնասիրությունը, պետք է, իհարկե, ստուգվեն տեղում գիտական արշավախմբերի կողմից:

10. Ավելորդ չենք համարում բնորոշել ու բացատրել ի վերջո հոռմեական քարտեզի մի քանի կարևոր առանձնահատկությունները:

Tabula Peutingeriana-յում, վորը գուցե գուցե նկարված ու պատկերազարդ մի քարտեզ է, առանձնապես հետաքրքիր են ու ուշագրավ վորոշ կայարանների մոտ գտնվող զանազանակերպ նկարները, վորոնք ունեն, ըստ յերևույթին, հատուկ նշանակություն: Հայաստանում հատկապես՝ մի շարք կայարանների մոտ նկարված են զույգ աշտարակներ: Կ. Միլլերը և Յ. Մարկվարտը կարծում են, վոր զույգ աշտարակներ ունեցող կայարանները յեղել են քաղաքներ (տես Itineraria Romana, էջ XLIV) կամ գինվորական պահակատեղիներ (տես Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, էջ 4):

Թվերը, վոր դրված են կայարանների անուններից հե-

սո, մատնացույց են անում տարածութիւնները մի կայա-
րանից մյուս կայարան, սովորաբար, հռոմեական մղոններով
(milia passus = 1,4815 կիլոմետր), իսկ յերբեմն նաև պարս-
կական պարասանդներով:

Tabula-յի մյուս մանրամասնութիւնները հասկանալի
յեն առանց բացատրութեան:

ARTAXATA — SATALA

ՊԵՎՏԻՆԳԵՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՃԱՆԱՊԱՐԶՆԵՐԸ
ԶԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՍ

1. ԱՐՏԱՇԱՏ — ԲԱԳԱՎԱՆ — ՍԱՏԱՂ

1. Արտաշատից Սատաղ տանող ճանապարհն ըստ Պեվ-
տինգերյան քարտեզի ունի հետևյալ կայարանները՝

ARTAXATA 23 Paracata 33 Coloceia (Ռավեննացու
մոտ՝ Zotozeta) 24 Hariza 24 RAUGONIA (Ռավեննա-
ցու մոտ՝ Ragauna) 24 Colchion 24 CHADAS 17 Ar-
manas 12 ANDAGA (Ռավեննացու մոտ՝ Andacas) 26
Barantea 30 Adconfluentes 10 Datamisa 20 Tharsida-
rate 15 Autisparate 12 Calcidava (Ռավեննացու մոտ՝
Chalchidara) 15 Sinara 22 Lucus Basaro 15 Aegea (Ռա-
վեննացու մոտ՝ Egea) 20 Darucinte 20 Salmalasso 20
SATALA¹.

Մեծագիր տառերով են տպված մեր բնագրում այն կա-
յարանների անունները, վորոնց մոտ Պևտինգերյան քարտե-
զում նկարված են զույգ աշտարակներ: Կայարանների անուն-
ների մոտ գրված թվերը ցույց են տալիս տարածություն-
ները մի կայարանից մյուս կայարան հոռմեական մղոններով
(= 1,4815 կիլոմետր): Ուրեմն՝ համաձայն այս քարտեզի
ամբողջ տարածությունը Արտաշատից մինչև Սատաղ ցույց
ե տրված 406 հոռմեական մղոն կամ մոտավորապես 600
այժմյան կիլոմետր:

Ուշագրավ է, վոր հեռավորության այս թիվը համա-

¹ *Stru Itineraria Romana*, էջ 676—677.

պատասխանում ե մոտավորապես հայկական «Մղոնաչափք»-ի թվերին (տես «Պորենացու առեղծվածի լուծումը», Յերևան 1934, էջ 85), վորի մեջ ընդհանուր տարածությունը Դվինից մինչև Կարին ցույց ե տրված կոր թվով 200 արարական մղոն (= մոտավորապես 384 կիլոմետր), իսկ Կարինից «ի փոսադուրս» (նախ քան Սատաղ)՝ 100 արարական մղոն (= մոտավ. 191 կիլոմ.):

2. Արտաշատից Սատաղ տանող ճանապարհի վրա Պետինգերյա նքարտեղում հիշատակված են, ինչպես տեսնում ենք, 21 կայարան:

Այս կայարանների անուններից վորոշ եյին սկզբում միայն յերկուսը՝ Արտաշատը և Սատաղը:

Satala հին քաղաքը, վոր այժմյան Սատաղ գյուղն ե, գտնվել ե, ինչպես հայտնի յե, Գայլ գետի մոտ (հունարեն՝ Լիկոս, այժմ՝ Կելիղ) և հռոմեական շրջանում յեղել ե մըշտական կայան հռոմեական սահմանապահ զորքի: Նրա տեղագրական ու հնագիտական նկարագրությունը, ինչպես և նրա պատմական անցյալին վերաբերվող մատենագրական կարևոր վկայությունները, մանրամասն տրված են Կյումոն յեղբայրների «Ուղեւորութիւն հնախօսական հետազոտութեան ի Պոնտոս եւ ի Փոքր Հայս» աշխատութեան մեջ (տես «Պոնտական ուսումնասիրութիւնք», թարգմ. Հ. Տաշյանի, Վիեննա 1919, էջ 359—369):

Ինչպես այս աշխատությունից, նույնպես և Ադոնցի «Армения в эпоху Юстиниана» ուսումնասիրությունից СПб. 1905, էջ 75 են), պարզ յերևում ե, վոր Satala-ն կարևոր հանգույց ե յեղել հին ճանապարհների և վոր հենց այստեղից ե ճյուղավորվել Բարձր Հայքից յեկող ճանապարհը դեպի Տրապիզոն, Մալաթիա և Նիկոպոլիս-Նեոկեսարիա ու Նիկոպոլիս-Սեբաստիա: «Մղոնաչափք»-ի վկայություններից ևս դժվար չե հետևեցնել, վոր արարական շրջանում, անգամ իններորդ դարում, Դվինից Պոլիս տանող հին ճանապարհի ուղղությունը պետք ե յենթադրել Երզրումի վրայով դեպի Սատաղ, այստեղից՝ Կողոնիա, Նեոկեսարիա,

Գանգրա և Անկյուրիա, և այդտեղից՝ Պոլիս (տես «Պորենացու առեղծվածի լուծումը», Յերևան 1934, էջ 85):

Մոտավորապես հայտնի յե նույնպես Արտաշատ քաղաքի տեղը:

Ստրարոնի և Մովսես Պորենացու վկայություններից (Str. XI, 14, 6 և Պոր. Պատմ. II, 49, էջ 176 ու Աշխարհաց., Վենետիկ 1881, էջ 34), վոր մեջ են բերված նախորդ իմ աշխատություններում (տես «О торговле и городах Армении», էջ 104 և «Պորենացու առեղծվածի լուծումը», էջ 53—54), կարելի յե յեզրակացնել, վոր Արտաշատ քաղաքը գտնվել ե Արաքս գետի ափին, հավանորեն, այժմյան Պոր Վիրապի շրջակայքում:

Բացի կենտրոնական այս վայրերից՝ մյուս 19 կայարանների անունները մնում եյին յերկար ժամանակ մութ ու անհայտ և համեմատաբար նոր ժամանակներում միայն Յ. Մարկվարտը և Վ. Բելքը, ինչպես կրտսերները ներքև, կարողացել եյին վորոշել յերկու կայարանի թե անունները և թե տեղադրությունը՝ Raugonia (Ռավեննացու մոտ՝ Ragauna) = Բագավան և Paracata = Փառախոտ: Իսկ Կ. Միլլերը և Ռ. Կիպկերտը լուսարանել եյին Adconfluentes, Sinara և Aegea կայարանների անունները:

Ներկա ուսումնասիրության մեջ մենք փորձել ենք պարզաբանել և վորոշել մնացած 16 կայարաններից իննը՝ վորոնցից յերկուսը (Coloceia և Hariza) գտնվում են Արտաշատ-Բագավան գծի վրա, իսկ մյուս յոթը (Chadas, Armanas, Andaga, Barantea, Calcidava, Lucus Basaro և Darucinte)՝ Բագավան-Սատաղ գծի վրա: Այս կայարաններից հինգը լուսարանված եյին արդեն վերոհիշյալ իմ աշխատություններում, իսկ չորսը (Chadas, Barantea, Lucus Basaro և Darucinte) առաջին անգամ քննվելու յեն ներքև ընդարձակ այս ուսումնասիրության մեջ:

Հասկանալի յե, իհարկե, վոր նոր այս տվյալների ոգնութեամբ Արտաշատ-Սատաղ ճանապարհի ուղղությունը վոր

ըղջվում է ավելի ճշգրիտ ու ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է նախկին աշխատություններում:

3. Սատաղից Արտաշատ և Տիգրանակերտից Արտաշատ տանող ճանապարհները հանդիպում էին իրար ըստ Պևտինգերյան քարտեզի Raugonia (Ռավեննացու մոտ՝ Ragauna) հանգուցային կետում և այստեղից գնում էին Արտաշատ միևնույն կայարաններով՝ Hariza 24 Coloceia (Ռավեննացու մոտ՝ Zotozeta) 33 Paracata 23 Artaxata: Ուրեմն՝ այդ յերկու ճանապարհների ուղղությունը վորոշելու համար անհրաժեշտ էր, նախ և առաջ, պարզել Raugonia կամ Ragauna կայարանի տեղը:

Կոնրադ Միլլերը վերոհիշյալ Itineraria Romana աշխատության մեջ և բացատրական հատուկ իր քարտեզում Raugonia (կամ Ragauna) կայարանի տեղը յենթադրում է այժմյան Սուուկ-սու գետի ափին, վոր գտնվում է Վանա լճի ու Բերկրիի հյուսիս-արևելյան կողմում: Իսկ ճանապարհը Արտաշատից Սատաղ նա վորոշում է հետևյալ ուղղությամբ՝

Artaxata—Արտաշատ, Paracata—Բուրոլանի մոտ, Coloceia-Koischet Մայայի մոտ, Hariza—Արարդիդե Քիլիսաքենդի մոտ, Raugonia—Բայազիդադա Սուուկսու գետի մոտ, Colchion—Արնիս, Chadas—Ադսրաֆ (Միլլերի մոտ՝ Aschraf), Armanas—Առին, Andaga—Ադիլջեվազ, Barantea—Նլաթի ավերակները, Adconfluentes—Յոնջալու, Datamisa - Chamschudschur Պամուր լեռան մոտ, Tharsidarate—Ադվերան, Autisparate—Ավերքադաքի ավերակները Կյուլլուբի մոտ, Calcidava—Arablarmezar-ի ավերակները կամ Կարաքիլիսա, Sinara—Սընկառիճ Երզրումի մոտ, Lucus Basaro—Karabey-ի ավերակները, Aegea—Աշկալա, Darucinte—Շողանու մոտ, Salmalasso—Կարակուլաք (Միլլերի մոտ՝ Karatulak), Satala—Սատաղ¹:

¹ Տես Itineraria Romana, էջ 676—677 և բացատրական քարտեզ 214, էջ 651:

Ռ. Կիպերտը Փոքր Ասիայի իր ընդարձակ քարտեզում¹ (տես Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—1906) Raugonia կամ Ragauna կայարանը, վորտեղ միանում էին Սատաղից և Տիգրանակերտից Արտաշատ տանող ճանապարհները, յենթադրում է այժմյան Պարնաուտում, վորը գտնվում է Արաքսից հարավ՝ Կաղզվանի և Կողբի միջև: Արտաշատից Սատաղ տանող զիծը, նրա կարծիքով, ունեցել է հետևյալ կայարանները՝

Artaxata—Արտաշատ, Paracata—Բուրադ-Բաշ, Coloceia—Քյուլլուկ, Hariza—Կողբի մոտ, Raugonia—Պարնաուտի մոտ, Colchion—Կաղզվան, Chadas—Ուլուխլուբի մոտ, Armanas—Ել-Քեչմաղ, Andaga—Սարիդամիշ, Barantea—Կարաուրգանի մոտ, Adconfluentes—Քեոփրիքեոյ, Datamisa - Apendji, Tharsidarate - Unu, Autisparate—Կան Երզրումի մոտ, Calcidava—Իլիջա, Sinara—Ալաջա, Lucus Basaro—Աշկալա, Aegea—Լիճ, Darucinte—Բագաուիճ, Salmalasso—Լորիլար, Satala—Սատաղ:

4. Կ. Միլլերի և Ռ. Կիպերտի յենթադրությունները Raugonia կայարանի տեղի և վերոհիշյալ ճանապարհների ուղղության նկատմամբ պարզորեն սխալ են: Հ, Մարկվարտը ցույց է տվել արդեն և շատ ուղիղ, վոր Raugonia կամ Ragauna, ինչպես և Σαγαυά'να-ն Պտղեմեոսի մոտ (V, 12, 7), համապատասխանում են Հին Հայաստանի «Բագալան»-ին Բագրևանդ գավառում²:

Raugonia—Ragauna-ն Մարկվարտն ուղղում է *Bagauna և համարում է R տառը B-ի փոխարեն պարզապես զբյի սխալ: Նմանապես և Պտղեմեոսի մոտ Բագալան անվան

¹ Այս քարտեզից մենք չենք կարողացել ոգտվել և ներքևում առաջ բերված տեղեկությունները քաղել ենք Itineraria Romana աշխատությունից, տես էջ 676—677:

² Տես Prof Dr. J. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919, էջ 69 ծանոթ., հմտե նաև նույն հեղինակի՝ Südarmenten und die Tigrisquellen, Wien 1930, էջ 13*:

սխալ ընթերցվածը ծագել է, անշուշտ, հունարեն Σ և B տառերի շփոթման պատճառով:

Այս պարզ ու անփոփոխ բացատրությունից հետո՝ Տիգրանակերտ—Արտաշատ և Սատաղ—Արտաշատ ճանապարհների միացման կետը վորոշվում է, ուրեմն, վնչ թե Պարնաուտում կամ Սուուկուու գետի մոտ, ինչպես յենթադրել են Կ. Միլլերը և Ռ. Կիպերտը, այլ Հին Հայաստանի Բագրևանդ գավառում, Դիագինի հյուսիս-արևմտյան կողմը, ուր այժմ գտնվում է Ուչ-քիլիսե գյուղը:

Bagauna=Բագավան հանգուցային կայարանի անվան ու տեղի այս ճշտումը, բնականաբար, յերակետ է ծառայում ու հնարավորություն է տալիս վորոշելու ճանապարհների ուղղությունը Բագավանից Արտաշատ, Բագավանից Տիգրանակերտ և Բագավանից Սատաղ:

5. Բագավանից Արտաշատ տանող գծի վրա Պետինգերյան քարտեզում, ինչես տեսանք, նշանակված են հետևյալ կայարանները՝ RAUGONIA 24 Hariza 24 Coloceia 33 Paracata 23 և ARTAXATA (ընդհանուր տարածությունը հավասար է 104 հոտմեական մղոն կամ 154 կիլոմետր):

Բացի Բագավանից մատնանշված կայարաններից մեկի անունը ևս հաջող կերպով լուսարանել է Վ. Բելքը (տես Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens, II, Leipzig 1901, էջ 83—92): Նրա կարծիքով՝ Պետինգերյան քարտեզի Paracata-ն համապատասխանում է հայկական Փառախոտին, վորը, ինչպես հայտնի յե, հիշատակված է Մովսես Խորենացու և Անանունի պատմություններում¹: Վ. Բելքը, վոր հատուկ հետազոտություններ է կատարել Դաշրուտուն գյուղի շրջակայքում, հանգել է այն յեղրակացու շրջանի, վոր հին Փառախոտը պետք է յենթադրել այն ավերակների տեղում, վորոնք այժմ անվանվում են Բուլաղ-

¹ Տես «Մովսիս Խորենացու, Պատմութիւն Հայոց», Տիգրիս 1913, էջ 40 (I, 12), նաև «Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Ս.-Պետերբուրգ 1879, էջ 7 (Դպրութ. Ա):

Բաշ և գտնվում են Դաշրուտուն գյուղից 5 կիլոմետր հեռավորություն վրա՝ դեպի հարավ-արևելք:

Paracata=Փառախոտի տեղադրության հաստատումն այժմյան Բուլաղ-Բաշում, ինչ թվում է, հնարավորություն է տալիս վորոշելու նաև Coloceia (Ռավեննացու մոտ՝ Zotozeta) կայարանի տեղը:

Այս կայարանի հեռավորությունը Paracata—Փառախոտից ցույց է տրված 33 հոտմեական մղոն (=49 կիլոմետր): Խիստ աղճատված են սակայն թե այս թե մյուս կայարաններից մեծագույն մասի անունները:

Coloceia—Zotozeta անվան ստույգ ընթերցումը պետք է լինի, իմ կարծիքով, Zolocerta՝ Colo կամ Zoto=*Zolo և ceia կամ zeta=*certa: Այս ուղղումից հետո՝ *Zolocerta-ն համապատասխան կլինի հին Հայաստանի Ձողկերտին, վորը Խորենացու մոտ անվանված է Տոլակերտ: Հավանական կարելի յե համարել նույնպես, վոր Պտղեմեոսի հիշատակած Σογχαρτα-ն, վորի տեղը ցույց է տրված նրա մոտ Արտաշատից դեպի հարավ-արևմուտք (77° 15' յերկ. և 42° 20' լայն.), տես «Südarmenien und die Tigrisquellen», Wien 1930, էջ 12*), համապատասխան պիտի լինի հենց այս *Zolocerta—Ձողկերտին:

5. Հիմնվելով Ալիշանի ցուցմունքների վրա («Այրարատ», Վենետիկ 1890, էջ 123—124)՝ իմ «Հայաստանի հին ճանապարհները» աշխատության մեջ (Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի, № 5) Ձողկերտ—Տոլակերտի տեղը յես վորոշել է յի Սուրմալի գյուղից դեպի հարավ-արևելք՝ այժմյան Կարակալիյի ավերակների վայրում: Սակայն այդ յենթադրությունը, ինչպես մանրամասն բացատրել եմ իմ «Մանր Հետազոտություններ»-ում (Յերևան 1932), ճիշտ չէ:

Ինստիտուտի № 5 Տեղեկագիրը լույս տեսնելուց հետո՝ մեր հայտնի գյուղատնտես Ստեփան Կամսարականը, վորը մոտ ծանոթ է ճանապարհների տեղադրությանը Գայլատու ծովակի արևելյան կողմում, մատնացույց եր արել ինձ, վոր Արտաշատ—Բագավան գծի ուղղությունը Կարակալիյի վրայով վիճելի յե ու անհավանական:

Ստեփան Կամսարականի առարկություններն ու նոր դիտողությունները հիշյալ գծի ուղղության մասին թվում են ինձ հիմնավոր:

Նրա կարծիքով՝ դժվար է այս գծի ուղղությունը յենթադրել Կարակալեյի վրայով, վորովհետև ճանապարհը Բուլաղ-Բաշից Կարակալե անհարմար է ու ճահճային և, բացի այդ, ճանապարհն այս ուղղությամբ շեղվում է չափազանց դեպի հուսիս-արևմուտք, ուստի և անհավանական է իր այդ վորտապտույտ հեռավորության պատճառով:

Հիմք ընդունելով իր այս դիտողությունները, ինչպես և այժմյան մյուս ճանապարհների տեղադրությունը, Կամսարականը տրամադիր է կարծելու, վոր Պեվտինգերյան քարտեզի հին ճանապարհի ուղղությունը կարելի չէ յենթադրել այժմյան Կարվանսարայի վրայով և Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքով (= 7245 վոտնաչափ, տես Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզը, թերթ 99), վորն ամենահարմար ու դյուրամատչելի լեռնանցքն է Գայլատու ծովակի արևելյան կողմերում և անցանելի չէ նաև ձմեռվա ամիսների ընթացքում:

Մյուս յերկու լեռնանցքները, վորոնցից մեկը (Աբասգյուլի լեռնանցքը) գտնվում է Գայլատու ծովակի արևելյան ափերի մոտ, իսկ մյուսը (Ասլանլուի լեռնանցքը) սրանից մի փոքր դեպի արևելք՝ անհամեմատ ավելի բարձր են ու անհարմար և անանցանելի յեն ձմեռվա ամիսների ընթացքում:

Ուշագրավ է նաև այն, վոր այժմյան Կարվանսարայի մոտ կան այժմ յերկու հին ավերակներ, վորոնցից մեկը Կամսարականը համարում է յերթևեկող կարավանների հին իջևան: Կուջաղի լեռնանցքի մոտ ևս պահպանվել են մեծ բերդերի ավերակներ:

Կամսարականի մատնանշած իջևանի ավերակներն այն քարվանսարայի ավերակներն են, անշուշտ, վոր լուսանկարել ու հրատարակել է Христианский Восток-ի յերրորդ հատորում Աշխարհբեգ Քալանթարը (т. III, вып. I, Пет-

роград 1914 г.): Միջնադարյան այս քարվանսարայը, վոր գտնվում է բաց և լայն դաշտում՝ Զորից 15—20 վերստ դեպի հյուսիս-արևմուտք, Աշխ. Քալանթարի կարծիքով, կառուցված պիտի լինի 13-րդ դարից վ՛չ ուշ: Աշխարհբեգ գտած միակ արձանագրության մեջ հիշատակված է, վոր քարվանսարայը կառուցել է Աշոտը:

6. Կամսարականի վերոհիշյալ ցուցումներին ծանոթանալուց հետո՝ Ալիշանի յենթադրությունը Զողկերտ-Յուլակերտի տեղադրության մասին պետք է համարել ըստ իս միանգամայն անհաջող:

Յեթե ընդունելու լինենք Արտաշատ-Բագավան գծի ուղղությունը Կուջաղի լեռնանցքի վրայով՝ այդ դեպքում, ընականաբար, կասկածելի կըլինի այդ գծի շեղումը դեպի Կարակալե:

Իսկ վոր հռոմեական շրջանի հին այս ճանապարհն անցել է, իրոք, հենց այս հարմար լեռնանցքով՝ այդ հաստատվում է, ինչպես ցույց ենք տվել մեր «Մանր Հետազոտություններում» (եջ 6—7), Hariza կայսրանի տեղադրությամբ, վորը հաջողվել էր ինձ գտնել ուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա:

Ընդարձակ այս քարտեզի վրա Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքի հարավում (տասը վերստանոց քարտեզի վրա լեռնանցքն անվանված է՝ Каравансарайский перевал, իսկ Լինչի քարտեզում՝ Куджахский перевал)՝ Միսուն գյուղից մի քանի կիլոմետր դեպի արևմուտք՝ նշանակված է Բալըխ-Չայ գետի ափին АРУДЖ գյուղը: Հենց նույն այս Արուն գյուղը հիշատակված է, իմ կարծիքով, Ղևոնդի պատմության վկայություններից մեկում, վորի մեջ առանձապես ուշագրավ է նաև այն, վոր Դվին-Բագավան հին ճանապարհն անվանված է «պողոտայն արքունի»:

Նկարագրելով 774 թվի նախարարական ապստամբությունը և արաբական հարկահավաքների սպանությունը Կուսայրիում և Բագրևանդում, Ղևոնդը շարունակում է՝

«Եւ իբրև այս լուր աղէտի հասանէր ի քաղաքն

Դուրսն առ զօրավարն Իսմայելի Մահմետ՝ յամենայն կողմանց տաքնապ մեծ յառնէր ի վերայ նորա. և զու- մարեալ զօրս քաղաքին Դունայ՝ տայր ի ձեռս զօ- րագլխի միում, որում անուն էր Ապունճիպ, ելանել ի խնդիր վրիժու արեան սպանելոցն: Եւ առեալ զօրա- վարին աշմիկ զընտիրան հեծելոց իբրև արս Տ՝ ուշ եղեալ ընդ պողոտայն արքունի՝ հասանէր ի գաւառն Բագրեանդ ի գիւղն Բագաւան: Անդ ի վերայ հասանէր նոցա Մուշեղ և ընդ նմա արք իբրև Մ. և մարտուցեալք ընդ միմիանս՝ օգնութիւն ի տեսանէ վաղվաղակի հա- սանէր ի թիկունս գնդին Մուշեղայ. և բազում հարուածս հարեալ սատակէին ի զօրացն Իսմայելի, և զմնացեալն ի փախուստ դարձուցեալ՝ հետամուտ լինէին մինչև յա- ւանն Արուճ, և զբազումս ճաքաղ առնէին, մինչև գնոյն ինքն զօրագլուխն հարեալ սատակէին: Եւ մեծաւ յաղ- թութեամբ դարձեալ ի հետոց նոցա՝ ընդ ընդ բազում աւարաւ յաւարէ թշնամեացն» (տես «Պատմութիւն Ղևնգեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս.-Պետերբ. 1889, գլ. 17, եջ 140—141):

Այս Արուճը, անշուշտ, վնչ թե Արագածոտն, այլ Կոզո- վիտ գավառի Արուճն է, վորը գտնվել է Դվին-Բագավան «արքունի պողոտայ»-ի մոտ: Միանգամայն անհավանական կըլինի ըստ իս յենթադրել, վոր Մուշեղ Մամիկոնյանը, հա- լածելով փախստականներին, կարող եր հասած լինել մինչև մյուս Արուճ, վորը գտնվում եր վերոհիշյալ ճանապարհից հեռու՝ Արաքս գետի հյուսիսային կողմերում:

Արուճ գյուղի հին անունը յեղել է, ըստ յերևույթին, ինչպես կարելի յե հետևցնել Պեվտինգերյան քարտեղի հա- մապատասխան Hariza անունից, Հառիճ:

Այդ յերկու անունների նույնացումը հաստատվում է նրանով, վոր Hariza կայարանի հեռավորութիւնը Բագա- վանից ցույց է տրված Պետինգերյան քարտեղում 24 հո- մեական մղոն կամ մոտ 36 կիլոմետր: Յեվ ուշագրավ է, վոր հենց այս տարածութիւն վրա յե գտնվում այժմյան Ուշքի-

լիս-Բագավանից և «արքունի պողոտայի» մոտ վերոհիշյալ Արուճը:

Ուրեմն՝ Hariza կայարանը վնչ միայն ըստ իր անվան, այլ նաև ըստ այդ տարածութիւնի՝ ճշտիվ համապատասխա- նում է *Հառիճ—Արուճին:

7. Hariza-յի անվան և տեղի այս լուսաբանութիւնը կարևոր մի կովան է նաև Coloceia (= *Zolocerta) կայարա- նի տեղադրութիւն վորոշման համար:

Պետինգերյան քարտեղից հայտնի յե, վոր Բագավանից Արտաշատ տանող ճանապարհի վրա Coloceia կայարանը գտնվել է Hariza-յից 24 հոմեական մղոն կամ մոտ 36 կի- լոմետր հեռավորութիւն վրա: Արդ՝ ուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեղի վրա Արուճը գտնվում է Կար- վանսարայի կամ Կուշաղի լեռնանցքից մոտ 10 կիլոմետր դեպի հարավ: Պարզ, է, ուրեմն, վոր Պեվտինգերյան քար- տեղում մատնանշված տարածութիւն համաձայն Coloceia կայարանի կամ հին Ձողկերտ-Յոլակերտի տեղը յենթադր- վելու յե Կարվանսարայի կամ Կուշաղի լեռնանցքից մոտ 26 կիլոմետր դեպի հյուսիս:

Դժվար չե նաև յեղրակացնել, վոր ըստ այդ հեռավո- րութիւնի Coloceia—*Zolocerta-յի տեղը պետք է յենթա- դրել վնչ թե այժմյան Կարակալեյի ավերակների վայրում, այլ Կարվանսարայի կամ Կուշաղի լեռնանցքից ն. Չարուխ- չի կամ Պոշ-Պարար իջնող ճանապարհների վրա (տես Ռու- սական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեղի վրա՝ Н. Чарухчи և Хов-Хадар):

Վոր այս հետևութիւնը ևս հիմնավոր է ու հավանա- կան՝ այդ, ինչպես կըտեսնենք, յերևում է նաև Պորենացու կարևոր մի վկայութիւնից Յոլակերտի մասին:

8. Ձողկերտ-Յոլակերտի և Coloceia-Zotozeta-յի նույնա- ցումը, ինչպես այդ կայարանի տեղադրութիւնը, աշխարհա- գրական աշխարհի կարևոր խնդիրներ են, վոր ավելորդ չեմ համարում մանրամասն մեջ բերել այստեղ Պորենացու և Յեղիշեյի վկայութիւնները Յոլակերտի և Ձողկերտի մասին:

Պորենացին, հիշելով Ամասիայի վորդիներին՝ Փառոխին և Յուլակին՝ մեջ ե բերում Փառախոտի ու Յուլակերտի մասին հետևյալ ավանդությունը՝

«Ամասիա բնակիալ յԱրմաւիր՝ յետ ամաց ծնանի գԳեղամ, և յետ Գեղամայ գՓառոխ արի և գՅուլակ: Եւ յետ ծնանելոյ զոտսա՝ անցանէ զգետոջն մերձ ի լեանն հարաւոյ, և շինէ անդ առ խորշիւք լեռնոտինն մեծապէս ծախիւք երկուս տունս, զմին յարեւելս կոյս, մօտ յալունս աղբերցն, որ առ ստորոտով լերինն ելանն. իսկ զմիւսն յարեւմուտս կոյս նորին տանն, բացագույն իբր մեծօր հասարակ աւուր միոյ հետեակագնացի առն ճանապարհի: Եւ ետ գնոսա ի ժառանգութիւն երկուց որդուց իւրոց, արւոյն Փառոխի և կայտառին Յուլակայ. յորս բնակեալ՝ յիւրեանց անուն զտեղիսն կոչեցին, ի Փառոխայ՝ Փառախոտ, և ի Յուլակայ՝ Յուլակերտ: Բայց զլեռնն Ամասիա անուանէ իւրով անուամբ Մասիս. և ինքն դարձեալ յԱրմաւիր՝ եկաց ամս սակաւս, և մեռաւ» (տես «Մովսեսի Պորենացու, Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս 1913, I, ԺԲ, էջ 40):

Իսկ Յեղիշին հիշում ե Զողկերտը, թվելով այն տեղերը, վոր ավերել եր Վասակ Սյունին.

«Լաւերեալ բազում տեղիս Հայոց աշխարհին, մանաւանդ զձմերոցս արքունի, որ կայեանք զօրացն էին, զԳառնին և զԵրամօնս և զԻրահանակերտն՝ զմեծ դաստակերտն, զՎարդանաշատն և զամուրն Օշական, զՓառախոտն, զԱրդեանան, զԶողկերտն աւան և զբերդն Արմաւիրի, զԳուաշն աւան, զԱրուճն, զԱշնակն և զամենայն ոտն Արագածու, և գնահանգն Արտաշատու և զԱրտաշատն ինքնին գլխովին, և զամենայն գեօղս և զաւանս, որ շուրջ գնովաւ էին, առեալ աւերեալ և հրձիգ արարեալ» («Նղիշէի վարդապետի, Վասն Վարդանաց և Հայոց պատերազմին», Վենետիկ 1864, էջ 135):

9. Ի նկատի ունենալով, վոր Յեղիշէի պատմության Մոսկվայի տպագրությունը, վոր հրատարակված ե ըստ

«Անձեակցեաց» որինակի, Զողկերտի փոխարեն ունի Յուլակերտ (տես «Նղիշէի պատմութիւն Վարդանաց ըստ Անձեակցեաց օրինակի», հրատ. Ս. Հովհաննիսյանցի, Մոսկվա 1892, էջ 72), նաև ուշադրության արժանելով, վոր Զողկերտը, ինչպես և Յուլակերտը, գտնվել են հին կենտրոնավայր Արմավիրի շրջանում՝ կարելի յե, անշուշտ, յեզրակացնել, վոր Զողկերտը և Յուլակերտը միևնույն ավանի անունն են: Այս ուղիղ հետեությունն արել են Հյուբշմանը և Բելքը (տես Հ. Հյուբշման, «Հին Հայոց տեղոյ անունները», թարգմ. Բ. Պիլէզիկձեանի, Վիեննա 1907, էջ 373, 418 և Belck, Beiträge, II, էջ 86):

Հիմնվելով վերոհիշյալ վկայությունների վրա՝ անհավանական չի լինի նաև յենթադրել, վոր վերոհիշյալ ավանի իսկական անունը պետք ե յեղած լինի Զողկերտ կամ *Զողկերտ, իսկ Պորենացու Յուլակերտն արդյունք ե, հավանորեն, նրա ստուգարանական մեկնության՝ Զողկերտ = Յուլակի կերտ = Յուլակերտ:

Պորենացու վերև առաջ բերված վկայությունն առանձնապես կարևոր ե, վորովհետև այդ վկայության մեջ մատնանշված ե Յուլակերտի հեռավորությունը Փառախոտից՝ «իբր մեծօր հասարակ աւուր միոյ հետեակագնացի առն ճանապարհի»:

Պորենացու այս նախադասությունը Մ. Եմինը թարգմանել ե՝ «на расстоянии полудневной ходьбы мужа пешехода» (տես «История Армении Моисея Хоренского», Москва 1893, էջ 21), իսկ Պորեն Ստեփանեն՝ «հետեակ մարդի մեկ որվան ճանապարհի չափ հեռի» (տես նրա աշխարհարար թարգմանությունը, Ս. Պետերբ. 1889, էջ 36)¹:

¹ Հատուկ ծանոթության մեջ (էջ 39) Ստեփանեն Վենետիկի տպագրության բնագիրը՝ «բացագոյն իբր մեծօր հասարակօրոյ միոյ հետեակագնացի առն ճանապարհի» համարում ե աղավաղված: Ինքը թարգմանել ե ներսեւ Լամբրոնացու օրինակից, վորի բնագիրը տարբեր ե՝ «իբր մեծ հասարակ աւուր միոյ հետեակագնացի առն ճանապարհորդի»:

Վ. Բելքը, վոր Խորենացու այս հատվածը հասկացել է համապատասխան Եմինի թարգմանությունը՝ Յուլիերտի տեղը վորոշել է Դաշրուսուն գյուղից մոտ 7 կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք և Բուլաղ-Բաշից (= Փառախոտ) 12—14 կիլոմետր դեպի արևմուտք (տես Beiträge, II, էջ 87 և 91): Բելքի այս յեզրակացությունը մեջ է բերված նաև Հյուբեր-մանի «Հին Հայոց տեղոյ անունները» աշխատության մեջ (տես թրգմ. Պիլեգիկճյանի, Վիեննա 1907, էջ 418):

Իմ կարծիքով, վերոհիշյալ թարգմանությունները, ինչպես և Բելքի յենթադրությունը, ճիշտ չեն:

Պատինգնրյան քարտեզի Hariza կայարանի տեղադրության վերոհիշյալ վորոշումը, ինչպես և նույն քարտեզում մատնանշված հեռավորությունը Փառախոտից (= Paracata) Յուլակերտ (= Coloccia), վորոշակի ցույց են տալիս, վոր Խորենացու վկայությունը կարելի չէ և պետք է մեկնել այլ կերպ: «Իբր մեծօր հասարակ առուր միոյ հետևակագնացի առն ճանապարհի» նշանակում է պարզապես՝ «Իբր մեծօր [եւ] հասարակ առուր միոյ հետևակագնացի առն ճանապարհի», այսինքն՝ «հետևակ մարդու մեկ մեծ որվա և կես որվա ճանապարհի չափ»:

Խորենացու վկայության այս նոր լուսաբանությունը, ինչպես տեսնում ենք, հաստատվում է Պատինգնրյան քարտեզում մատնանշված հեռավորությունը, իսկ քարտեզի հեռավորությունը (33 հոմեական մղոն կամ մոտ 49 կիլոմետր) կովան է ծառայում իր հերթին Խորենացու վկայության ճշտության:

Պարզվում է, ուրեմն, վոր Զողկերտ-Յուլակերտը գտնվել է, իբրք, Փառախոտից մոտ 49 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ վնչ շատ հեռու Կարվանսարայի այժմյան ավերակների վայրից:

10. Այս յեզրակացության դեմ կարող են սակայն լինել առարկություններ¹:

¹ Ա. Խաչատրյանը Կուլտուրայի Պատմության Ինստիտուտում Հաստատնի առարկան ու ուղղակի ճանապարհների մասին կարդացած

Ինչպես վերև տեսանք, Խորենացու նույն վկայության մեջ վնչ միայն մատնանշված է Յուլակերտի հեռավորությունը Փառախոտից, այլև նրա տեղադրությունը «մերձ ի լեան հարաւոյ... առ խորշիւք լեոնտօրնն»:

Հիմնվելով հենց այս վերջին վկայության վրա՝ Յուլակերտի տեղը վորոշել են Բելքը և Հյուբերմանը Մեծ Մասիսի «հյուսիսային գառիթափին վրա»:

Արդ ճիշտ է արդյոք, վոր Խորենացու մոտ Մասիսը, վորն անվանված է «լեան հարաւոյ», պետք է լինի անպայման Մեծ Մասիսը, ինչպես սովորաբար յենթադրում են:

Ինձ թվում է, վոր տիրող ու ընդհանրացած այս կարծիքը վնչ միայն վիճելի չէ, այլ և անհավանական: Ինչպես դժվար չէ հետևեցնել համապատասխան վկայություններից, Խորենացին և հայ մատենագիրները «Մասիս» են անվանել վնչ միայն Մեծ Մասիսը, այլև յերբեմն նաև Աղբի-ղաղ լեանաղթայի մի մասը:

Ի նկատի ունենալով այս խնդրի կարևորությունը՝ մեջ ենք բերում մատենագրական բոլոր ուշագրավ վկայությունները՝

1. Ագաթանգեղոս, Տփղիս 1909, ՃԶ, էջ 398՝

«Եւ եկն թագաւորն [Տրդատ], խնդրեաց հրաժեշտ ի սրբոյն Գրիգորէ եօթնօրեայ ճանապարհ կալեալ ի վեր ի բարձր լեանն ի Մասիս»:

2. Սեբեոս (Անանուն), Ս.-Պետերբ, 1879, I, էջ 6—7՝

«Ի Դամասկոսէ ասեն գնացեալ զՄարսեակն զընդոժինն Աբրահամու փախստական լեալ յԻսահակայ, և

իր զեկուցման մեջ փորձում եր, ի միջի այլոց, հիմնավորել իր հետևյալ թեզիսը՝ «Արտաշատ-Բագավան գծի վրա ընկ. Մանանդյանի՝ Յուլակերտի զետեղումը նախ Կարակալայում և սպա Խոշ-Պարբի մոտ՝ բոլորովին հակասում է Յուլակերտի համար Խորենացու նշանակած տեղին, ուստի և չի կարող ընդունվել»: Վոր Խորենացու վկայության նրա ավանդական հին մեկնությունը հաստատուն ու հիմնավոր չէ՝ այդ կրտեսները մենք ներքև:

եկեալ բնակեցաւ առ ոտամբ երկուց լերանցն որ հային հանդէպ մեծի դաշտին Արայի, յԱրագած կատար և ի Գեղ լեառն: Եւ անուանէ զլերինս յանուն իւր. որում Ազատն կոչեն լեառն».

3. Խորենացի, Տփղիս 1913, I, ԼԱ, էջ 84՝

«Եւ արդ՝ ոչ արդեօք առաւել աստանօր զարմացիս ի վերայ մերոյ ճշմարտապատմութեանս, թէ որպէս յայտնեցաք զանհայտ իրս վիշապաց, որք են յԱզատն ի վեր ի Մասիս».

4. Նույնը, II, ԽԸ, էջ 175՝

«Յայնժամ Սմբատայ զծառայան Երուզղայ, զոր գերեացն ի Բագարանէ, տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերան».

5. Նույնը, II, ԽԹ, էջ 176՝

«Եւ իբր տրփանք Սաթինկան ընդ Վիշապազունան՝ առասպելաբար, այս ինքն ընդ զարմս Աժդահակայ, որ ունին զամենայն առ ստորոտովն Մասեաց».

6. Նույնը, II, ԾԲ, էջ 182՝

«Եւ հրամայեալ Արտաշիսի բնակեցուցանել զնոսա ի հարաւոյ յարևելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Շաւարշական գաւառ, ի վերայ պահելով զբնիկ անունն Արտազ».

7. Նույնը, II, ԿԱ, էջ 192՝

«Վասն որոյ անիծեալ զնա Արտաշիսի՝ ասաց այսպէս. «Եթե դու յորս յեծցիս յԱզատն ի վեր ի Մասիս. զքեզ կալցին քաջք, տարցին յԱզատն ի վեր ի Մասիս. անդ կայցես, և զլոյս մի տեսցես».

8. Նույնը, III, ԻԳ, էջ 283՝

«Ապա ելանէ արքայ զթիկամբք Մասեաց առնել որսս յիւրում սիրեցեալ գաւառին ի Կոզայովտի».

9. Նույնը, III ԻԷ, էջ 288՝

«Ի թիկանց կուսէ լերինն Մասեաց շինեաց [Արշակ] ձեռակերտ [Արշակաւան]».

10. Նույնը, I, Լ, էջ 83՝

«Բնակեցուցանէ [զԱնոյշ] յարևելեայ ուսոյ մեծի լերինն մինչև ի սահմանս Գողթան».

11. Նույնը, I, ԺԲ, էջ 39՝

«Այլ հարաւայինն արեգակնաձեմ լեառն, սպիտակափառ ունելով զագաթն, ուղղորդ յերկրէ բուսեալ... ծեր ոմն արգարև լեառն ի մէջ երիտասարդացեալ լերանցն».

12. «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացւոյ», հրտր. Սուքրյանի, Վենետիկ 1881, էջ 32՝

«Գրառնի մինչև ցգաւառն Կոզովտ՝ որ յոտինն Ազատ Մասեաց».

13. Նույնը, էջ 34՝

«զինքն իսկ լեռնագագաթ Մասիս ի հարաւ թողու Երասիս. յորոյ թիկանց տարածեալ Կոզովտ գաւառ».

14. Թովմա Արծրունի, Ս. Պետերբ. 1887, I, Լ, էջ 52՝

«Ընդդէմ նայեցածն ունելով զմեծ լեառնն Մասիք կոչելով բարձրագագաթն ձիւնալիբ սպիտակափառ, իբր զթագաւոր մեծավայելուչ պատուական ալեօք զուարճացեալ ի մէջ ճոխ նախարարութեանց».

15. Նույնը, III, ԻԹ, էջ 254՝

«Ընդդէմ նայելով լերանցն Այրարատեան Ազատն Մասեաց, ուր Արտաւազն Արտաշէսեան քարավիժեալ խոհանայր ի կոշտն կոհակին»:

Այս վկայութիւններէց հինգը (1, 10, 11, 13 և 14), վորոնց մեջ Մասիսն անվանված է «բարձր», «մեծ», «բարձրագագաթ», «լեռնագագաթ», «ծեր»՝ վերաբերվում են, անշուշտ, Մեծ Մասիսին: Յերկու (5 և 6) վկայութիւններէց կարելի չէ հետեցնել, վոր Մասիսն այդ վկայութիւններում կարող է դարձյալ լինել Մեծ Մասիսը: Մակայն մյուս վկայութիւնները պարզ չեն և կարոտ են հատուկ քննութիւն:

Բացատրութիւն կարոտ է հատկապես՝ թե ինչպես պետք է հասկանալ Մասիսի Ազատ անունը:

Խորենացու պատմութիւն թարգմանիչներն «Ազատ»-ը

Թարգմանել են «ազատ» (Ստեփանե), «СВОБОДНЫЙ» (Եմին), «noble, ազնիվ» (Ֆլորիվալ): Նույն այս բառը մանրամասն քննված է Ֆր. Մուրադի «Ararat und Masis» ուսումնասիրության մեջ (Heidelberg 1901, էջ 52—54) և մեկնված է իբր «վեհ, պաշտելի, սրբազան»:

Սակայն միանգամայն տարբեր է այս բացատրություններից Ֆետտերի լուսաբանությունը (տես «Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Ֆէթթէրի», թրգմ. Հ. Տաշյանի, Վիեննա 1895, էջ 141):

Հիմնվելով վերև մեջ բերված Կեղծ-Սերեոսի վկայության վրա՝ Ֆետտերը յենթադրում է, վոր «Ազատ»-ը վերադիր ածական չէ, այլ «Ազատ» է անվանվել նախագույն ժամանակներում «Մասեաց մէկ մասն, անշուշտ հիւսիսային, Երասխանովտին մերձակայ յառաջալերինքը»:

Վոր Ֆետտերի այս մեկնությունը հաջող է ու հարմար՝ այդ ապացուցանում են ըստ իս վոչ միայն Կեղծ-Սերեոսի, այլ նաև Թովմա Արծրունու և «Աշխարհացոյց»-ի վերոհիշյալ 12-րդ և 15-րդ վկայությունները:

Կեղծ-Սերեոսի մոտ (տես վերև վկ. 2) պարզ ասված է, վոր Մարսյակը «անուանէ զլեբրինս յանուն իւր, որում Ազատն կոչեն լեան»: Թովմա Արծրունին ևս վկայում է (վկ. 15), վոր Գագիկ Արծրունին «ի ձուաշոտո ի Գետս աւան շինէ ... զվայելչական տեղի խրախից» «ընդդէմ լեբրանցն Այրարատեան Ազատն Մասեաց»: Այս վկայություններում, ինչպես տեսնում ենք, «Ազատ» կամ «Ազատ Մասիս» կոչվում են, իրոք, Այրարատյան լեռները: Յեւ վեհտեար՝ «Աշխարհացոյց»-ի վկայության մեջ ևս (վկ. 12) «յոտինն Ազատ Մասեաց» հավանական է մեկնել այն իմաստով, վոր Կողովիտ գավառը գտնվել է «Ազատ Մասիս»-ի, այսինքն՝ «Այրարատեան լեռանց» թիկունքում:

Նույն այս մեկնության ապացույց կարող է լինել նաև վերոհիշյալ չորրորդ վկայությունը: Բագավան ձեռակերտը, ուր բնակեցրել էր Սմբատը «գծառայան Երուզղայ», գտնվել է իսկապես վոչ թե անմիջապես Մեծ Մասիսի, այլ «Ազատ

Մասիս»-ի կամ «Այրարատեան լեռանց» թիկունքում: Խորենացու այս վկայության մեջ «Մասիս» է անվանված պարզապես «Ազատ Մասիս»-ը:

Բոլոր այս դիտողությունները ցույց են տալիս, վոր նաև «լեան հարաւոյ», վորն Ամասիան յուր անվամբ կոչել էր «Մասիս»՝ կարող է հասկացվել համապատասխան Կեղծ-Սերեոսի վկայության «Ազատ Մասիս» լեռնաշղթայի իմաստով:

Վոր մեր այս յեզրակացությունը միանգամայն ուղիղ է և հավանական՝ այդ ապացուցվում է այժմ Պետինգերյան քարտեզի Բագավան-Ցոլակերտ գծի լուսաբանությամբ:

Ցոլակերտը, վորի հեռավորությունը Բագավանից ցույց է տրված քարտեզում 48 հոմեական մղոն կամ մոտ 72 կիլոմետր, իսկ Hariza-Արուճից 24 հոմեական մղոն կամ մոտ 36 կիլոմետր, գտնվել է պարզապես «առ խորշիւք լեռնատինն» վոչ թե Մեծ Մասիսի, այլ Մասիս լեռնաշղթայի: Յեւ կարևոր այս փաստը զորավոր մի ապացույց է, անշուշտ, վոր Խորենացու վկայությունը Ցոլակերտի մասին սխալ է յեղել մեկնված նախորդ ուսումնասիրություններում:

Խորենացու վկայության նոր լուսաբանությունը, ինչպես և Hariza կայարանի նույնացումն այժմյան Արուճի հետ, պարզ ու հաստատուն ցուցումներ են, վոր հնարավորություն են ընձեռում գիտական արշավախմբերին հետախուզումներ կատարելու վերև մատնանշված շրջանում և վերջնականապես ճշտելու Չողկերտ-Ցոլակերտի տեղը:

11. Ցոլակերտի տեղադրության նոր մեկնությամբ և Hariza-յի նույնացմամբ այժմյան Արուճի հետ վերջնականապես վորոշվում է այն լեռնանցքը և այն մեծ ճանապարհը, վորով շարժվել են դեպի Արտաշատ հոմեական, բյուզանդական և այլ ոտար զորքերը: Պարզվում է, ուրեմն, վոր հոմեական լեզեոնները Պոմպեյոսի, Կորբուլոնի և Ստատիուս Պրիսկոսի առաջնորդությամբ իջել են Արարատյան դաշտ, հավանորեն, Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքով:

Նույն պատմական գծով և Կարվանսարայի լեռնանցքի վրայով պետք է յենթադրել նաև խալդական շրջանում հին Արմավիրի կապը Արածանի գետի հովիտների և խալդական Տուշպա-Տոսպ մայրաքաղաքի հետ: Ուշագրավ է այդ տեսակետից, վոր Hariza կայարանի անունը (= *Հառիճ) համարվում է խալդական (հմմտե Markwart, Südarmanien und die Tigrisquellen, Wien 1930, էջ 51*, ծանոթ. 1), ուստի և այժմյան Արուճը, հավանորեն, դեռևս հնագույն շրջանում կարող էր գոյություն ունեցած լինել իբրև խալդական բնակավայր: Աճառյանն իր «Հայերէն արմատական բառարանի» մեջ յենթադրում է, վոր «-առիճ», «-առիճն» կամ Հառիճ նշանակում է «գյուղ», սակայն նրա մոտ այդ բառը ստուգաբանված չէ և նշանակություն կուհուճը վիճելի չէ և կարոտ ստուգաբանական հիմնավորման¹:

Ռուսերեն իմ աշխատություն մեջ («О торговле и городах Армении», Эривань 1930) մանրամասն յես քննել էյի Հայաստանի առևտրական հին ճանապարհների ուղղությունը զանազան դարաշրջաններում և հանգել էյի այն յեզրակացություն, վոր հոռմեական շրջանի կարավանների մեծ ճանապարհը, վոր գալիս էր Չինաստանից ու Միջին Ասիայից Եկրատանա և այստեղից Արտաշատ, անցել է Բագավանի և այժմյան Քեոփրիքեոյի վրայով դեպի Սև ծովի նավահանգիստները: Hariza-յի տեղադրության վորոշմամբ պարզվում է այժմ, վոր միջազգային նշանակություն ունեցող այդ ճանապարհն ևս իջել է Բագավան Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքով:

Նույն աշխատության մեջ մենք մատնացույց էյինք արել, վոր Հին Հայաստանի մեծ ու նշանավոր քաղաքները

¹ Ներքև մենք կտեսնենք, վոր Ստրաբոնի հիշած Βασσιδα'ριζα ամբողջումը Մարկվարտը համապատասխան է համարում մատենագրական հայ աղբյուրների «Բագայառիճ»-ին: Մարկվարտի այս յենթադրությունից, վոր ինձ հավանական է թվում, կարելի չէ հետևցնել, վոր «հառիճ» կամ «յառիճ»-ի նշանակությունը կարող էր լինել վնչ թե «գյուղ», այլ «ամբողջություն» կամ «բերդ»:

հիմնված են յեղել առևտրական ճանապարհների մոտ: Հին Բագավանի մոտ, ինչպես հայտնի չէ Փավստոսի վկայությունից (V, 109), գտնվել է Չարեհավան քաղաքը, * Tsumbo—Մուճը կայարանից հարավ՝ Արճեշ տանող ճանապարհի մոտ՝ Չարիշատը, իսկ Բագավանից Սատաղ գնացող գծի մոտ՝ հին Թեոդոսուպոլիսը: Այս քաղաքների առևտրական հաղորդակցությունն Արարատյան դաշտի և Արտաշատի հետ վորոշվում է, գլխավորապես, վերոհիշյալ մեծ ճանապարհով:

* Zolocerta - Hariza գծի հետ միանում էր, հավանորեն, նաև Յերվանդաշատից Բագավան տանող ճանապարհը: Կամսարականի կարծիքով՝ վոր ծանոթ է այժմյան Սուբմալուճի տեղագրական պայմաններին՝ այս ճանապարհը Կարակալեյի ու Կարվանսարայի վրայով ավելի հարմար է, քան մյուս ճանապարհներն Արասգյուլի և Ասլանլուճի լեռնանցքներով: Հավանական է ըստ այսմ, վոր Յերվանդաշատի ճանապարհը ևս անցել է Չողկերտ-Ցոլակերտի վրայով Hariza և այստեղից Բագավան: Յերվանդաշատից կա և մի ուրիշ ճանապարհ, վոր գալիս է Կողբ և այժմյան Ղաթրլու գյուղի վրայով բարձրանում Կարվանսարայի լեռնանցքը: Սակայն խիստ կասկածելի չէ, վոր այս դժվարամատչելի գիծը լիներ կարավանների մշտական ու բանուկ ճանապարհ:

12. Բագավանից Ցոլակերտ գնացող ճանապարհի ճշտումը, ինչպես մանրամասն ցույց ենք տալու մի ուրիշ աշխատության մեջ, հնարավորություն է տալիս լուսաբանելու նաև Քսենոֆոնի ու նահանջող հույների ուղեգրի:

Մինչև այժմ, ինչպես հայտնի չէ, Քսենոֆոնի ու նրա հետ նահանջող հույն զորքերի ճանապարհը վիճարանությունն առարկա չէ և վերջնականապես դեռ չէ պարզված:

Ըստ Քսենոֆոնի՝ նահանջող հելլեն զորքը մտել էր Արմենիա՝ անցնելով Կենտրիտես գետը (այժմյան Բոհտանուճ): Այստեղից նրանք գնացել են վեց որ, 30 փարսախ, և Տավրոսյան լեռներով իջել են Մշո դաշտն ու հասել մինչև Տելիբոաս գետը (ըստ Մարկվարտի՝ = Մեղ, այժմ՝ Կարասու, տես Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Philo-

logus X, erstes Heft, էջ 237, հմմտե նաև «Հանդէս Ամսօրեայ» 1906, փետր., էջ 43): Շարունակելով իրանց ճանապարհը Տելեբոսս գետի մոտից, նրանք գնացել են դարձյալ վեց որվա ճանապարհ, 30 փարսախ, և հասել Յեփրատ գետը, վորն անցել են թրչվելով մինչև պորտ: Հույները լսած են յեղել, վոր հեռու չեն այդ տեղից Յեփրատի ակունքները:

Գերմանական գիտնականները, վոր մանրամասն ուսումնասիրել են հույն գործի նահանջի ճանապարհը, յենթադրել են վոր Քսենոֆոնի մոտ հիշատակված Յեփրատն (Anabasis, IV, 5, 2) Արևելյան Յեփրատն է՝ հին Արածանին: Գիտնականները մի մասի կարծիքով, Մշո դաշտից հույները շարունակել են իրանց ճանապարհը դեպի հյուսիս կամ հյուսիսարևելք և, անցնելով Յեփրատ-Արածանին, ուղղվել են դեպի Խնուսի դաշտը, իսկ մյուս մասի կարծիքով՝ հույները Մշո դաշտից մտել են Մանազկերտի շրջանը, գնացել այստեղից դեպի հյուսիս և Յեփրատ-Արածանին անցել են այժմյան Արաքսի ստեղծման մոտ ու դուրս յեկել Արաշկերտի դաշտը:

Պատիճակների քարտեզի ուսումնասիրությունը, ինձ թվում է, կարող է հիմք ծառայել Տասը հազարի նահանջի ճանապարհը յենթադրելու մի նոր ուղղությամբ, վորն ուշադրության չէ առնված գիտական նախորդ աշխատություններում:

Ի նկատի առնելով Քսենոֆոնի վերոհիշյալ վկայությունը, վոր հույները Յեփրատն անցել են նրա ակունքների մոտ, նաև նրա այն կարևոր տեղեկությունը, վոր Յեփրատն անցնելուց հետո նրանք շարունակել են ճանապարհը հանքային ջրի մոտով (Anabasis, IV, 5, 15)՝ կարելի չէ հավանական համարել, վոր նահանջող գործը դուրս է յեկել դաշտ Բագավան-Դիաղինի շրջանում, ըստ յերևույթին, այն հին ճանապարհով, վորը մատնանշված է Պատիճակների քարտեզում Տիգրանակերտից Բագավան տանող ճանապարհագծում (տես սույն ուսումնասիրության հաջորդ գլուխը): Ուշադրավ է, վոր հենց այս ուղղությամբ հույներին կարող էր իրոք հանդիպել հանքային ջրի այն աղբյուրը, վոր հի-

շատակված է Քսենոֆոնի մոտ: Այդ աղբյուրը, հավանորեն, հին Մաղկեոսն զավառում՝ այժմյան Դիաղինի մոտ գտնվող այն հոչակավոր ջերմուկն է, վորը Փարպեցու մոտ անվանված է «Վարչակի ջերմուկ» (տես III, ՀԳ, Տիգրիս, 1904, էջ 132):

Վոր նահանջի ճանապարհի այս նոր լուսարանությունն ավելի ընդունելի չէ քան նախորդ յենթադրությունները՝ այդ յերևում է նաև Քսենոֆոնի հետագա վկայություններից: Քսենոֆոնի պատմելով՝ հանքային ջրի մոտ գտնվող գյուղերից հույները գյուղապետի առաջնորդությամբ գնացել են յերեք որվա ճանապարհ (մոտ 15 փարսախ կամ 80 կիլոմետր) և հասել Փագիս գետի մոտ և ապա յոթը որ շարունակել են իրանց ճանապարհն այդ գետի յերկարությամբ և անցել 35 փարսախ կամ մոտ 185 կիլոմետր (Anabasis, IV, 6, 1—5):

Արդ՝ այս վերջին վկայությունները միանգամայն հասկանալի չեն դառնում, յեթե նահանջի ճանապարհն ընդունենք Պատիճակների քարտեզի Բագավան-Յուրակերտ գծով մինչև Արաքս գետը և այնուհետև Արաքս գետի ափերով դեպի արևմուտք: Քսենոֆոնի հիշած Փագիս գետը, ինչպես շատ ճիշտ վորոշել են գերմանական գիտնականները (տես H. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878, էջ 81, նաև Fr. Segl, Vom Kentrites bis Trapezus. Eine Bestimmung des Weges der Zehntausend durch Armenien. Erlangen, էջ 35), Ռիոնը չէ, այլ այժմյան Արաքսը:

Հ. Կիպերտը մատնանիշ է անում, վոր Արաքսի վերին հոսանքը (Հին Հայաստանի Մուրցը, Լինչի քարտեզի վրա՝ Եգրի կամ Արագ) այժմ էլ կոչվում է Պատիճակներ: Նրա, Սեզլի ու մի քանի ուրիշ գիտնականների յենթադրությամբ՝ հույները Խնուսի դաշտից բարձրացել են Կուլլի (Кулли, Кюлли) և այդտեղից Արաքսի յերկարությամբ գնացել են Մժնկերտ:

Վերոհիշյալ նոր լուսարանությամբ՝ Քսենոֆոնյան ճանապարհը վորոշվում է դարձյալ Արաքս գետի ափերով,

սակայն այժմյան Կուշաղի լեռնանցքով ու Սոշ-Պարարի մոտով դեպի Արաքս և այնուհետև Ֆազիս-Արաքսի յերկարությամբ դեպի արևմուտք: Իմ նախկին յենթադրությունը¹, վոր հուշները Բագավան-Դիաղինի շրջանից գնացած պիտի լինեն դեպի Արաքս այժմյան Կողբի մոտով՝ թվում է ինձ այժմ անհավանական, վորովհետև Bagauna-*Zolocerta գիծը ճշտիվ վորոշվում է, ինչպես տեսանք, նոր ուղղությամբ՝ Կարվանսարայի կամ Կուշաղի լեռնանցքով:

Քսենոֆոնի վկայության մեջ առանձնապես կարևոր է, վոր Յեփրատ-Արածանիի դաշտային մասում գտնվող գյուղերից մինչև Ֆազիս-Արաքս գետը հեռավորությունը ցույց է տրված յերեք որվա ճանապարհ, վոր անում է մոտ 15 փարսախ կամ 80 կիլոմետր: Այդ հեռավորությունը համապատասխանում է իրապես այժմյան տարածությանը Bagauna - Hariza - *Zolocerta գծով մինչև Սոշ-Պարարի մոտ և այստեղից մինչև Արաքս:

13. Գայլատու լճի արևելյան կողմում գտնվող լեռնաստանը, ինչպես պարզ յերեվում է Պետինգերյան քարտեզի մեր ուսումնասիրությունից, պատմական առաջնակարգ նշանակություն ունեցող մի շրջան է, վորն Արարատյան դաշտի պաշտպանության համար յեղել է, ըստ յերևույթին, բնական մի պատվար: Այս շրջանի ռազմական ու ստրատեգիական բացառիկ կարևորությանը պետք է վերագրել, վոր այստեղ գրեթե յուրաքանչյուր քայլափոխում հանդիպում են բերդերի ու այլ կառուցվածքների բազմաթիվ ավերակներ, վորոնք սակայն կարոտ են դեռ պատմական ու հնագիտական լուրջ ուսումնասիրության:

Թե վրքան հետաքրքիր են ու կարևոր այս կողմերում գտնվող հուրթյունները՝ այդ յերևում է Ս. Հայկունու մի քանի համառոտ ու թուրքիկ տեղեկություններից նրա «Բագավանի ջրաբաշխ գավառ» աշխատության մեջ, վոր ներքև

¹ Տես «Հայաստանի հին ճանապարհները», Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի № 5 (1930), էջ 73:

բերում ենք ամբողջությամբ (Վաղարշապատ 1894, էջ 363—364):

«Կուլար գիւղին $\frac{1}{2}$ քիլոմէթր հիւսիսն կայ Նորելուկ ուխտատեղին. նաև 1 ժամ յարևելս Լաթրու գիւղն և որոյ մօտ գտնուած մի ողի վերան Թուէ Մանուկ, ուր միշտ ուխտի կը գնան, իսկ համբարձման մեծ բազմութեամբ: Այս ուխտատեղիէն քիչ բարձր կայ հինաւուրց մի բերդ հսկայ և կոշտ քարերէ շինուած. որ ունի մէջը մօտ 200 տան աւերակ, իւրաքանչիւր տան մօտ հորեր, միջավայրն մի տափարակ սալայատակուած վայր: Սորա կողերու վերան գտնուած են քանի տեսակ նետի սլաք և հին դրամ:

Այս գիւղի $\frac{1}{2}$ ժամ հարան ևս կայ Աշխհիւսէին անունով Եզտի բնակ գիւղն, որոյ մօտ գտնուած բլուրի գագաթն ևս աւելի մեծ բերդ և աւերակներ կան. բերդի յարևելս՝ ստորոտին մօտ մի արտի մէջ գտնուած էր բազմաթիւ պղնձեայ հին դրամներ, տեսակ տեսակ, որոց ոմանք կլայեկուած էին: Այս դրամներն որպէս այլ դրամներ ամփոփած էի, և մտադիր էի այստեղ որոց պատկերն ներկայացնել, դժբախտաբար այս ամրան կողպտեցին:

Այս կողմերն այս տեսակ հին բերդօրայք շատ կան, մանաւանդ երկու Գանձակներու, Ագարակի և Ղուրու-Աղաճի միջավայրն, Սինէկայ ջրի աջ բարձրութեան վերայ եղած Փարչինիս գիւղն, որոյ վերևն կայ մի անհայելի հին և կոշտ քարերէ շինուած բերդ, ուր կապաստանէին, կասեն, Կողբայ և շրջակայ գիւղօրայքն զբոսնուած թուրք և հայ հասարակութիւնը՝ երբ լեզկիներու յարձակումը կը լինէր այս երկրի վերան»:

14. Հայկունու նկարագրած բերդերի այս շրջանում՝ Կուշաղի լեռնային ճանապարհի շրջապատում՝ կարելի չէ յենթադրել ըստ իս Տակիտոսի հիշատակած Volandum ամրոցի տեղը:

Այս յենթադրությունը հավանական է դառնում այժմ,

վորովհետև Կորբուլոնի 58 թվի արշավանքը դեպի Արտաշատ վորոշվում է համաձայն Պետինգերյան քարտեզի մեր նոր լուսարանության վնչ թե «Իրադինի և Բայազիդի կերճերէն», ինչպես մինչ այժմ յենթադրել են (հմմտե Գր. Վերներ Շուր, «Ներսէ կայսեր արևելյան քաղաքականությունը», թրգմ. Հ. Մ. Հապովյանի, Վիեննա 1930, էջ 27), այլ Bagauna—Hariza—*Zolocerta գծով և Կարվանսարայի կամ Կուջադի լեռնանցքով:

Վոլանդ ամրոցը (castellum Volandum), ինչպես կարծում են¹, նույն այն վայրն է, վորը Ստրաբոնի մոտ (XI,14,6) անվանված է Ուլանե ('Օլաւդ'):

Ավելորդ չեմ համարում մանրամասն մեջ բերել այս ամրության մասին Տակիտոսի և Ստրաբոնի կարևոր վկայությունները, վոր սխալ են հաճախ հասկացված պատմագիտական յերկերում²:

1. Tacitus, Annales, XIII, 39'

«Յեզ Կորբուլոնը, վորպես զի կռիվն իզուր չձգձգվի և վորպես զի հարկադրե հայերին պաշտպանելու այն, ինչ վոր իրանցն էր՝ վորոշում է վոչնչացնել նրանց ամրությունները: Ինքը վերապահում է իրան ամրություններից ամենագորեղն այս շրջանում, վոր անվանվում էր Վոլանդ. իսկ ավելի փոքրերը հանձնարարում է վոր գրավեն լեզատ Կորնելիոս Փրակկուսը և բանակատեղիի պրեֆեկտ Իսստեյուս Կապիտոնը: Յերեք ամրությունները միևնույն որը նվաճելուց հետո՝ մյուսներն անձնատուր են լինում բնակչության ահաբեկման պատճառով և վոմանք հոժարակամ: Այնուհետև Կորբուլոնը լիահույս էր, վոր կարողանալու յե հարձակվի Ար-

¹ Հմմտե Adonci, Armenia в эпоху Юстиниана, СПб. 1908, էջ 16, Վ. Շուր, «Ներսէ կայսեր արևելյան քաղաքականությունը», էջ 28 և այլք:

² Տես, որինակ, Dolens et Khatch, Histoire des anciens Arméniens, Genève 1907, էջ 171, վորի մեջ մատնանշված է, վոր Կորբուլոնն Արաքս գետն անցել է Արտաշատ քաղաքի պարիսպների մոտ (?):

տաշատի վրա, վորը յերկրի մայրաքաղաքն էր: Բայց սակայն նա լեգեոնները չի տանում ամենամոտ ճանապարհով. վորովհետև՝ յեթե նրանք Արաքս գետը, վորը վորողում էր քաղաքի պարիսպները, անցնելու լինեյին կամուրջով՝ կընկնեյին թշնամու հարվածի տակ. ուստի և անցնում են գետը հեռվում՝ լայն ու ընդարձակ ծանծաղուտով»:

2. Strabo, Geographica, XI,14,6'

«և վնչ շատ հեռու քաղաքից [Արտաշատից] գտնվում են Տիրարանի և Արտավազդի գանձերի պահեստատեղերը, վոր բնական ամրություններ էյին՝ Բաբելըսան (Βαβυρσα)¹ և Ուլանե ('Օլաւդ'): Կային և ուրիշ նման տեղեր Յեփրատ գետի վրա»:

Այս վկայությունից պարզ յերևում է, վոր Վոլանդ ամրության տեղը պետք է յենթադրել «վնչ շատ հեռու» Արտաշատ քաղաքից և այնպիսի մի շրջանում, վորտեղ իրար մոտ են գտնվել մի շարք ամրություններ:

Վոլանդի այս տեղադրությանը պարզապես հակասում են Գաթրըճյանի և Ադոնցի յենթադրությունները: Գաթրըճյանը, ինչպես հայտնի յե, Volandum-ը նույնացրել էր Վանանդի հետ (տես «Տիեզերական պատմութիւն», հատոր Բ, Վիեննա 1852, էջ 113), իսկ Ադոնցը՝ Մամիկոնյանների Ողական բերդի հետ, վորը գտնվում էր Տարոնում Յեփրատ-Արածանու վրա (տես Армения в эпоху Юстиниана, էջ 16, ծանոթ. 2)²: Նրանք ի նկատի յեն ունեցել, ըստ յերևույթին, Վանանդ, Ողական և Վոլանդ, Ուլանե տեղանունների հնչյունական նմանությունները, վոր միանգամայն կասկածելի յեն և, անշուշտ, պատահական:

¹ Ստրաբոնի այս Βαβυρσα-ն կարող է համապատասխան լինել Գտոլեմեյոսի Βαβίλα-յին, վորը նրա մոտ գտնվում է վոչ շատ հեռու Σαγαα-va-յից (= Բագավան) և Σογοα'ρα-յից (= Ջողկերտ), տես Z. Khanzadian, Atlas historique, Paris 1920, carte № 8:

² Ադոնցից առաջ նույն այս կարծիքը հայտնել են նույնպես Դուլենսը և Խաչը «Histoire des anciens Arméniens» աշխատության մեջ (տես էջ 170, ծան. 3):

Վերոհիշյալ կարծիքներն անընդունելի յեն նաև այն պատճառով, վոր Կորբուլոնի արշավանքի ճանապարհը հավանական է յենթադրել վնչ թե Վանանդի կամ Տարոնի միջով, այլ Բարձր Հայքից դեպի Ալաշկերտի դաշտը (տես Վ. Շուբ, «Ներոն կայսեր արևելյան քաղաքականութիւնը», էջ 27 և, մասնավորապես, ծան. 22) և այնուհետև Bagauna—* Zolocerta ուղեգծով¹:

Արդ՝ ի նկատի ունենալով նրա ճանապարհի այս ուղղութիւնը՝ կարելի յե, բնականաբար, յենթադրել, վոր Կորբուլոնը՝ առաջ քան Արտաշատի վրա հարձակվելը՝ պետք է նախապես նվաճեր Գայլատու լճի արևելյան կողմերում գտնվող այն ամրութիւնները, վորոնք ստրատեգական և պաշտպանողական կարևոր դիրքեր եյին Արարատյան դաշտի և Արտաշատի թիկունքում: Վ. Շուբի յենթադրութիւնը, վոր Volandum-ը և մյուս «յառաջաբերդերը գտնվել են Իգտիրի մոտ» (տես էջ 28)՝ ըստ իս վիճելի յե ու անհավանական: Հռոմայեցիների գրաված ամրոցների տեղերը, վորոնք գտնվել են իրար մոտ և յեղել են բնական ամրութիւններ, կարելի յե յենթադրել, ամենայն հավանականութեամբ, Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնային դժվարամատչելի շրջանում, վորտեղ այժմ ևս կան բերդերի բազմաթիւ ավերակներ:

Հենց այստեղ, հավանորեն, այս ամրացրած փակ ու պահանջով լեռնաստանում կարող եյին լինել և Ստրարոնի

¹ Սխալ է ըստ այսմ նմանապես Ա. Պաշտորյանի վերոհիշյալ գեղեցման հետևյալ թեզիսը: «Կորբուլոնը մտել է Հայաստան — գրում է Պաշտորյանն իր 9-րդ թեզիսում — ամենայն հավանականութեամբ Մելիտոնեյից, վորը կայանն էր հռոմեական լեզեոնի: Նա Արածանա հովտով բարձրացավ Տարոն, ուր գրավեց Վոլանդ (Ողական) բերդը և առաջացավ Բագավան — Գիսաղին, վորտեղից նա կարող էր Ղուջաղի լեռնանցքով կամ Արծափ-Որգովի վրայով, վորով 7-րդ դարուն անցան արարները, իջնել Այրարատ և դիմել Արտաշատի վրա Արաքսի աջ կողմից»: Այս թեզիսի մեջ վնչ միայն սխալ է Վոլանդի նույնացումը Ողականի հետ, այլ և Կորբուլոնի հարձակումն Արտաշատի վրա «Արաքսի աջ կողմից»:

հիշատակած Արշակունիների գանձապահ ամրութիւնները (γαζοφοδαια):

Վոլանդը և մյուս ամրոցները նվաճելուց հետո՝ Կորբուլոնի առջև բաց էր «արքունի պողոտայն» մինչև Արտաշատ:

Սակայն նա, ինչպես վկայում է Տակիտուսը, վտանգավոր էր համարում անցնել Արաքսը Արտաշատի մոտ գտնվող կամուրջով. ուստի և՛ փոխանակ ուղիղ ճանապարհով գնալու Արտաշատ՝ անցնում է գետը «հեռվում լայն ու ընդարձակ ծանծաղուտով» և Արտաշատի վրա հարձակվում է վնչ թե Արաքսի աջ կողմից, ինչպես վոմանք յենթադրել են, այլ պարզապես ձախ կողմից:

Արաքսի անցանելի այս հունը չպետք է, իհարկե, յենթադրել Արտաշատի պարիսպների մոտ, ինչպես Տակիտոսի վկայութիւնից սխալ յեզրակացրել են Դոլենսը և Պաչը (տես վերև էջ 42, ծան. 2), այլ այդ հունը, հավանորեն, Վարդանակերտ ավանի մոտ գտնվող այն ծանծաղուտն է, վոր հիշատակված է նաև հայկական աղբյուրների վկայութիւններում:

Այդ հիշատակութիւններից կարևոր են, մասնավանդ, Սեբեոսի և Ղևոնդի հետևյալ տեղեկութիւնները՝

1. Սեբեոս, Ս. Պետերբուրգ 1879, Գլ. Ի2, էջ 94՝

«Յայնժամ առեալ Երակլի զգաւրս իւր՝ դարձաւ յերկիրն Հայոց, անցեալ ընդ Շիրակ հասանէ ի հուն գետոյն Երասխայ, և անց ընդ գետաւն առ Վարդանակերտաւն աւանաւ, երթեալ թափեցաւ ի Գոգովիտ գաւառ»:

2. Ղևոնդ, Ս. Պետերբուրգ 1887, գլ. Ը, էջ 24՝

«Եւ նոքա [նախարարք Հայոց] գնացեալ ընդ եզր գետոյն Երասխայ՝ անցանէին ընդ սահմանս Ուղայէոյ և հասանէին ի մեծ աւանն Ակոռի: Իսկ զօրքն Իսմայելի, որ էին ի Նախջաւան քաղաքի՝ յարձակեցան զկնի նոցա և ոչ մեկնեցան ի հետոց նոցա. քանզի էին աւելի քան ԵՌ, և կամէին կենդանւոյն կլանել զնոսա: Եւ իբրև ազդ եղև զօրուն Հայոց վասն հինին, որ զարթուցեալ գայր ի վերայ նոցա՝ յարուցեալ անցին ընդ

գետն Երասխ, և բանակեցան ի Վարդանակերտն աւա-
նի. և զօրն Տաճկաց պնդեալ գայր զկնի նոցա»:

Հմտոս նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Թիֆլիս
1912, էջ 95. Ասողիկ, Ս. Պետերբուրգ 1885, II, գլ. Բ,
էջ 101 և գլ. Դ. 123—124. Վարդան, Վենետիկ 1862,
էջ 71 և Կիրակոս Գանձակեցի, Թիֆլիս 1910, էջ 62:

Կորբուլունի 58 թվի արշավանքի մատնանշած այս ճա-
նապարհը, ինչպես և Վոլանդ ամրոցի վերոհիշյալ տեղա-
դրությունը, թվում են ինձ ավելի հիմնավոր ու հավանական,
քան մինչ այժմ առաջարկված մյուս բացատրությունները:

15. Պատիսգերյան քարտեղի մանրախույզ քննությամբ
ճշտվում են, ինչպես տեսնում ենք, Artaxata—Bagauna գծի
վրա գտնվող բոլոր կայարանները՝ Artaxata=Արտաշատ,
Paracata=Փառախոտ, Coloceia (Ռավեննացու մոտ՝ Zotoze-
ta)=Ձողկերտ, Ցոլակերտ, Hariza=Արուճ, *Հառիճ և Rau-
gonia (Ռավեննացու մոտ՝ Ragauna)=Բագաւան:

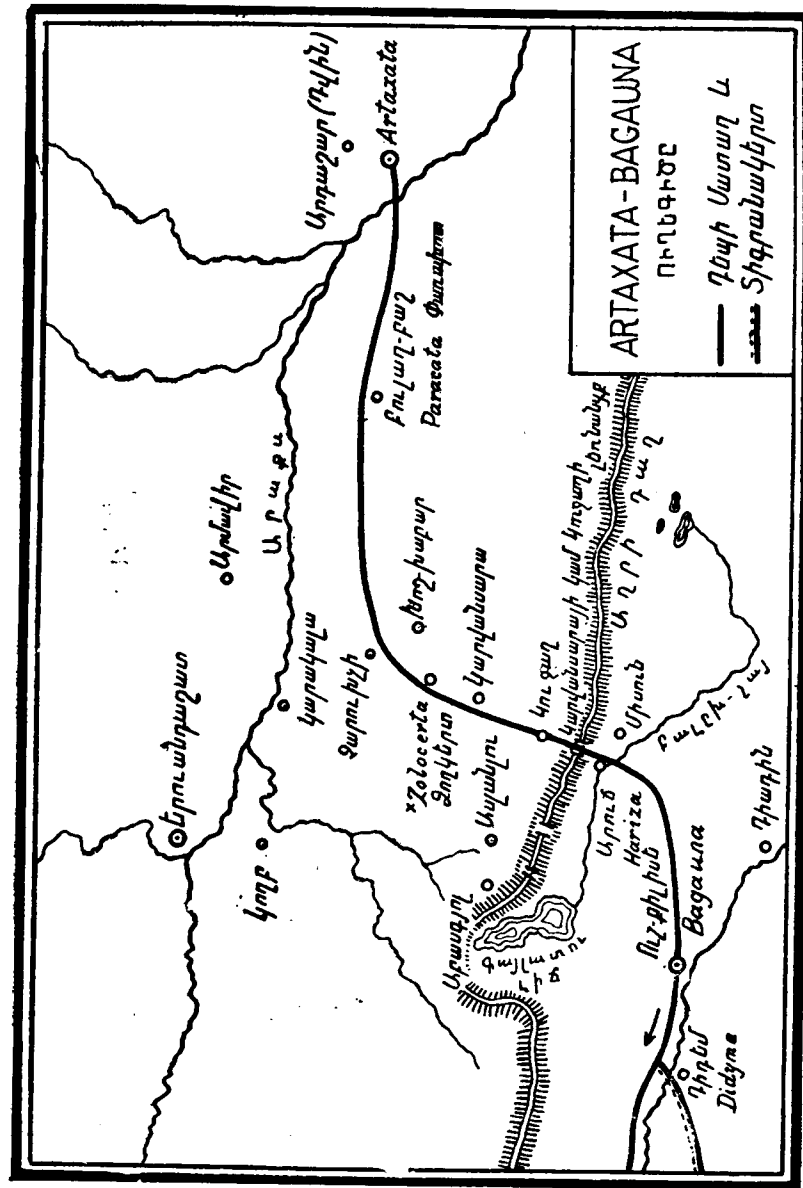
Մեր քննությունից յերևում է նույնպես, վոր ճիշտ
պիտի լինեն, ընդհանուր առմամբ, նաև քարտեղում մատնա-
նշված տարածությունները:

Մութ է մնում սակայն Ձողկերտ-Ցոլակերտի տեղա-
դրության խնդիրը Կուշադի լեռնանցքի ճանապարհում, ուս-
տի անհրաժեշտ է հետազայում ուղարկել մեր մատնանշած
շրջանը գիտական հասուկ արշավախումբ և ուսումնասիրել
ու ճշտել տեղում թե այս խնդիրը և թե, ընդհանրապես,
այն վայրերն ու ճանապարհները, վորոնք կարող են վերջ-
նականապես պարզել այս հին ճանապարհի ուղղությունը:

Օնցնենք այժմ այս գծի շարունակությանը:

16. Bagauna-Բագավան հանգուցային կայարանից, ինչ-
պես վերև ասվեց, մի առանձին գիծ գնում էր Սատաղ:

Այդ գծի ուղղությունը, ինչպես տեսանք, Կոնրադ Միլ-
լերը յենթադրել է Մուուկ-սու գետի մոտից այժմյան Ա-
դիլջեվազ—Սլաթ—Աղվերան—Սընկառիջ—Աշկալայի վրա-
յով, Իսկ Ռ. Կիպերտը՝ այժմյան Պարնաուտից Կաղզվան—

Սարիզամիշ — Կարաուրգան — Քեոփրիքեոյ — Իլիջա — Բագա-
ուհի վրայով:

Այդ յերկու ուղղութիւնն ել չեն կարող, բնականաբար,
ճիշտ լինել, վորովհետև Միլլերի ու Կիպերտի մոտ սխալ է
վորոշված Bagauna-Բագավանի տեղը:

Bagauna հանգուցային կայարանը, ինչպես վերև տե-
սանք, գտնվել է այժմյան Ուչ-քիլիսեյում, ուստի այս ճա-
նապարհի ուղղութիւնը վորոշվում է Բագավանից դեպի
արևմուտք Հայկական Պար կամ Աղբի-դաղ լեռնաշղթայի հա-
րավային կողմով: Ինչպես հայտնի յե, այժմ ել հենց այդ
ուղղութիւնը՝ Բագավանի ու Դիաղինի վրայով անցնում է
կարավանների մեծ ճանապարհը, վոր Տրապիզոնից ու Եր-
զրումից գնում է Պարսկաստան:

Բացի Bagauna-Բագավանից և Satala-Սատաղից վերև
հիշված կայարաններից մինչև այժմ վորոշված է յեղել այս
գծի վրա միմիայն Adconfluentes կայարանը, վորի հեռավո-
րութիւնը Սատաղից յեղել է ըստ Պետինգերյան քարտեզի
169 հոմեական մղոն կամ մոտ 250 կիլոմետր, իսկ Բագա-
վանից՝ 133 հոմեական մղոն կամ մոտ 197 կիլոմետր:

Ավելորդ չի լինի այստեղ մատնանշել, վոր Adconfluen-
tes լատիներեն բառը նշանակում է «դեպի գետախառնուրդ»
կամ «գետախառնուրդի մոտ», և վոր Պետինգերյան քարտե-
զում Adconfluentes և Barantea կայարանների միջև նկար-
ված է իրոք մի գետ, վորը գալիս է հյուսիսից և անցնում
Barantea-յի մոտով դեպի հարավ:

Ռ. Կիպերտի կարծիքով՝ Adconfluentes կայարանը գրտ-
նվել է այժմյան Քեոփրիքեոյում, ուր իրար են խառնվում
հին Մուրցը և Արաքսը: Յեկ իրոք՝ յեթե ի նկատի առնենք
վերև առաջ բերված տարածութիւնները Սատաղից և Բա-
գավանից մինչև Adconfluentes՝ այս կայարանի տեղը հա-
մաձայն Պետինգերյան քարտեզի նկարի կընկնի թեև վնչ
Քեոփրիքեոյում, սակայն մոտավորապես Երզրումի և Քեոփ-
րիքեոյի միջև: Վոր Ռ. Կիպերտի յենթադրութիւնը մոտա-
վորապես ճիշտ է՝ այդ պարզ ցույց են տալիս, ինչպես

ներքև կըտեսնենք, նաև մեր դիտողութիւնները, վոր վե-
րաբերվում են Calcidava (Ռավեննացու մոտ՝ Chalchidara) և
Armanas կայարանների տեղադրութիւնը:

17. Արտաշատից Սատաղ տանող ճանապարհին Բագա-
վանից մինչև Adconfluentes նշանակված են Պետինգերյան
քարտեզում հետևյալ կայարանները՝ RAUGONIA (Ռավեննա-
ցու մոտ՝ Bagauna=Բագավան) 24 Colchion 24 CHADAS
17 Armanas 12 ANDAGA 26 Barantea 30 Adconfluentes:

Այս կայաններից Chadas-ը, վորի մոտ նկարված են գույգ
աշտարակներ, գտնվել է, ինչպես տեսնում ենք, Բագավա-
նից 48 հոմեական մղոն կամ մոտ 71 կիլոմետրի վրա: Ու-
րեմն՝ միանգամայն պարզ է, վոր Ուչ-քիլիսեյից Քեոփրի-
քեոյ գնացող ճանապարհի վրա Chadas-ի տեղը լինելու յեր
այժմյան Ալաշկերտի դաշտում: Իսկ նրա մոտ նկարված
գույգ աշտարակները ցույց են տալիս պարզապես, վոր Cha-
das-ը յեղել է այս դաշտում կենտրոնական ու կարևոր մի
վայր:

Պետինգերյան քարտեզի հենց այս ցուցումները կարող
են, իմ կարծիքով, կովան ծառայել վորոշելու Chadas-ի
տեղադրութիւնը համոզիչ հավանականութիւնով:

Աշխարհագրական հարեանցի իսկ քննութիւնը դժվար
չէ պարզել վոր պատմական հնագույն շրջանում նշանավոր
կենտրոնատեղի յե յեղել Ալաշկերտի դաշտում այժմյան
Պաստուր գյուղը, վորը ուսական տասը վերստտնոց քար-
տեզի վրա անվանված է Ханзыр, իսկ Լեման-Հաուպտի մոտ՝
Chazdar (տես «Armenien einst und jetzt», Bd. II, 2, Ber-
lin 1931, էջ 742):

Լեման-Հաուպտի կարծիքով՝ Chazdar գյուղը, վորի մոտ
գտնված է Մենուասի խալդական արձանագրութիւնը, հա-
մարվելու յե Ալաշկերտի շրջանի հնագույն քաղաքը: Վոր
նրա այս յենթադրութիւնն ավելի քան հավանական է՝ այդ
յերևում է Պաստուր գյուղի մասին Հայկունու հաղորդած
տեղեկութիւններից:

Կարևոր այս վկայութիւններից ավելորդ չեմ համա-

րում քաղվածորեն մեջ բերել մի քանի հատվածներ, վորոնք հաստատում են Լեման-Հառուպտի կարծիքը:

Տես «Բագրևանդ ջրաբաշխ գաւառ», Վաղարշապատ, 1894.

1. «Այլաշկերտի դաշտային մասն, որ մօտ 100 գիւղերէ կը բաղկանայ ոչ մի վայր բերդի հետք չերևիր, բաց ի Պաստուր գիւղէ, որ դաշտիս արևմտեան կողմն բարձր դաշտային վայր մի գրաւած է, ուր կերևին հին բերդի հետքեր և մէջը գտնուած է բևեռագրով քառակուսի մի քար» (եջ 17).
2. «Գիւղիս շրջականերն տասնի չափ ջրաղացքներ կան, որոց շուրջն նաև առուներու եզրն ուռի և բարտի ծառեր բարձրացած են, բազմաթիւ պարտէզներ և բանջարանոցներ գիւղիս շուրջն կան՝ ցանկով պատած: Մի մեծ ջրուղի հանուած է Շեռեանայ գլխից, որով արտօրայք կոռոզուին: Այս ջրուղին շատ հին է, $2\frac{1}{2}$ ժամ գիւղէս բարձր Շեռեանայ ձախ ակէն ջուրը հանուած է դեպի արևելք» (եջ 179).
3. «Ըստ աւանդութեան գիւղս ի հնուն քաղաքի մի տարածութիւն ունէր, վորպէս տեղ տեղ նշաններ կերևին» (եջ 180).
4. «Նաև ծերք կըպատմեն թէ եկեղեցւոյ խորանից [Ս. Աստուածածին] դեպի հիւսիսային յարևելս մի կամար կար և թէ այս կամարը 150 մեթր երկայնք ունէր, որոյ վերայէն ևս ճանապարհ կար՝ գիւղացիք իրենց գործին գնալու համար. կամարի տակ ևս երկաթեայ դռներ կային զինուորաց երթևեկութեան համար: Այս կամարը բռնած էր իր պարիսպներու շարունակութիւնով գիւղիս հիւսիսն:

Այս կամարի հարաւ արևմուտք, այժմեան գիւղի միջավայրը 5—6 տարի առաջ կըտեսնուէր մի աշտարակ «Պանրմի քօշք» անուամբ. նաև սորա շուրջն գտնուած են ներկարարի կարաններ, ամբարներ և կրպակի հետքեր. շուկայն Պանրմի քօշքից մինչև երկաթեայ դռներուն մօտ տարածուած էր:

Նաև այս քօշքի մօտ այժման (դահլիճ) մի կար, որ 6—700 մարդ կըպարունակէր, և դեռ 1880—85 թուականներուն կիսականգուն էր: Նոյն աշտարակն հայ կաթողիկէ քանդեցին ու տեղը եկեղեցի շինեցին, որուն արդէն ականատես եղած եմ:

Այս աշտարակի տեղն գտնուած է մի բևեռագիր արձանագրութիւն, մի հատ ևս Թուխ Մանուկից¹ բերուած էր, որոնց մէկն անյայտացած էր, միւսն Թ. գալէի վարժարանի որմի մէջ հիւսել տուած եմ» (եջ 184—185):

Բոլոր այս վկայություններն ապացուցում են, անշուշտ, վոր Պաստուրը կամ Chazdar-ը, վորը գտնվում է կարավանների այժմյան մեծ ճանապարհի մոտ, նշանավոր հին կենտրոնավայր է և ընկելի յե յեղել, ըստ յերևույթին, անգամ խալդական շրջանում:

Chadas կայարանի տեղադրությունն այժմյան Պաստուրում ապացուցվում է, բացի այդ, նրանով, վոր Պետրիսգերյան քարտեզում մատնանշված հեռավորությունը Bagauna կայարանից մինչև Chadas ճշտիվ համապատասխանում է այժմյան տարածությանն Ուշ-քիլիսեյից մինչև Պաստուր:

Միակ առարկությունը մեր նույնացման դեմ կարող է, իհարկե, այն լինել, վոր Chadas տեղանունը զժվար է լեզվաբանորեն համապատասխան ընդունել այժմյան Պաստուր, Ханзыр, Chazdar նոր անուններին: Սակայն այս հանգամանքն առանձին մի խոչընդոտ չէ, վորովհետև մատնանշված տեղերի նույնացման համար միանգամայն բավարար են վերոհիշյալ ապացույցները:

Chadas կայարանի անվան նկատմամբ անհրաժեշտ է նաև մատնանշել, վոր Մարկվարտի նորերս լույս տեսած ուսումնասիրության մեջ («Die Entstehung der armenischen Bistümer», hrsgg. von Joseph Messina, Հոտմ 1932, տես P.

¹ Թուխ-Մանուկը գտնվում է Պաստուր գյուղի հարավում՝ Աբաս գյուղի մոտ և Պաստուրից մոտ 4—5 կիլոմետր հեռավորության վրա:

Peeters-ի գրախոսականն *Analecta Bollandiana*-յում, T. LI, Fasc. 1 և 2. Bruxelles 1933, էջ 149—151) հետաքրքիր մի կարծիք է հայտնված, վոր Պետինգերյան քարտեզի Chadas տեղանունը կապ ունի Փավստոսի մոտ հիշատակված «Բազարաւանդայ և Արշարունեաց» խաչ յեպիսկոպոսի անվան հետ¹:

Մարկվարտի այս լուսաբանութիւնը, վոր միանգամայն հավանական է՝ ցույց է տալիս, վոր Chadas ընթերցվածը կարող է Պետինգերյան քարտեզում աղավաղված չլինել և հայերենում նույն տեղի անունը կարող է յեղած լինել «Պաղայ» (տես ներքև՝ Armanas = Արամանայ):

Ավելորդ չի լինի նմանապես մատնանշել, վոր Պորենացու պատմութիւն մեջ խաչ անունը բազմաթիւ ձեռագրերում գրււմ է «Պաղ» (տես Պորենացու պատմութիւն Արեղյանի և Հարությունյանի հրատարակութիւնը, Տփղիս 1913, էջ 279, 294 և 296՝ «Պաղայ» և «Պաղեայ»): Յեթե ճիշտ լինեն այս ընթերցվածները՝ այդ դեպքում Chadas-ի հին անունը կարելի յէ յենթադրել հայերենում նաև «Պաղայ»:

Մեր նոր դիտողութիւնները Chadas-ի տեղադրութիւն մասին ուշագրավ են առանձնապես այն տեսակետից, վոր Պետինգերյան քարտեզում մատնանշված կայարանները, ինչպես կը տեսնենք այդ նաև այս ուսումնասիրութիւն շարութիւնում մեջ, վորոշվում են հաճախ այնպիսի տեղերում, վորոնք պատմական հին վայրեր են և բնակելի յեն յեղել, հավանորեն, խաղաղական տիրապետութիւն հնագույն շրջանում:

18. Chadas-ից 17 հոմեական մղոն կամ մոտ 25 կիլոմետր հեռավորութիւն վրա Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է Armanas կայարանը:

Աներկբայելի յէ, իհարկէ, վոր Armanas կայարանը կա-

¹ Ա. Պաշտոնյանը Կոլտուրայի Պատմութիւն Ինստիտուտում կարդացված իր դեկուցման մեջ (թիւ 14) Chadas-ը նույնացրել է այժմյան Չաղ գյուղի հետ: Սակայն այս յենթադրութիւնը հիմնավորված չէ տեղագրական և լեզվական ապացույցներով, ուստի և չէ կարող ընդունվել:

տարելապես համապատասխանում է Հին Հայաստանի «Արամանայ» գյուղին, վորը հիշվում է Ղազար Փարպեցու պատմութիւն մեջ¹:

Ղազար Փարպեցին պատմում է, վոր Վարդան Մամիկոնյանն ուղեցել է ապստամբութիւնից առաջ անցնել Բյուզանդական կայսրութիւն կողմերը:

«Եւ եկեալ հասանէին — ասում է նա — ի գիւղ մի, որոյ անունն էր Արամանայ, ի նահանգին Բագրաւանդայ, մերձակայ սահմանակից Բասնոյ և Տուարծատափու. ուր և սակաւ ինչ աւուրս կամեցեալ հանգչել, և զուշ եղեալ ճանապարհն գնալ պատրաստէին ստիպով» (տես «Ղազարայ Փարպեցու, Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս 1904, II, գլ. 1, էջ 57):

Փարպեցու այս վկայութիւնից պարզ յերևում է, վոր «Արամանայ» գյուղը գտնվել է այն հին ճանապարհի վրա, վորը Հայկական Պար կամ Աղբի-դաղ լեռների հարավային կողմերով գնում էր Հունահայաստան: Փարպեցու վկայութիւն մեջ կարևոր է նաև այն, վոր «Արամանայ» գյուղի տեղը ցույց է տրված Բագրևանդ գավառի արևմտյան ծայրում՝ Բասնի ու Տուարծատափի սահմանների մոտ:

Արդ՝ ի նկատի առնելով Փարպեցու, ինչպես և Պետինգերյան քարտեզի ցուցումները՝ դժվար չէ յեզրակացնել, վոր Armanas — Արամանայի տեղը լինելու յերայժմյան խաչազում և Շեռյան գետի ձախ կողմում՝ Chadas — Պատուրից դեպի հյուսիս-արևմուտք գնացող մեծ ճանապարհի շրջակայքում:

Բացի այդ, նույն աղբյուրների վկայութիւններից պարզ ու վորոշ հետևում է, վոր հին Տուարծատափը գտնվել է

¹ Վոր Armanas կայարանը համապատասխանում է «Արամանայ գիւղ»-ին՝ այդ ակնարկված է նաև պրոֆ. Մարկվարտի «Le berceau des Arméniens» հոդվածում (տես Revue des études arméniennes, Paris 1928, VIII, fasc. 2, էջ 227), վորը ստացվել էր Յերևանում իմ «Հայաստանի հին ճանապարհները» տպագրութիւն հանձնվելուց հետո (տես ընդարձակ իմ ծանոթութիւնը Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի Տեղեկագրում, № 5, էջ 83):

վնչ թե այժմյան Անդափուում, ինչպես յենթադրել է Հայկունին (տես «Բագրևանդ ջրաբաշխ գաւառ», էջ 303), այլ այժմյան Շեռյան լեռների և Մերդեմիրի լեռնանցքի հարաւային կողմերում (տես Լինչի և Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզները):

Տուարածատափ գավառի նույն այս տեղադրութիւնը հաստատվում է նաև Արիստակես Լաստիվերտցու ուշագրավ մի վկայութեամբ:

Նկարագրելով Տուղրուլ սուլտանի արշավանքը Մանազկերտից դեպի Բասեն՝ Լաստիվերտցին ևս վկայում է, վոր Տուարածատափի տեղը գտնվել է Բասենից և «Աւնիկ» ամրոցից դեպի հարավ-արևելք, այսինքն՝ վերոհիշյալ Շեռյան լեռների հարավային կողմերում:

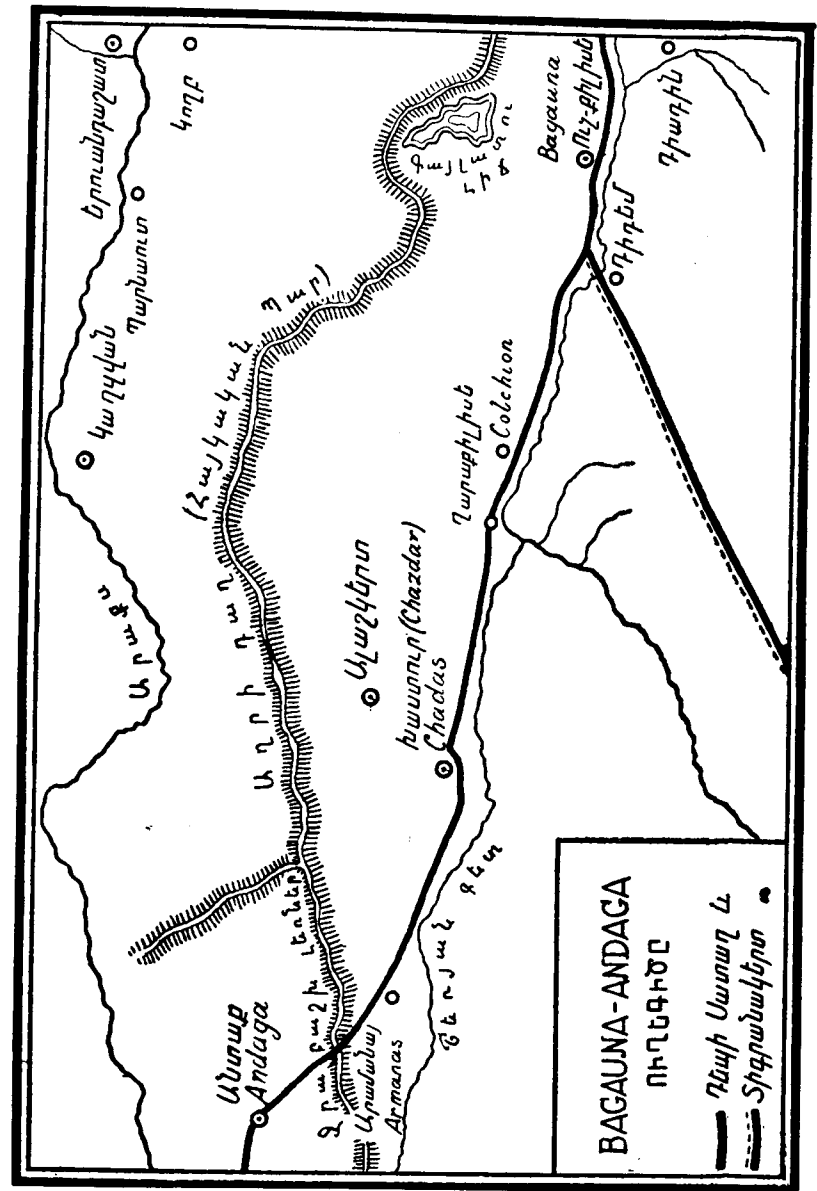
«Յետ երկից աւուրց—պատմում է Լաստիվերտցին—շարժեալ [Սուլտանն] ամենայն բանակաւն, խաղայ իջանէ ի Տուարածոյ տափ, և անտի իջանէ յընդարձակ դաշտն Բասենոյ առ անառ ամրոցաւն որ կոչի Աւնիկ» (տես «Պատմութիւն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերտցույ», Թիֆլիս 1912, էջ 100):

Վերև մատնանշված մեր նոր յեղրակացութիւնները, ինչ թվում է, հարավորութիւն են ընձեռելու գիտական արշավախմբերին ճշտելու տեղում թե Armanas—«Արամանայի» և թե Տուարածատափի տեղադրութիւնը:

19. Armanas կայարանից 12 հոռմեական մղոն կամ մոտ 18 կիլոմետր հեռավորութեան վրա գտնվել է ըստ Պետրինգերյան քարտեզի Andaga (Ռավեննացու մոտ՝ Andacas) կայարանը, վորի մոտ նկարված են զույգ աշտարակներ:

Այս կայարանի վորոշման համար հետաքրքիր է և ուշագրութեան արժանի, վոր ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզում այժմյան Կարադերբենտի լեռնանցքից մոտ 10 կիլոմետր հեռավորութեան վրա նշանակված է Эндек գյուղը, վորի անունը նման է Andaga կամ Andacas կայարանի անվան:

Նույն այս գյուղն Ալիշանն իր «Այրարատ»-ում անվա-

նում ե Անդուկ (եջ 30 և 31), իսկ նրա հին անունը համարում ե «Անտաք» (եջ 52):

«Նախ Սամուէլ Կամրջաձորեցի—ասում ե Ալիշանը— ի սմին գաւառէ ի սկիզբն ԺԱ. դարու, յիշէ [զՊաւառաձորն] առանց նշանակելոյ զվիճակն, բայց զի աստ բնակեցան առ Ժամանակ մի մեծ վարդապետքն Պետրոս և Անանիա, և յետո գնացին ի Նարեկ, իսկ առաջին տեղի բնակութեան նոցա Անտաք, զոր մարթ էր և զԱնտիոք քաղաք կարծել, ճահագոյն թուի ինձ Անդուկն գեօղ յիշեալ ի Հաւնունիս» («Այրարատ», եջ 52):

Andaga կամ Andacas և վերոհիշյալ Эндек, Անդուկ, Անտաք անունների ակներև նմանութիւնը պարզ ու վորոշ մի ակնարկ ե, անշուշտ, վոր Բասնի արեւելյան այս շրջանում կարող եր, իրապես, յեղած լինել հնագույն Ժամանակներում «Անդակ» անունով մի մեծ կենտրոնավայր կամ զինվորական պահակատեղի:

Սակայն հնագույն այդ «Անդակ»-ի տեղադրութիւնը դժվար ե ըստ իս յենթադրել այժմյան Эндек գոյուղում, վորովհետև Պատինգերյան քարտեզում նշանակված տարածութիւնների համաձայն Andaga կամ Andacas կայարանն ավելի մոտ եր լինելու Արամանային, ինչպես և Բագավանին, քան այժմյան Эндек-ը:

Քարտեզի համապատասխան տարածութիւնը, ինձ թվում ե, անհավանական կըլինի մերժել կամ սրբագրել, վորովհետև վերոհիշյալ մղոնաթվերի ուշադիր քննութիւնը ցույց ե տալիս, վոր Պատինգերյան քարտեզի մեջ նշանակված տարածութիւնները, հատկապես Artaxata—Satala ճանապարհագծում, համապատասխանում են գրեթե ճշտիվ այժմյան իրական տարածութիւններին:

Սույն ուսումնասիրութեան ընթացքում մենք ստացել ենք նույնիսկ այն տպավորութիւնը, վոր Հին Հայաստանի այս ճանապարհը, հավանորեն, չափված ե յեղել և ունեցել ե մղոնաքարեր:

20. Andaga (Ռավեննացու մոտ՝ Andacas) կայարանից

ե ետո Պատինգերյան քարտեզում նշանակված ե Barantea կայարանը, վորի հեռավորութիւնն Andaga-յից ցույց ե տրված 26 հռոմեական մղոն կամ մոտ 38 կիլոմետր:

Barantea-յի անվան մեր նոր մեկնութիւնը խիստ կարևոր ե, ինչպես կըտեսնենք, Հին Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան համար, ուստի և այս ինչդիրը անհրաժեշտ ե լուսարանել մանրամասն ու ընդարձակ քննութեամբ:

Barantea կայարանի անունը յես առաջարկում եմ սրբագրել և կարդալ *Banantea: Այս պարզ ու ընդունելի ուղղութից հետո Պատինգերյան քարտեզի Barantea-յին համապատասխան կըլինի, անշուշտ, հայկական Վանանդը կամ «Վանանտեա»-ն¹:

Այս լուսարանութեանը չե կարող արգելք լինել *Banantea-յի ea կամ եա վերջավորութիւնը, վորովհետև Պատինգերյան քարտեզը հայկական տեղանունները տալիս ե գրեթե միշտ հին գրաբարի թեք հոլովների վերջավորութեամբ, որինակ՝ Artaxata=Արտաշատա(յ), Bagauna=Բագաւանա(յ), *Tsumbo=Ծումբո(յ) ևն: Պարզ ե ուրեմն, թե ինչո՞ւ հին Վանանդի անունը ևս հիշատակված ե քարտեզում իբրև *Banantea կամ «Վանանտեա(յ)»:

Լեզվական այս հետաքրքիր փաստը, վորի վրա հրավիրում եմ մասնագետ լեզվաբանների ուշադրութիւնը, կարոտ ե, իհարկե, հատուկ քննութեան:

*Banantea և Վանանդ տեղանունների նույնացումը կարող ե, ինչպես կըտեսնենք, յեղակետ ծառայել նաև պատմական-աշխարհագրական կարևորագույն պրոբլեմների լուսարանութեան:

21. Խորենացին իր պատմութեան մեջ ունի, ինչպես հայտնի յե, Վանանդ գավառի հնագույն տեղադրութեան, նաև «Վանանդ» տեղանվան ծագման մասին, հետևյալ վկայութիւնը՝

¹ Ինձիճյանի վկայութեամբ Վանանդ գավառի անունը չուրեք ուրեք գրի Վանանտ, որպէս առ Յովհաննու կաթողիկոսի, (տես «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց», Վենետիկ 1822, եջ 431):

«Եւ ինքն [Վաղարշակ] արձակեալ զարեմտեայ բազմութիւնն՝ իջանէ ի տեղիս խոտաւէտս մերձ ի սահմանն Շարայի. զոր հինքն Անփայտ և վերին Բասեան կոչէին. իսկ յետո վասն հատուածի Վղընդուր Բուղարայ Վնդայ, բնակելոյ ի տեղիսն՝ յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդ. և անուանք շինիցն յանուն եղբարց և զարմից նորա անուանեալ կոչին մինչև ցայժմ» (տես II, 2, եջ 109):

Որքենացու այս վկայութեան մեջ միանգամայն անհավանական է, անշուշտ, վար իբր թե վերոհիշյալ գավառն անվանվել է Վանանդ բուղարների առաջնորդ Վուճղի անունով: Պատմագիտական նորագույն ուսումնասիրութիւններէից հայտնի յե, վոր բուղար գաղթականներ կարող էին բնակեցված լինել Հաղիկայում կամ թերևս նաև Բարձր Հայքում միայն վեցերորդ դարում, մինչդեռ Վանանդ գավառի անունը հիշատակված է հայ աղբյուրների մեջ հինգերորդ դարում (համտե Халатьянц, Армянские Аршакиды, Москва 1903, եջ 29—33 և 376):

Նույն վկայութեան մեջ ուշագրավ է սակայն Վանանդի մասին Որքենացու մյուս կարևոր տեղեկութիւնը:

Որքենացին, ինչպես վերև տեսանք, վկայում է միաժամանակ, վոր հնագույն ժամանակներում Վանանդ է անվանվել «անփայտ և վերին Բասենը», այսինքն՝ Բասենի հենց այն շրջանը, վորի միջով անցել է Արտաշատից Սատաղ տանող հին ճանապարհը: Իսկ այս վերջին վկայութիւնից, վորը վնչ մի հիմք չունենք համարելու անստույգ կամ անարժանահավատ՝ ինչքին արդեն հետևում է, վոր Պետինգերյան քարտեզի *Banantea կամ «Վանանտեա» կայարանը գտնվել է վերին այս Բասենում, վորը հնագույն ժամանակներում կարող էր անվանված լինել Վանանդ հենց նույն այս «Վանանտեա»-ի անունով:

22. Ուշագրավ է վոր Որքենացու հիշած նույն այս շրջանը վերին Բասեն է անվանվում հայ և ոտար մատենագրութեան նաև հետնագույն ժամանակի յերկերում:

Հակոր Կարնեցին վկայում է, որինակ, վոր

«ունի սիսոս Բասենս այս վերին մինչև ի Զարափխանան և ի Կաղզուան և ի Թարգմանն» (տես «Տեղագիր վերին Հայոց», հրտրկ. Կ. Կոստանյանցի, Վաղարշապատ 1903, եջ 20):

Նմանապես և քուրդ պատմիչ Շերեֆիդդինը (տես «Այբարատ», եջ 16) հիշում է նույն վերին Բասենում ճիճագրակ գյուղի վիճակը (տես Ռուսական հին շաքի տասը վերստանոց քարտեզում՝ Чиджарек), վորը գտնվում է Ալաշկերտի դաշտից Երզրում գնացող արքունի այժմյան ճանապարհի վրա՝ Որասանից դեպի հարավ:

Հենց այս ճիճագրակ գյուղից վնչ շատ հեռու կարելի յե յենթադրել *Banantea կամ «Վանանտեա» կայարանի տեղը, վորի հեռավորութիւնը Adconfluentes կայարանից Պետինգերյան քարտեզում ցույց է տրված 30 հոռմեական մղոն կամ մոտ 44 կիլոմետր, իսկ Andaga-յից՝ 26 հոռմեական մղոն կամ մոտ 38 կիլոմետր:

23. Վերին Բասենի սահմանները յեղել են, ըստ յերևույթին, տարբեր զանազան դարաշրջաններում:

Արիստակես Լաստիվերտցու վկայութիւններից յերևում է, վոր 11-րդ դարում նրա սահմանները համարվել են հյուսիսում վնչ թե վերոհիշյալ «Զարափխանան, Կաղզուանը և Թարգմանը», այլ Սալքորան: Իսկ այս Սալքորայի մոտ գտնվող հարևան գավառն անվանվել է Վանանդ կամ Փորակ:

Ուշագրավ են այդ մասին Լաստիվերտցու հետևյալ վկայութիւնները.

1. «Պատմութիւն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերտցույ», Թիֆլիս 1912, գլ. Բ, եջ 12՝

«Իսկ թագաւորն [Վասիլ] անցեալ ի Բասեան, երկուս և երիս պատգամաւորս առաքէ, և ինքն դէմ եղեալ անցանէ ընդ Բասեանն, և հասանէ ի Վանանդ կամ ի Փորակ»:

2. Նույնը, գլ. Գ, եջ 21—22՝

«Յետ այսորիկ իջանէ թագաւորն [Վասիլ] զօրօք

լընդարձակ դաշտն Բասենոյ, և առաքէ հեծեալս ի հ-ե թանոսական գորացն կայանաւորս ապստամբին Փերսի- և ինքն խաղացեալ հասանէ ի սպառուածն Բասենոյ, ի տեղուջն որ կոչի Սալքորա, և խոր փոսիւ պատնէշ արարեալ շուրջ զբանական՝ դադարէ անդ ամսական աւուրբք կամ ևս առաւելագունիւք»:

Այս վկայութիւններէց յերկրորդի մեջ հիշատակված Սալքորան պարզապես այժմյան Սալքորին է, վորը գտնվում է Արաքսի ափի մոտ՝ Խորասանից դեպի հյուսիս-արևելք և Մժնկերտից դեպի հարավ-արևմուտք¹ (տես Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա՝ Салькори): Իսկ առաջին վկայութիւն մեջ մատնանշված Վանանդը կամ Փորակը մոտ էր լինելու, անշուշտ, վերոհիշյալ Սալքորային:

Յեթե Լաստիվերտցու հիշած Փորակը հնարավոր լինի նույնացնել այժմյան Փուրիկի հետ, վորը գտնվում է Դելի-բարայի հյուսիս-արևելյան կողմերում (տես տասը վերստանոց քարտեզում՝ Пурик), այդ դեպքում՝ Վանանդ-Փորակը, վորը նույնացվում է հաճախ հայ մատենագրութիւն մեջ հիշատակված Փոքր Վանանդի հետ², կընկնի այժմյան Քեոփ-րիքեոյ գնացող արքունի ճանապարհից դեպի հյուսիս-արևելք, այսինքն՝ այն շրջանի մոտ, վորտեղ գտնվելու յեր *Banantea կամ «Վանանտես» կայարանը:

Համեմատելով միմյանց հետ Լաստիվերտցու և Խորենացու վերոհիշյալ վկայութիւնները՝ դժվար չէ նաև յեզրակացնել, վոր հին ժամանակներում Վանանդ գավառն ունեցել է, ըստ յերևույթի, ընդարձակ սահմաններ և նրա մեջ է յեղել, հավանորեն, բացի Վանանդ-Փորակից նաև «անփայտ և վերին Բասենի» հարևան շրջանը:

24. Barantea-յից հետո Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է Adconfluentes կայարանը, վորի հեռավորութիւնը

¹ Հմմտե Ալիշան, Այբարատ, էջ 36:

² Տես Ինճիճյան, «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց», էջ 432, Ալիշան, «Այբարատ», էջ 75—76 և Հյուլըման, «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», թրգմ. Պիլգրիկճյանի, էջ 419:

Calcidava-յից (Ռավեննացու մոտ՝ Chalchidara = Գաղտառիճ) ցույց է տրված 57 հոմեական մղոն կամ մոտ 84—85 կիլոմետր:

Յելակետ ունենալով այս տարածութիւնը, ինճ թվում է, կարող ենք Adconfluentes կայարանի տեղը վորոշել ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արել է Ռ. Կիպերտը:

Adconfluentes-ի տեղագրութիւնը վորոշելիս պետք է, իմ կարծիքով, ուշադրութիւն արժանի նաև Պետինգերյան քարտեզի նկարը, վորն Արաքս գետը նշանակել է Barantea և Adconfluentes կայարանների միջև և վերջին այս կայարանը մատնանշել է իբրև գետի արևմտյան կողմում գտնվող նախընթաց կայարան՝ Barantea-յից 30 հոմեական մղոն կամ մոտ 44 կիլոմետր հեռավորութիւն վրա:

Արդ՝ խիստ ուշագրավ է ու հետաքրքիր, վոր վերոհիշյալ 84—85 կիլոմետր տարածութիւն համեմատ, այժմյան Գաղտառիճից Քեոփրիքեոյ գնացող ճանապարհի վրա, Adconfluentes կայարանի տեղը վորոշվում է իբրք վճ թե գետախառնուրդի մոտ, ինչպես յենթադրել է Ռ. Կիպերտը, այլ քարտեզի նկարի համաձայն՝ իբրև նախընթաց կայարան:

Ի նկատի ունենալով, բացի այդ, վոր վերոհիշյալ տարածութիւնը Calcidava-յից մինչև Adconfluentes (=57 հոմ. մղոն կամ մոտ 84—85 կիլոմետր) համապատասխանում է այժմյան իրական տարածութիւնը Գաղտառիճից մինչև Հասանդալ՝ անհավանական չի լինի ըստ իս յենթադրել, վոր Adconfluentes կայարանի տեղը կարող էր լինել այժմյան Հասանդալայում:

Տարածութիւնների վերաբերյալ իմ հաշիվն անհրաժեշտ եմ համարում մեջ բերել ընդարձակորեն:

Այժմյան տարածութիւնը Աշկալայից մինչև Երզրում լինի մոտ ցույց է տրված (տես «Армения», Тифлис 1910, էջ 287) $49\frac{3}{4}$ վերստ կամ մոտ 53 կիլոմետր: Վորովհետև այժմյան հեռավորութիւնը Գաղտառիճի ու Աշկալայի միջև մոտավորապես 7 կիլոմետր է, ուստի և այժմյան տարածութիւնը Գաղտառիճից մինչև Երզրում լինելու յ է 46 կիլո-

մտր: Հայտնի յե նույնպես, վոր այժմյան տարածութիւնը Երզրումից մինչև Հասանդալա 37 վերստ ե, այսինքն՝ մոտ 39 կիլոմետր (տես Ելիգե Ռեկլյու, «Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աւազանը», թրգմ. Միաբանի, Վաղարշապատ 1891, եջ 82): Պարզ ե, ուրեմն, վոր այժմյան հեռավորութիւնը Գաղտառիճից մինչև Հասանդալա, վոր ընդամենը մոտ 85 կիլոմետր ե, համապատասխանում ե վերոհիշյալ հեռավորութիւնը Calcidava-յից մինչև Adconfluentes (=57 հոռմ. մղոն կամ մոտ 84—85 կիլոմետր):

25. Adconfluentes կայարանից մինչև Calcidava Պատինգերյան քարտեզում նշանակված են հետևյալ կայարանները՝ Adconfluentes 10 Datamisa 20 Tharsidarate 15 Autisparate 12 Calcidava (Ռավենացու մոտ՝ Chalchidara):

Այս կայարաններից ճշտիվ վորոշվում ե բացի Adconfluentes-ից նաև Calcidava կայարանը¹:

Սատաղից Բագավան տանող ճանապարհին Պատինգերյան քարտեզում նշանակված են յերկու գետ՝ մեկն Արաքս գետն ե — Adconfluentes և Barantea կայարանների միջև— վորի ուղղութիւնը սխալ ե ցույց տրված, իսկ մյուսը՝ Յեփրատ գետն ե (այժմյան Կարա-սուն), վորն անցնում ե Calcidava կայարանի մոտով:

Կոնրադ Միլլերը, անտես առնելով այդ գետերի դասավորութիւնը, վոր բավականաչափ պարզ ե և վորոշ, Barantea-յի և Adconfluentes-ի միջև անցնող գետը համարում ե Յեփրատ—Արածանին, իսկ Calcidava-յի մոտ հոսող գետը՝ հին Մուրցը, այժմյան Եգրի—Արազը (տես Itineraria Romana, եջ 745—746, նաև նրա բացատրական քարտեզը № 242):

¹ Ա. Խաչատրյանը Կուլտուրայի Պատմութիւն Ինստիտուտում կարգացած իր ղեկուցման մեջ (թեզիս 14) վերոհիշյալ Tharsidarate կայարանը համապատասխան ե յենթադրում այժմյան «Թասմաձոր»-ին, վորը գտնվում ե Երզրումից ղեպի հյուսիս-արևելք: Նման համեմատութիւնները, վոր հիմնավորված չեն լեզվաբանորեն և հակասում են միաժամանակ Պատինգերյան քարտեզում մատնանշված տարածութիւններին, չեն կարող, իհարկե, ճիշտ լինել ոչոքի և ակներևաբար անընդունելի յեն:

Սակայն Պատինգերյան քարտեզի նկարից յերևում ե, վոր Յեփրատ (Կարա-սու) գետն անցնելիս են յեղել Calcidava կայարանի մոտ, վորը գտնվել ե այդ գետի աջ ափին, իսկ Արաքսը Barantea և Adconfluentes կայարանների միջև, վորոնք նշանակված են Արաքսի աջ և ձախ կողմերում:

Calcidava-յի տեղադրութիւնը վերաբերյալ քարտեզի արժեքավոր այս ցուցումը Միլլերը և Կիպերտը միանգամայն աչքաթող են արել, մինչդեռ այդ ցուցման ոգնութիւնը պարզ վորոշվում ե Calcidava-յի թե անունը և թե տեղը:

Սատաղից Քեոփրիքեոյ տանող ճանապարհի վրա՝ Արևմտյան Յեփրատի աջ ափին և հենց գետի անցքի մոտ, ինչպես մատնացույց ե արված Պատինգերյան քարտեզում, այժմ իսկ գտնվում ե Գաղտառիճ գյուղը¹, վորը համապատասխանում ե Calcidava կամ Chalchidara կայարանին: Ռավենայի Անանուն աշխարհագրի մոտ այս կայարանի անունն ավելի քիչ ե աղավաղված, քան Պատինգերյան քարտեզում:

Calcidava և Chalchidara սխալ ընթերցումները յես առաջարկում եմ ուղղել *Chalchdiara կամ *Chalchdiaris և այս պարզ ու հավանական սրբագրութիւնից հետո՝ *Chalchdiaris-ը², ինչպես տեսնում ենք, թե անունով և թե իր տեղադրութիւնը կատարելապես համապատասխան կըլինի Հին Հայաստանի Խաղտոյ առիճին, այժմյան Գաղտառիճ գյուղին:

Պետք ե սասել, վոր այժմյան ընդարձակ քարտեզների վրա կան նշանակված իրարից վնչ շատ հեռու յերկու Գաղտառիճ գյուղ (Լինչի քարտեզի վրա՝ Kagdarich, ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա՝ Кягдарич Н. և Кягдарич В.): *Chalchdiaris կայարանը մեր կարծիքով, արևմտյան Գաղտառիճն ե, վորը գտնվում ե Յեփրատ գետի,

¹ Տես Ինճիճյան Հ. Ղ., «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի», Մասն Ա, Վենետիկ, 1806, եջ 79:

² Ուշագրավ ե, վոր *Chalchdiaris-ի մեջ ղ բաղաձայնը տառադարձվել ե Ich: Ռավենացու Chalchidara կարևոր ու հետաքրքիր ընթերցվածի վրա հրավիրում ենք մասնագետ լեզվաբանների ուշադրութիւնը:

այժմյան Կարա-սուլջի, հյուսիսակողմը և Սերչեմեսու-ի արևմտակողմը՝ այժմյան Աշկալայից մոտ 7 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք: Նույն տեղում գտնվել է, անշուշտ, և հին Պաղտոյ առիճը, վորը յեղել է նշանավոր բերդ:

Պաղտոյ առիճի մասին կարևոր են, գլխավորապես, մատենագրական հայ աղբյուրների հետևյալ վկայությունները.

1. «Պատմութիւն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերացւոյ», Թիֆլիս 1912, գլ. Գ, եջ 22՝

«Իսկ առաջեակն ի Թագաւորէն [Վասիլ] կալեալ զՓերս և զԱնդրոնիկէ զնորուն փեսայն, որ էր համախորհ նորին, և ածեալ մինչև յամբարն որ կոչի Պաղտոյ առիճ ի սպառուածն Կարնոյ, և հասեալ յազարակն՝ որ հայի ընդդէմ ամրոցին. իջնանս արաբեալ, և յառջ ածեալ զՓերսն և զԱնդրոնիկն զնորսն զնորսն զնորսն զնորսն զնորսն»:

2. Նույնը, գլ. Ժ, եջ 64՝

«Քանզի մինչդեռ ճաշածամուն ի սեղանն էին, հասին կայանաւորք և առին զնա [Գեորգիայեան Պատրոս], տարան եղին ի բերդն՝ որ կոչի Պաղտոյ առիճ»:

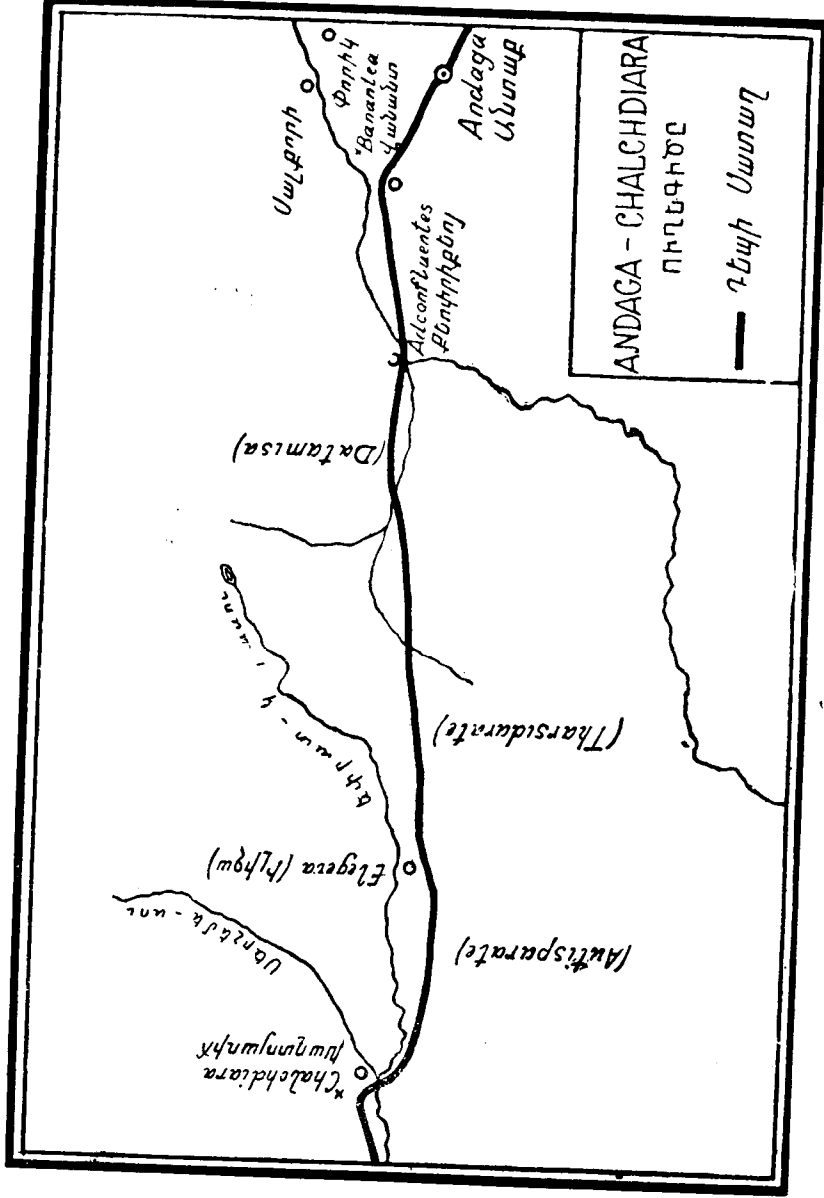
3. «Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ 1885, III, ԺԵ, եջ 192՝

«և խոստանայ տալ նմա [կիւրոպաղատին Դաւթի] զՊաղտոյ-առիճ Կղէսուրաւն, զՉորմայրի և զԿարին, զԲասեան և զՍեւուկ բերդակ, որ է Մարդաղի, զՀարք և զԱպահունիս, (զորս և ետ իսկ), որպէս զի գոր առաջեակն յօգնականութիւն նմա»:

4. Նույնը, III, ԽԳ, եջ 278՝

«Եւ դարձաւ նա [Թագաւորն Վասիլ] ընդ Կարին ընդ Պաղտոյառիճ ի Կոստանդնուպոլիս»:

Մեջ բերված վկայություններից առաջինում պարզ առված է, վոր «ամուրն որ կոչի Պաղտոյ առիճ» գտնվում էր «ի սպառուածն Կարնոյ», այսինքն՝ Կարին գավառի սահմանում: Հիմնվելով այս վկայության վրա՝ Ն. Ազոնցը միանգամայն ճիշտ վորոշել է, վոր հին Պաղտոյ առիճի մոտով անցել է Կարին և Դերջան գավառների սահմանը (տես «Ար-

мения в эпоху Юстиниана», Էջ 52): Իսկ վոր Նաղտոյ առիճը գտնվել է Երզրոււմից դեպի Պոնտոս և Փոքր Ասիա գնացող ճանապարհի վրա՝ այդ ևս պարզ ու վորոշ վկայում է Ասողիկ պատմիչը վերոհիշյալ չորրորդ վկայութեան մեջ: Նրա ասելով՝ բյուզանդական Վասիլ Բ. կայսրը Տալքից վերադարձել է Պոլիս «ընդ Կարին» և «ընդ Նաղտոյառիճ»:

Քննութեան անված *Chalchdiaris կայսրանի անվան ու տեղի ճշտութեամբ վորոշվում է վո՛չ միայն Սատաղից Բագավան գնացող ճանապարհի ուղղութեանը, այլև լուսարանվում է, ինչպես կըտեսնենք, պատմական նշանավոր վայրերի՝ Ելեզիայի և Սինորիայի տեղադրութեան կարևոր խնդիրը, վորը մինչև այժմ համարվել է վիճելի ու անորոշ:

26. Պատիւնգերյան քարտեզում Նաղտոյ առիճից Սատաղ գնացող ճանապարհի վրա մատնանշված են հետևյալ կայսրանները՝ Calcidava 15 Sinara 22 Lucus Basaro 15 Aegea (Ռավեննացու մոտ՝ Egea) 20 Darucinte 20 Salmalasso 20 SATALA:

Կոնրադ Միլլերը մատնացույց է արել արդեն, վոր հիշյալ կայսրաններից Sinara-ն այն հայտնի Sinoria ամրութեանն է, վորը հիշատակված է Ստրաբոնի և ուրիշ հույն ու հռոմայեցի հեղինակների մոտ¹:

Sinoria-ն կամ Sinara-ն, ինչպես վկայում են Ստրաբոնը և Պտղեմեոսը, գտնվել է Յեփրատ (= Կարա-սու) գետի ափին: Յեվ իրավ, Պատիւնգերյան քարտեզի Sinara կայսրանը, վորը գտնվել է *Chalchdiaris-ից 15 հռոմեական մղոն կամ մոտ 22 կիլոմետր հեռավորութեան վրա, ըստ այս տարածութեան, ընկնում է այժմյան Գաղտառիճից Սատաղ տանող ճանապարհի վրա՝ ճիշտ և ճիշտ Յեփրատ գետի մոտ՝ Աշկալայից մոտ 15 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք:

Վորոշվում է այսպիսով այն մտաւոր վայրը, վորտեղ

¹ Հմտտե՛ս Տիւարա (Ptol.), Տիւարա (Plut.), Տուորիա (Strab.), Synhorium (Amm. Marc.) և ուրիշ տե՛ս Itineraria Romana, Էջ 677 և Th. Reinach, Mithridate Eupator, Paris 1890, Էջ 387:

հնագետները պետք է հետախուզումներ կատարեն և վորոննն հին Սինորիայի տեղը:

Պետք է ասել, վոր այս յեզրակացութեանը ևս տարբեր է Կ. Միլլերի և Ռ. Կիպերտի յենթադրութեաններից: Միլլերը Սինարայի տեղը յենթադրում է այժմյան Սընկառիճում, իսկ Կիպերտն այժմյան Այաջայում: Մեր առաջարկած բացատրութեանը թվում է ավելի ստույգ ու հիմնավոր, վորովհետև այդ բացատրութեանը յերակետ է ծառայել Calcidava (= *Chalchdiaris) կայսրանի վերև ճշտված տեղադրութեանը:

Sinara կայսրանի նույնացումը հին հեղինակների Տիւարա, Տիւարա, Տուորիա և Synhorium նշանավոր ամրութեան հետ, ինչպես և նրա տեղադրութեան մտաւոր վորոշումը, լուսաբանում են մի քանի մութ մնացած տեղագրական հարցեր, վոր վերաբերվում են Միհրդատի և Տիգրանի պատմական շրջանին:

Պուտարքոսի վկայութեանից (Pompeius XXXII) գիտենք, վոր Միհրդատը, պարտութիւն կրելով Պոմպեոսից, ապավինում է Տիւարա ամրութեանը, ուր պանվում է յին նրա գանձերը, և այստեղից փախչում Կոլխիդա: Միհրդատի փախուստի այս ճանապարհը, ինչպես տեսնում ենք, վորոշվում է վերոհիշեալ բացատրութեամբ այժմյան Աշկալայի վրայով ու Երզրոււմի և Տալքի ուղղութեամբ:

Սինորիայի մասին ավելի կարևոր է ու եսկան Ստրաբոնի վկայութեանը: Համաձայն Ստրաբոնի Սինորիան նշանաւոր մի ամրութեան է յեղել Միհրդատի թագաւորութեան մեջ և գտնվել է Պոնտոսի և Մեծ Հայքի սահմանում (XII, 3, 28,): «Հենց այդ պատճառով ասում է Ստրաբոնը—Թեոֆանն անվանել է այդ ամրութիւնը Տուորիա»¹:

Հիմնվելով կարևոր այս տեղեկութեան վրա՝ կարող ենք, ուրեմն, հաստատ կերպով յեզրակացնել, վոր Տիգրան

¹ Տիւարոս հունարեն նշանակում է «սահմանակից», իսկ Տուորիա սահմանակցութեան: Ինչպես հայտնի յե, հայերենում ևս «սահման» նշանակութեամբ գործածական է այժմ «սինոն» բառը:

Մեծի ժամանակ Հայաստանի հարավ-արևմտյան սահմանը հասնում էր մինչև այժմյան Կոպ-Դաղի լեռները, որոնց հարավ-արևելյան ստորոտներում, Յեփրատ գետի մոտ, գտնվել է Սինորիա նշանավոր ամրութունը՝ Պատինգերյան քարտեզի Sinara կայարանը:

27. Մեր այս եզրակացութունները Sinara կայարանի, ինչպես և Հայաստանի հարավ-արևմտեան սահմանի մասին Տիգրան Մեծի ժամանակ, կտրականապես ժխտում է սակայն Ա. Պաշտարյանը Կուլտուրայի Պատմության Ինստիտուտում կարդացած իր վերոհիշյալ զեկուցման մեջ («Առևտրական և ռազմական ճանապարհները Հին Հայաստանում»):

Այս զեկուցման 18-րդ և 19-րդ թեղիաները, վոր արդեն հրապարակված են, մեջ եմ բերում անփոփոխ (տես զեկուցման մեքենագրված թեղիաները, էջ 4)՝

1. «Sinara կայարանի նույնացումը Ստրաբոնի հիշած Sinoria-յի հետ Փոքր-Հայքում հիմնված է մատենագրի տված նկարագրի սխալ բացատրության վրա, ուստի և կարելի չէ ընդունել»:

2. «Նախընթաց անունների նույնացումից հետևեցրած այն «պատմական խիստ կարևոր» արդյունքը, վոր իբր թե Տիգրան Մեծի ժամանակ Հայաստանի սահմանը հասնում էր մինչև Կոփ լեռան հարավային ստորոտը՝ Աշկալե-Շողանի ձոր, միանգամայն զուրկ է պատմական ու աշխարհագրական հիմունքներից»:

Վորովհետև Պաշտարյանի այս սխալ պնդումները կարող են թյուրիմացութունների առիթ ծառայել, մասնավորապես այն ընթերցողների շրջաններում, վորոնք ծանոթ չեն դասական հեղինակների հաղորդած տեղեկութուններին՝ անհրաժեշտ է, անշուշտ, նույն այս խնդիրների վրա կանգ առնել հանգամանորեն և մեջ բերել Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի համապատասխան վկայութուններն ընդարձակ բովանդակությամբ:

Նպատակահարմար կըլինի, իհարկե, տալ այդ վկա-

յությունների բառացի թարգմանութունը հունարենից, վոր կարող է տարբեր լինել Քրանսերեն կամ գերմաներեն այն թարգմանութուններից, վորոնցից ոգտվել է Պաշտարյանը:

1. Strabo, Geographica, ed. A. Meineke, Vol. II, Lipsiae 1915, XII, 3, 28՝

«Յերբ զորեղացավ Միհրդատ Եվպատորը՝ նա տիրեց Կոլխիդային և այն բոլոր յերկիրներին, վոր նրան հանձնել էր Անտիպատորը՝ Սիսիդի վորդին: Նա այնքան հոգս էր քաշում այդ տեղերի մասին, վոր կառուցել էր նրանց մեջ յոթանասուն և հինգ ամրություններ, վորոնց մեջ դրել էր իր գանձերի մեծագույն մասը: Դրանցից ամենանշանավորներն էին Հիդարան, Բասգոյզարիդան, նաև Սինորիան, վորը սահմանակից էր Մեծ Հայքին. և հենց այդ պատճառով Թեոֆանն անվանել է այդ տեղը Սինորիա [Σινωρια]: Իսկ Պարիադրեսի ամբողջ լեռնային շրջանը, լինելով ջրառատ և անտառաշատ և անջատված լինելով զանազան կողմերից թեք ձորերով և սեպ լեռնագագաթներով՝ այնպիսի մեծ հարմարութիւններ ունի, վոր այնտեղ էր հենց շինել Միհրդատը գանձերի պահեստատեղերի մեծագույն մասը. և, իրապես, վերջ ի վերջո, ինքը ևս, յերբ նրան հետապնդում էր Պոմպեյոսը, ապավինեց Պոնտական թագավորության այս հեռավոր կողմերը. և գրավելով Դաստեյրայի մոտ Ակիլիսենեյի ջրառատ լեռը (մոտ էր նաև Յեփրատը, վորը բաժանում էր Ակիլիսենեն Փոքր Հայքից)՝ մնաց այստեղ, մինչև վոր նա, պաշարված լինելով, հարկադրված յեղավ փախչել լեռներով Կոլխիդա և այնտեղից Բոսփոր: Իսկ Պոմպեյոսը այս տեղի մոտ հիմնեց Փոքր Հայքում Նիկոպոլիս քաղաքը, վորը մնում է մինչև այժմ և շատ լաւ բնակված է»:

2. Plut., Pompeius XXXII՝

«Վերջապես նրանք (փախչելիս) հասան Սինորա ամրությունը, որը լեփլեցուն էր թագավորական փողերով և թանգարժեք իրերով... Այստեղից նա (Միհր-

դատը) շարժվեց Տիգրանի մոտ Հայաստան, սակայն
յերբ սա մերժեց և նրա գլխի համար հայտարարեց հա-
րյուր տաղանդ վարձատրություն՝ նա անցավ Յեփրատի
ակունքների մոտով և փախավ Կոլխիդայի միջով»:

Անտես առնելով այս վկայություններից յերկրորդը և
հիմնվելով առաջին միայն վկայության վրա՝ Սաչատրյանը
կարծում է, վոր Սինորիան պետք է գտնվեր Դաստեյրայի
ու Նիկոպոլիսի մոտ: Նրա այս պնդումը, վորը չէ հետևում
ընավ Ստրաբոնի վկայությունից և հակասում է դասական
մյուս աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին՝ ակնե-
րև մի խեղաթյուրումն է, անշուշտ, պատմական իրական փաս-
տերի:

Դասական հեղինակների վկայություններից հայտնի յե,
վոր Պոմպեյոսի 66 թվի (նախ քան Քր.) արշավանքը Միհր-
դատի դեմ ունեցել է հետևյալ ընթացքը: Միհրդատը
պաշարված լինելով Դաստեյրայի մոտ, ստիպված է յեղել
թողնել Ստրաբոնի վերև հիշած շրջանը և նահանջել մի
այլ շրջան: Սակայն Պոմպեյոսը հետամտելով նրան՝ հաս-
նում է յերրորդ որը հետևից և շրջապատում նրան նորից
մի նեղ կիրճում: Յեվ հետևյալ գիշերը տեղի յե ունենում
այդտեղ Միհրդատի արյունահեղ պարտությունը: Վերջին
այս կովից հետո Միհրդատին հաջողվել էր, ինչպես մանրա-
մասն հաղորդում է Պլուտարքոսը, փախչել նախ Սինորիա
և ապա Յեփրատի ակունքների մոտով Կոլխիդա և Կոլխի-
դայից Բոսփոր:

28. Մի կողմ թողնելով Սաչատրյանի բացատրություն-
ը Սինորիայի մասին, վորն ակներև մի սխալ է՝ Ստրաբոնի
վերոհիշեալ վկայության մեջ վիճելի յե համարվում Դաս-
տեյրայի տեղադրությունը:

Պրոֆ. Մարկվարտն իր վերջին աշխատություններից
մեկում («Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter
des Mar Abas und Ps. Moses Chorenathi», տես Caucasia,
Fasc. 6, 2 Teil, Leipzig 1930, էջ 59—63) մի նոր կարծիք է
հայտնել, վոր Դաստեյրայի տեղը Ստրաբոնի վկայության

համաձայն կարելի յե յենթանդրել Նիկոպոլիսի մոտ, իսկ
գիշերային կռիվը և Միհրդատի վերջնական պարտությունը՝
Յեկեղեաց գավառում:

Մարկվարտը Ստրաբոնի տպագրված բնագրի tēs Akili-
sênês... oros ուղղումը կարդում է ձեռագրի համաձայն tēs
Aggolisênês... oros և Aggolisênê-ն համապատասխան է հա-
մարում Պտղեմեոսի հիշած (V, 6, 18) Aitulânê գավառին,
վորի մեջ, նրա կարծիքով, գտնվել է Նիկոպոլիսը:

Մարկվարտի այս յենթադրությունը հակասում է սա-
կայն թե Ստրաբոնի և թե Կասսիուս Դիոնի վկայություն-
ներին:

Ստրաբոնը, ինչպես վերև տեսանք, պարզ վկայում է,
վոր Դաստեյրայի մոտ է գտնվել «Յեփրատ գետը, վորը Ա-
կիլիսենեն բաժանում էր Փոքր-Հայքից», իսկ Կասսիուս
Դիոնը հաղորդում է (36, 50, 3,), վոր Նիկոպոլիս քաղաքը
հիմնված է կովի այն վայրում, ուր Պոմպեյոսը հաղթել էր
Միհրդատին:

Դաստեյրայի տեղադրության մասին հաւանական է
թվում ինձ ոչ թե Մակվարտի, այլ Ադոնցի յենթադրու-
թյունը:

Ադոնցի կարծիքով (տես Армения в эпоху Юстиниа-
на, էջ 54)՝ Ստրաբոնի հիշած Դաստեյրան համապատաս-
խանում է այժմյան Դոստալին, վորը գտնվում է Կամախի
և Ակնի միջև, ուրեմն՝ հենց համաձայն Ստրաբոնի վկայու-
թյան՝ թե Յեփրատ գետի մոտ և թե Փոքր-Հայքի ու Ակի-
լիսենեյի սահմանում: Պետք է ի նկատի ունենալ, վոր Միհր-
դատի ժամանակ Ակիլիսենեն յեղել է, ինչպես միանգա-
մայն ճիշտ յենթադրում է Ադոնցը, խիստ ընդարձակ մի շր-
ջան և բովանդակել է իր մեջ վճի միայն հին Հայաստանի
Յեկեղեաց գավառը, այլ, հավանորեն, նաև Դարանադին,
Մանանադին, Աղյունը և Մզուրը (տես նույնը, էջ 54—55):

Վոր Դաստեյրայի ու այժմյան Դոստալի նույնացումը
կարելի է հաջող և ընդունելի համարել՝ այդ ցույց են տա-

լիս նաև ներքև մեջ բերված մեր դիտողությունները Դաստեյրայի հեռավորության մասին Նիկոպոլիսից:

Կարևոր է նախ մատնանշել, վոր այժմևան Դոստալը հիշատակված է նաև Տայրի մոտ Զիմարայից մոտ 10—12 կիլոմետր հեռավորության վրա և այժմյան Պյուրկից (=Nicomopolis) Զիմարա (=Zimara) տանող ճանապարհի վրա, վորը մանրամասն նկարագրված է նրա «Journal of a tour in Armenia» աշխատության մեջ¹: Տայրի նկարագրած այս ճանապարհը պարզապես Պետենգերյան քարտեզի Nicopolis—Zimara ճանապարհագիծն է, վորի ուղղությունը ճիշտ է վորոշված թե Ադոնցի մոտ (տես Армения в эпоху Юстиниана, էջ 79—80) և թե Կոնրադ Միլլերի բացատրական քարտեզում (տես Itineraria Romana, 679—680):

Պետենգերյան քարտեզում Նիկոպոլիսի հեռավորությունը Զիմարայից ցույց է տրված 75 հռոմեական մղոն կամ մոտ 111 կիլոմետր: Պարզ է, ուրեմն, վոր տարածությունն այժմյան Դոստալից մինչև Նիկոպոլիս—Պյուրկ պետք է լիներ մոտավորապես 100 կիլոմետր:

Այս տարածությունը մի նոր ապացույց է դարձյալ Դաստեյրայի ու Դոստալի նույնությունը:

Պոմպեյոսը, հետամտելով Միհրդատին, վորը նահանջելու յեր, բնականաբար, արագացրած յերթով, կարող էր հասնել Դոստալից Պյուրկ ճիշտ և ճիշտ միայն «յերրորդ որը», ինչպես այդ վկայում են հին հեղինակները:

Ճիշտ պետք է համարել ըստ այսմ և Կասսիուս Դիոնի հաղորդած տեղեկությունը, վոր Նիկոպոլիսը հիմնված է յեղել վո՛չ թե Դաստեյրայում, ինչպես յենթադրում է Մարկվարտը, այլ Պոմպեյոսի հաղթության և Միհրդատի վերջնական պարտության վայրում, այսինքն Դաստեյրայից մոտ

¹ Տես Journal of the Royal Geographical Society, vol. 38, London 1868, նաև նույն աշխատության Астафьев-ի ուղեբերն թարգմանությունը՝ «Материалы для географии Азиатской Турции», Тифлис 1874, приложение II к тому II «Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. Общества»:

100 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող այժմյան Պյուրկում:

Միանգամայն հասկանալի յե նույնպես, վոր Ստրաբոնի հիշած Սինորիան, ուր Միհրդատը փախել էր Նիկոպոլիս—Պյուրկից, չէր կարող լինել վո՛չ Դաստեյրայի, վո՛չ էլ Նիկոպոլիսի մոտ, այլ պետք է գտնվեր Մեծ Հայաստանի և Փոքր Հայքի սահմանում՝ վերև վորոշված տեղում:

Վոր մեր յեզրակացությունը Սինորիայի տեղագրության մասին ստույգ է ու անվիճելի՝ այդ հաստատում են Մարկվարտի նոր դիտողությունները, վոր մեջ են բերված նրա վերոհիշյալ աշխատության մեջ (տես «Die Genealogie der Bagratiden», էջ 63):

Մարկվարտը ևս հանգել է այժմ նոր յեզրակացության, վոր Տիգրան Մեծի ժամանակ Դերջան գավառը պատկանել է, հավանորեն, Միհրդատին, իսկ սրա վերջնական պարտությունից հետո, «Ակիլիսենեն և Դերջանը և թերևս նաև Կարենիտիսը» կցվել են Հայաստանին:

Նրա յենթադրությունը հավանական չէ, ինչպես տեսնում ենք, Կարենիտիս գավառի նկատմամբ, վորն ըստ մեր յեզրակացության պատկանել է Տիգրան Մեծին:

Հակառակ, ուրեմն, Խաչատրյանի պնդումներին՝ մեր խիստ կարևոր յեզրակացությունը, վոր Տիգրան Մեծի ժամանակ Հայաստանի հարավ-արևմտյան սահմանն անցնում էր Sinara — Սինորիայի մոտ և հասնում մինչև այժմյան Կոպ-Դաղի լեռները՝ զուրկ չէ վո՛չ պատմական, վո՛չ էլ աշխարհագրական հիմունքներից: Ընդհակառակը՝ այս յեզրակացությամբ պարզվում է միաժամանակ և Միհրդատի փախուստի ամբողջ ճանապարհը:

29. Sinara կայարանից 22 հռոմեական մղոն կամ մոտ 33 կիլոմետր հեռավորության վրա Պետենգերեան քարտեզում մատնացույց է արված Lucus Basaro կայարանը:

Lucus լատիներեն նշանակում է «պուրակ» կամ «անտառակ», ուրեմն՝ Lucus Basaro կարելի յե հասկանալ իբրև մի անտառակատեղի, վորն անվանվել է Basaro:

Այս Basaro տեղանվան նկատմամբ յես առաջարկում եմ հավանական մի լուսարանութուն: Basaro անվան ուղիղ ընթերցվածը հնարաւոր է, իմ կարծիքով, յենթադրել *Bagara: Իսկ այս սրբագրութունից յետո *Bagara-ն կարող է ըստ իս համապատասխան լինել հին «Բագառիճ»-ին¹, վորը գտնվել է, ինչպես և Sinara-ն, միևնույն Դերջան գավառում:

Կոնրատ Միլլերն իր Itineraria Romana աշխատության մեջ առանձնապես մատնանշել է, վոր Պատինգերեան քարտեզում սովորական են G և S տառերի շփոթումները (տես էջ LII): Նման աղճատումներ մատնացույց են արված նաև Մարկվարտի «Südarmenien und die Tigrisquellen» ուսումնասիրության մեջ. որինակ Պտղիմեոսի ΑΡΤΑΓΙΓΑΡΤΑ-ն և Ռավեննացու ΕΤΑΓΙΓΑΡΤΑ-ն կարող են, նրա կարծիքով, աղավաղումն լինել *ΑΡΤΑΓΙΓΑΡΤΑ-յի (տես էջ 33-37):

Վոր *Bagara-յի նաև ara վերջավորութունը համապատասխան է լինելու «առիճ»-ին՝ այդ ևս հավանական է, վորովհետև, ինչպես վերև տեսանք, հին «Սաղտոյառիճին» համապատասխանում են Պատինգերեան քարտեզի և Ռավեննացու Calcidava (= *Calcid-ara) և Chalchidara ընթերցվածները:

Basaro տեղանվան նույնացումով Բագառիճի հետ չէ վորոշվում նրա տեղը համանուն այժմյան գյուղում: Lucus Basaro-ն (= *Bagara) գտնվել է, ինչպես վերև ասացինք, վոչ թե Բագառիճ գյուղում, այլ նույն այդ անունը կրող անտառակում և, հավանորեն, Յեփրատ գետի արևմտակողմը տարածվող «Բագառճոյ դաշտ»-ում, վորը հիշատակված է Ասողիկի մոտ:

Ասողիկ, Ս. Պետերբուրգը 1885, III, ԻԷ, էջ 251՝

¹Տես Ագաթանգեղոս, Տփղիս, 1909 թթ, էջ 412՝ «Բագառառիճ» (մի քանի ձեռագիրներում՝ «Բագառիճ» և «Բագառիջ»), Մորենացի, Տփղիս 1913, II, ԺԴ, էջ 127՝ «Բագառառիճ» (մի քանի ձեռագիրներում նաև «Բագառիճ»), Ասողիկ, 1885, III, ԻԷ, էջ 251՝ «Բագառիճ»:

«Յորոյ վերայ [Չորտուանելի]—վկայում է Ասողիկը—առաքէ թագաւորն Վասիլ զԺանն պատրիկ, որ և Պոռտեղ կոչելու: Որ եկեալ պատերազմեցաւ միանգամ. և յերկրորդումն սպան վնա ի դաշտին Բագառճոյ, ի Դերջան գաւառի, ի ՆԼԹ թուականին»:

Ի նպաստ վերոհիշյալ յենթադրության վորոշ կովան է ծառայում այն, վոր Sinara-Lucus Basaro ճանապարհի ուղղությունը, ինչպես կարելի է կռահել W. Stecker-ի տեղագրական նկարագրութուններից¹, պետք է լիներ Շողանի ձորի և Յեփրատ գետի աջ կողմով և, հավանորեն, Յեփրատի նույն կողմում գտնվող Ասողիկի հիշած դաշտով:

Վոր հին այս ճանապարհը չէ անցել այժմյան Մամախաթունի մոտով, ինչպես յենթադրել է Ռ. Կիպերտը, այդ պարզ յերևում է Շտրեկկերի հետևյալ կարևոր վկայությունից:

«Երգրումից դեպի Յերզնկա—ասում է Շտրեկկերը—գոյություն ունի նույնպես և ուրիշ, մի փոքր ավելի կարճ ճանապարհ, վորը առաջ գործածվել է մեծ չափով, վորովհետև յեղել է մասամբ կարավանների առաջվա զլխավոր ճանապարհագծի վրա Երգրումից դեպի Պոլիս (այս վերջինի ու Տրապիզոնի միջև շոգենավային հաղորդակցություն կազմակերպելուց հետո նա այժմ անտեսված է): Այս ճանապարհը գնում է Իլիջայի վրայով Աշկալա . . . Աշկալայից 1¹/₂ ժամ հեռավորության վրա սկսվում են Շողանի խաները, վորոնք գտնվում են մոտ յերկու ժամ տարածության վրա Յեփրատի աջ ափի յերկարությամբ» (տես «Материалы», էջ 12-13): Հենց այս հին ճանապարհով և Յեփրատի աջ կողմով վո-

¹ Տես «Topographische Mittheilungen über Hoch-Armenien.», Berlin 1861, ուսուրեն թարգմանութունը՝ «Материалы для географии Азиатской Турции», Тифлис 1874, приложение к тому III «Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. Общества»:

բողջում է պարզապես նաև Պևտինգերյան քարտեզի ճանապարհը՝ սկսած Calcidava-ից մինչև Lucus-Basaro¹:

Բագարոն *Bagara-յի մասին հետաքրքիր է Մարկվարտի կարևոր նոր դիտողությունը նրա «Die Genealogie der Bagratiden» ուսումնասիրության մեջ (եջ 63, ծանոթ. 2):

Մարկվարտի կարծիքով՝ Ստրաբոնի հիշած (XII, 3, 28) Βασγαδᾶ'ριζα նշանավոր ամրությունը, վորը գտնվում էր Փոքր Հայքում և վորի մեջ պահվում էին Միհրդատի գանձերը՝ համապատասխանում է Դերջան գավառի վերոհիշյալ «Բագայառիճ»-ին: Յենթադրելով, վոր Βασγαδᾶ'ριζα-յի ուղիղ ընթերցվածը պետք է լինի *Βασγαδᾶ'ριζα՝ Մարկվարտը մատնացույց է անում, վոր այս խնդրի մանրամասն հիմնավորումը նա տալու յե իր մյուս աշխատություններում:

Յեթե ընդունելի համարվի Մարկվարտի այս յենթադրությունը՝ այդ դեպքում Պևտինգերյան քարտեզի Basaro ազավաղված ընթերցվածը կարող է առաջացած լինել վոնչ միայն G և S տառերի շփոթումից, այսինքն՝ Basaro = *Bagara, այլ նաև Βασγαδᾶ'ριζα-յի G տառի հապավմամբ, այսինքն՝ Basaro = *Bas[gl]ara:

Այս վերջին դեպքում պետք է, բնականաբար, քննության առնել և վորոշել Βασγαδᾶ'ριζα — Բագայառիճ-ի իսկական ըստույգ անունը:

30. Lucus Basaro-յից 15 հոռմեական մղոն կամ մոտ 22 կիլոմետր հեռավորության վրա Պևտինգերյան քարտեզում նշանակված է Aegea (Ռավեննացու մոտ՝ Egea) կայարանը,

¹Ա. Ռաչատրյանը Կուրտուրայի Պատմության Ինստիտուտում կարգացած վերոհիշյալ իր զեկուցման 14-րդ թեզիսում Lucus Basaro-ն համապատասխան է համարում Յերզնկայի մոտ գտնվող «Վազկերտ կամ Վասակակերտ» գյուղին: Նրա այս համեմատությունը չի կարող ճիշտ լինել, վորովհետև հակասում է Պևտինգերյան քարտեզի տարածություններին և բռնազրոսիկ ու կամայական է նաև լեզվական տեսակետից: Բացի այդ, քարտեզի ցուցումներից միանգամայն պարզ է, վոր Artaxata-Satala ճանապարհի ուղղությունն անհնարին է յենթադրել Յերզնկայի ու Սիպիկոթի լեռնանցքի վրայով:

վորը Կոնրադ Միլլերի մոտ համեմատված է Պտղեմեոսի E-legia-յի հետ (տես Ptol. V, 12, 5):

Կաստիուս Դիոնի վկայությունից հայտնի է, վոր Elegeia-յում 115 թվին Հայաստանի Պարթամասի թագավորը տեսակցություն էր ունեցել Տրայանոս կայսեր հետ, վորը յեկել էր Երեզեյա Սատաղից (տես Kass. Dion. 68, 19, 2, Bd. III, ed. Boissevain): Նույն Երեզեյայի մոտ հոռմեական աղբյուրների վկայությամբ, 161 թվին ծանր պարտություն էին կրել հոռմեական զորքերը և սպանել էր իրան Սեվերիանոս զորավարը:

Հայ պատմաբաններից շատերը՝ Գարագաշյանը, Սանտալճյանը և ուրիշները՝ այս Elegeia-ն համապատասխան են համարել Հին Հայաստանի «Եկեղեաց» գավառին¹: Հայտնի յե սակայն, վոր դասական մատենագիրները հին «Եկեղեաց» գավառն անվանում էին վոնչ թե Elegeia կամ Elegia, այլ 'Αχιλαργη' (Strab., Ptol.) կամ հետագայում՝ 'Εκελεσργη' (Procop.):

Պարզ է, ուրեմն, վոր Elegeia-յի նոյնացումը «Եկեղեաց» գավառի հետ անհաջող մի յենթադրություն է, վորը պետք է, անտարակույս, մերժել: Այդ յենթադրությունը չի կարող ճիշտ լինել, վորովհետև Elegeia-ն վոնչ թե գավառի, այլ պարզապես կենտրոնավայրի անուն է, վորը գտնվել է Satala—Artaxata ճանապարհագծի վրա:

Մեր նախորդ «Հին Հայաստանի ճանապարհները» աշխատության մեջ (Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի, Յերեվան 1930, № 5, էջ 85) Պտղեմեոսի Elegia-յի և հոռմեական աղբյուրների Elegeia-յի հետ մենք հնարավոր էինք համարել նույնացնելու Պևտինգերյան քարտեզի Aegea-ն (Ռավեննացու մոտ՝ Egea):

Այս յենթադրությունը ևս, վոր մենք արել էինք հա-

¹Տես Ա. Մ. Գարագաշյան, «Քննական Պատմութիւն Հայոց», Բ., Թիֆլիս 1895, էջ 256. J. Sandaljian, Histoire documentaire de l'Arménie, II, Rome 1917, էջ 561 և ուրիշ:

մաձախ Կոնրադ Միլլերի ցուցման, թվում է ինձ այժմ անհավանական:

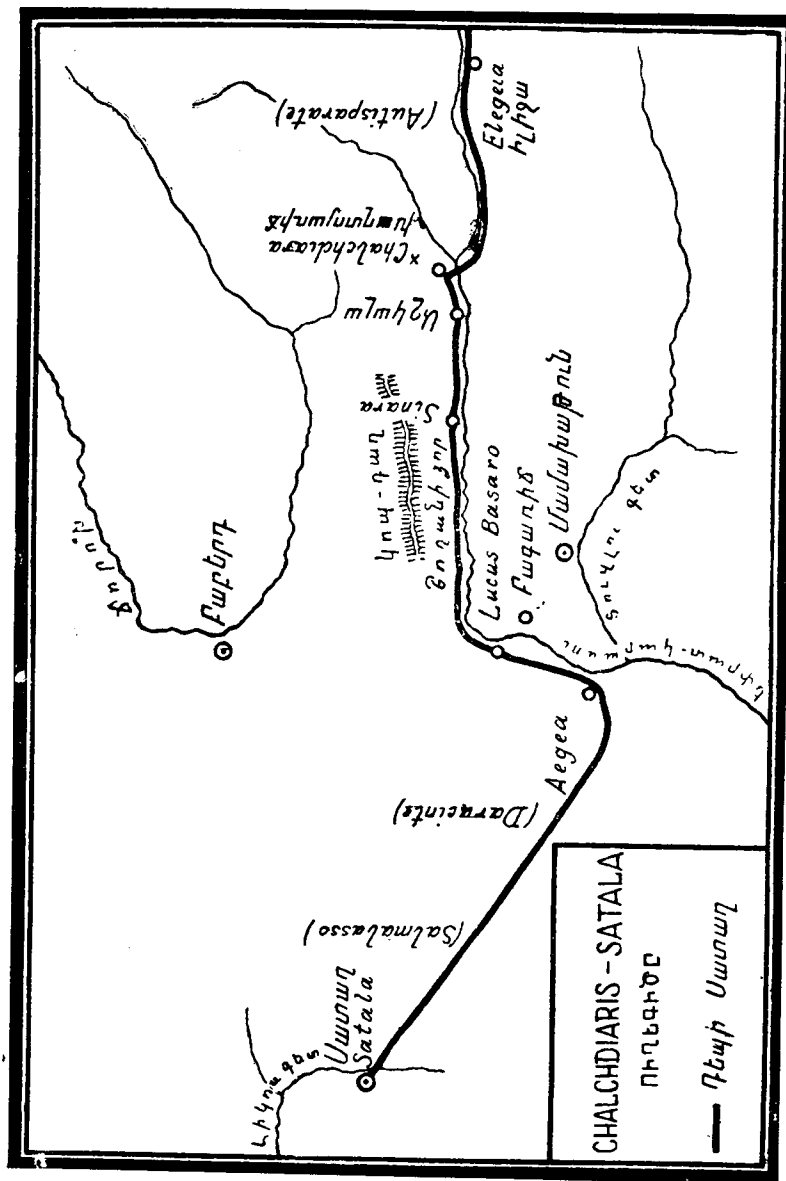
Մանրամասն ծանոթանալով դասական աղբյուրների վրեկայութուններին՝ դժվար չէ համոզվել վոր ճիշտ պետք է լինի Ֆ. Յուստիի և Գ. Պալաթյանի կարծիքը, վորը մենք մերժել ելինք նախորդ մեր աշխատության մեջ:

Ֆ. Յուստին և Գր. Պալաթյանը վերոհիշյալ Elegeia-ն նույնացրել են, ինչպես հայտնի չէ, Երզրուժի մոտ գտնվող այժմյան Իլիջայի հետ¹, վորը գտնվում է, ինչպես և Aegea-ն Սատաղից Արտաշատ գնացող ճանապարհի վրա:

Ուշագրավ այս հետևությունը ստացվում է, իրոք, Սեվերիանոսի արշավանքի վերաբերյալ դասական մատենագրություն վկայություններից: Այս վկայությունները պարզ ու վորոշ մասնանշում են, վոր Սեվերիանոս գորավարը, անցնելով Յեփրատ գետը, յեկել է Ելեգեյա և կո՛վը պարթևների հետ տեղի չէ ունեցել այստեղ Յեփրատ գետի ափերի մոտ (տես Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris 1910, էջ 796, հմտտե Lucian, Hist. conser. 21 և 25): Յեվ հենց տեղագրական այս մանրամասնություններից ինքնին հետևում է, վոր ինչ Ելեգեյան, վորի մոտ Սեվերիանոսի զորքերը կրել ելին ծանր պարտություն և ուր Տրամանոսը ընդունել եր Պարթևամարտի մասին պատմության հեղինակը Calcidava—Գալուստարի մոտ գտնվող Յեփրատի վերին ընթացքի վրա:

Այս դրամատիկ իրադրությունը Ելեգեյայի մոտ այս տեղագրությունը կարելի է, անշուշտ, եզրակացնել վոր Aegea և Elegeia անունների նմանությունը պետք է համարել միանգամայն պատահական: Ուրեմն և Պատիզգոյանը քարտեզի Aegea (Ռավեննացու մոտ՝ Egea) կայարանի անունը, ինչպես և տեղը, մնում են դեռևս մութ և անորոշ:

¹ Ferd. Justi, Geschichte Irans, Grundriss der iranischen Philologie, Bd. II, Strassburg 1904, էջ 508, Г. А. Халатъяну, Очерк истории Армении, Москва 1910, էջ 302:

31. Aegea կայարանից մինչև Satala Պատինգերյան քարտեզում նշանակված են հետևյալ կայարանները՝ Aegea (Ռավեննացու մոտ՝ Egea) 20 Darucinte 20 Salmalasso 20 SATALA:

Այս կայարաններից Darucinte-յի նկատմամբ յես թույլ եմ տալիս ինձ առաջարկելու հնարավոր մի լուսաբանություն, վորը կարոտ է սակայն հատուկ քննություն մասնագետ լեզվաբանների կողմից:

Ի նկատի ունենալով, վոր Պատինգերյան քարտեզի այս ճանապարհագրի ճանցել է հին Դերջան գավառի միջով՝ կարելի չէ յենթադրել, վորոշ իհարկե վերապահություններ, վոր Darucinte-ն Դերջան տեղանվան աղճատումն է, վորից ծագել է, հավանորեն, գավառի անունը:

Դերջան գավառը, ինչպես հայտնի չէ, Ստրաբոնի աշխարհագրություն մեջ անվանվում է Ξερξηνή (տես Geographica XI, 14, 5), իսկ Պիրիուսի մոտ՝ Derxene (Nat. Hist. V, 20, 1, տես. ed. Littré, T. I, Paris 1883, էջ 123): Վերոհիշյալ Xerxene-ն կարդալու չէ, անշուշտ, համաձայն Պիրիուսի Derxene;

Արդ՝ հնարավոր չե՞ արդյոք Darucinte-ն աղավաղումն համարել հենց այս Derxene անվան:

Ինձ թվում է, վոր նման յենթադրությունը թեև առաջին հայացքից կարող է թվալ համարձակ, սակայն անհնարին չէ և արժանի չէ վորոշ ուշադրություն:

Կոնրադ Միլլերի աշխատության առաջաբանում (Itineraria Romana, էջ LII) մանրամասն մեջ են բերված Պատինգերյան քարտեզի հին տառերի հատուկ նմուշները, վորոնց հարևանցի իսկ քննություն կարելի չէ կուսնել տեղանունների հավանական աղճատումներն այդ քարտեզում: Այդ տառաձևերից յերևում է ըստ իս, վոր Darucinte անվան UC տառերը կարող են աղճատված լինել նախնական X տառից:

Ուրեմն Darucinte-ն հնարավոր է ուղղել *Darxinte, վորի te վերջավորությունը կամ լատիներեն բացառական հոլովն է և կամ, ինչպես մատնացույց է արել Մարկվարտը,

խաղաղական հատուկ ածանց է, վորը զրվում էր տեղանունների վերջում. որինակ՝ Enzi—Enzite, Sareba—Sarbat, Mana—Mazvaxvı (տես Südarmerien und die Tigrisquellen, էջ 336, 431 և 432): Նույն այս վերջավորությունն ուշադրություն արժանի չէ ըստ իս նաև Պատինգերյան քարտեզի վերոհիշյալ Tharsidarate և Autisparate տեղանունների վերջում:

Յեթե մեր այս լուսաբանությունը ճիշտ համարվի՝ այդ դեպքում *Darxinte-ն կարող է, ինչպես տեսնում ենք, կապ ունենալ Derxene կամ Դերջան անվան հետ:

Այս խնդրի ավելի հաստատուն և ավելի հիմնավորված պարզաբանումը կըտան թերևս լեզվաբան մասնագետները:

32. Պատինգերյան քարտեզի մանրախույզ քննությամբ ճշտվում են, ինչպես տեսնում ենք, Artaxata—Satala գծի վրա գտնվող կայարանների մեծագույն մասը՝

Artaxata = Արտաշատ,

Paracata = Փառախոտ,

Coloceia (Ռավեննացու մոտ՝ Zotozeta) = *Zolocerta = Զողկերտ կամ Յոլակերտ,

Hariza = *Հառիճ, Արուճ,

Raugonia (Ռավեննացու մոտ՝ Ragauna) = *Bagauna = Բագաւան,

Colchion- մ ն ու մ է ա ն ո ռ ո շ,

Chadas = Խաստուր, Chazdar,

Armanas = Արամանայ,

Andaga (Ռավեննացու մոտ՝ Andacas) = Эндек, Անդուկ, Անտաք,

Barantea = *Banantea = «Վանանտեա», Վանանդ,

Adconfluentes = գետնախառնուրդն այժմյան Քեոփրիքեոյի մոտ,

Datamisa- մ ն ու մ է ա ն ո ռ ո շ,

Tharsidarate- մ ն ու մ է ա ն ո ռ ո շ,

Autisparate- մ ն ու մ է ա ն ո ռ ո շ,

Calcidava (*Ռավեննացու մոտ՝ Chalchidara*) = *Chalchidiara *կամ* *Chalchdiaris = *Պաղատյառիճ*,
Sinara = Sinora (Ptol), Sinoria (Str.) և Synhorium (Amm.),
Lucus Basaro = Lucus *Bagara *կամ* Lucus *Basgara =
Անտառակ Բագառիճ, Βαγροῦδ'α'ρ'α,
Aegea (*Ռավեննացու մոտ՝ Egea*)- *մնում է անորոշ*,
Darucinte = *Darxinte = Derxene, *Դերջան (?)*,
Salmalasso- *մնում է անորոշ*,
Satala — *Սատաղ*:

Վերոհիշյալ 21 կայարաններից անորոշ են մնում, գլխավորապես, վեցը՝ Colchion, Datamisa, Tharsidarate, Antisparate, Aegea և Salmalasso: Այս կայարանների տեղադրությունը և հնարավոր կլլինի, անշուշտ, վորոշելի ի նկատի առնելով մյուս կայարանների տեղերը և Պևտինգերյան քարտեզում մատնանշված տարածությունները: Կարևոր այս աշխատանքը կարող են անել գիտական արշավախմբերը:

Անհրաժեշտ է, ուրեմն, ճշդել տեղում վե՛չ միայն բոլոր մուկ ու վիճելի խնդիրները, այլ և վորոշել վերջնականապես հին այս ճանապարհի ուղղությունը տեղագրական իր բոլոր մանրամասնություններով:

ARTAXATA — TIGRANOCERTA

2. ԱՐՏԱՇԱՏ—ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

1. Արտաշատից Տիգրանակերտ գնացող ճանապարհն ունեցել է ըստ Պևտինգերյան քարտեզի հետևյալ կայարանները՝

ARTAXATA 23 Paracata 33 Coloceia (Ռավեննացու մոտ՝ Zotozeta) 24 Hariza 24 RAUGONIA (Ռավեննացու մոտ՝ Ragauna) [39 Catispi 27 Sorue 24 Anteba 24 Nasabi 17] ISUMBO 15 Flegoana 15 Dagnevana (Ռավեննացու մոտ՝ Dognavana) 26 Molchia 32 Vastauna (Ռավեննացու մոտ՝ Bastavena) 26 Patansana (Ռավեննացու մոտ՝ Patransana) 27 Dyzanas (Ռավեննացու մոտ՝ Dizanas) 22 Cymiza 20 Zanserio (Ռավեննացու մոտ՝ Zancerion) 30 TIGRANOCARTEN¹:

Մեծագիր տառերով են տպված վերև այն կայարանների անունները, վորոնց մոտ Պևտինգերյան քարտեզում նշված են գույգ աշտարակներ: Կայարանների անունների մոտ դրված թվերը ցույց են տալիս տարածութունները մի կայարանից մյուս կայարան հոռմեական մղոններով (= 1,4815 կիլոմետր): Ամբողջ տարածութունը Արտաշատից մինչև Տիգրանակերտ կազմում է ըստ վերոհիշյալ թվերի 448 հոռմեական մղոն կամ մոտ 663 կիլոմետր, սակայն տարածության այդ ընդհանուր գումարը սխալ է, վորովհետև անկյունավոր փակագծերի մեջ դրված կայարանները և թվերը վերաբերվում են, ինչպես ներքև կըտեսնենք, Արտաշատից Եկբատանա տանող ճանապարհին և արտագրված են սխալմամբ հարևան գծից: Ռավեննացին, վոր ոգտվել է, ըստ երևույթին,

¹Տես Itineraria Romana, էջ 745-748:

հոռմեական նույն քարտեզի մի այլ որինակից, հիշում ե իր աշխարհագրության մեջ Didyma, Indua և Arachia կայարանները, բայց տարածությունները մեկ կայարանից մյուս կայարան չի տալիս:

2. Տիգրանակերտից Արտաշատ տանող ճանապարհը, ինչպես վերև տեսանք, միանում էր Սատաղ—Արտաշատ ճանապարհագծին Բագավանում և այստեղից գնում Արտաշատ վերոհիշյալ Hariza—*Zolocerta — Paracata կայարաններով, վորոնց անունները և տեղերը վորոշված են արդեն սույն ուսումնասիրության նախորդ գլխում:

Անհրաժեշտ է, ուրեմն, լուսաբանել այժմ վերոհիշյալ հին կայարանների անունները Բագավանի ու Տիգրանակերտի միջև, վորոնց թիվը՝ չհաշվելով Ռավեննացու հիշած Didyma, Indua, Arachia տեղանունները՝ ընդամենը տասն է:

Այս տասը կայարանների անուններից վորոշ է յեղել միայն Տիգրանակերտը:

Գիտական մանրագնին հետախուզումներից հետո, վոր Լեմանը և Բելքը կատարել էին այժմյան Սղեղի և Ֆարկինի շրջաններում, Տիգրանակերտի տեղը նրանք յենթադրել են, համաձայն Փավստոսի վկայության, Նիրկերտ—Մայաֆարկինում¹, վոր այժմ անվանվում է Ֆարկին: Նոր այս յենթադրությունը համարում են հավանական յեվրոպական գրեթե բոլոր հայագետները:

Ներկա ուսումնասիրության մեջ մենք վորձել ենք վորոշել մնացած իննը կայարաններից յոթը, վորոնցից յերեքը՝ Isumbo, Flegoana և Dagnevana լուսաբանված էին արդեն «Հին Հայաստանի ճանապարհները» նախորդ իմ աշխատության մեջ, իսկ չորսը Zanserio, Vastauna, Patansana և

¹ W. Beleck, Majafarkin und Tigranokerta, Zeitschrift für Ethnologie, 1899, էջ 263—275. C. Lehmann, Ueber Tigranokerta, Verhandl. der 46. Versammlung deutscher Schulmänner und Philologen in Strassburg Leipzig 1904, էջ 25—34, Klio VIII. 1908, էջ 497—520 և ուրիշ պարբերական հրատարակություններում, հմտոս նաև Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Bd. I, էջ 381—429.

Cymiza՝ առաջին անգամ քննվելու յեն մեր այս ուսումնասիրության մեջ:

Մասնանշված այս յոթը կայարանների վորոշմամբ վերոհիշյալ ճանապարհի վերաբերյալ վիճելի խնդիրները ստանում են, ինչպես կըտեսնենք, նոր լուսաբանություն և գծի ուղղությունը պարզվում է ավելի հաստատուն ու ավելի ճշգրիտ կերպով, քան այդ արված է նախկին ուսումնասիրություններում:

3. Կոնրազ Միլլերը, վորը Raugonia կամ Ragauna կայարանի տեղը յենթադրում է այժմյան Սուուկ-սու գետի ափին և կամ Պարնաուտում, իսկ Տիգրանակերտի տեղը՝ Արզնում, Tigranocerta—*Bagauna ճանապարհագիծը վորոշում է կամ Բիթլիս—Մուշ—Մանազկերտի և կամ Բիթլիս—Վոստան—Վանի ուղղությամբ և մասնանշում է նաև կայարանների տեղերը հետևյալ հաջորդականությամբ՝

Tigranocarten—այժմ. Արզն, Zanserio—այժմ Ridjlek ավերակները Բիթլիս-սուլի մոտ, Cymiza—այժմյան ավերակները Բիթլիսի հարավակողմում, Dyzanas—այժմ. Erwan, այստեղից գիծը գնում էր ըստ Միլլերի կամ Վանա լճի հարավային կողմերով կամ Մուշի վրայով, ուստի նա մասնանիշ է անում տարբեր կայաններ՝ ձախ կամ աջ ուղղությամբ՝ Patansana—այժմ. Alti-Bajejid կամ Almaly, Vastauna—այժմ. Մուշ կամ Pingan, Molchia—Kjum-ից հյուսիս կամ Norkjug, Dagnevana—այժմ. Ondschalu կամ Wastan, Flegoana—Rustamedlük-ի մոտ կամ Ischchani, Isumbo—այժմ. Melazgerd և Վան կամ շրջակայքը, մյուս կայարանները մինչև Raugonia անորոշ¹:

Միլլերի այս յենթադրությունները չեն կարող, իհարկե, ընդունելի համարվել հենց այն պարզ պատճառով, վոր նրա աշխատության մեջ սխալ են լուսաբանված Raugonia և Tigranocerta կայարանների տեղերը: Տիգրանակերտը, ինչպես

¹ Տես Itineraria Romana, էջ 745—748.

վերև ասվեց, գտնվել է վոչ թե հին Արզն քաղաքի, այլ ալթմյան Փարկինի տեղում: Յեվ վորովհետև Կ. Միլլերի մոտ սխալ են վորոշված այս ճանապարհագծի թե սկզբի և թե ծայրի կետը՝ միանգամայն հասկանալի չե, վոր չեն կարող նրա մոտ ճիշտ լինել նաև մյուս կայարանների՝ ըստ համապատասխան հեռավորութան ու հաջորդաբար նշանակված կետերը:

4. Գերմանական գիտնականների ուսումնասիրություններում կա, իմ կարծիքով, և մի ուրիշ սխալ յենթադրություն, վոր իբր թե Պատինգերյան քարտեզի Dagnevana (Ռավեննացու մոտ՝ Dognavana) և Vastauna (Ռավեննացու մոտ՝ Bastavena) կայարանները համապատասխանում են Բզնունիք գավառի «Դատուան աւան»-ին և Ռշտունյաց գավառի «Ոստան աւան»-ին (տես K. Miller, Itineraria Romana, էջ 745 և Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 61):

Այդ նույնացումները, ինչպես շատ ուղիղ նկատել է Կ. Միլլերը, միանգամայն հակասում են Պատինգերյան քարտեզի վկայություններին, վորովհետև չեն հարմարվում քարտեզում մատնանշված հեռավորություններին:

Տարածությունը Տիգրանակերտից մինչև Dagnevana ցույց է տրված քարտեզում 183 հոռմեական մղոն կամ մոտ 271 կիլոմետր, իսկ Տիգրանակերտից մինչև Vastauna՝ 125 հոռմեական մղոն կամ մոտ 185 կիլոմետր: Սակայն, իրապես, մեզ հայտնի չե, վոր Dagnevana-յի հետ համադրվող Դատվանը, վոր գտնվում էր Վանա լճի հարավ-արևմտյան ափին, ավելի մոտ էր Տիգրանակերտին, քան Vastauna-յի հետ համադրվող Վոսսանը, վորը գտնվում էր Վանա լճի հարավ-արևելյան ափին, Ախթամար կղզու դիմաց:

Կարելի չե, ուրեմն, վստահորեն յեղրակացնել, վոր Dagnevana—Դատվան և Vastauna—Վոստան անունների նմանությունը, վոր յենթադրել են գերմանական գիտնականները, միանգամայն պատահական է և Տիգրանակերտ-Բագավան

գծի ուղղության վորոշման համար չունի վորևե նշանակություն:

Գիտնականների թե վերոհիշյալ և թե նման յենթադրություններն են յեղել ըստ իս գլխավոր պատճառը, վոր Պատինգերյան քարտեզի քննադատներից վոմանք համարել են այս քարտեզը խեղաթյուրված ու աղավաղված և կայարանների հաջորդականությունը յենթադրել են վեր-վայր շրջած:

Վոր այս չհիմնավորված զնահատականը խիստ չափազանցված է Հին Հայաստանի ճանապարհների նկատմամբ՝ այդ քայլ առ քայլ կրպարղենք մենք սույն ուսումնասիրության ընթացքում:

5. Բացի վերոհիշյալ չորս կայարաններից (Catispi, Sorue, Anteba և Nasabi), վորոնք սխալմամբ արտագրված են հարևան գծից, Պատինգերյան քարտեզում, ինչպես տեսանք, Տիգրանակերտից մինչև Isumbo նշանակված են տասը կայարան և ամբողջ տարածությունը մինչև Isumbo ցույց է տրված 213 հոռմեական մղոն կամ մոտ 316 կիլոմետր:

Այս հեռավորությունը կարելի է ըստ իս մոտավորապես ճիշտ համարել, ինչպես և վերոհիշյալ տարածությունն Արտաշատից Սատաղ: Յեթե Կ. Միլլերի մոտ՝ միջկայարանային հեռավորությունները չեն համապատասխանում ալթմյան իրական տարածություններին՝ դրա պատճառն, անշուշտ, այն է, վոր նրա մոտ սխալ էր վորոշված թե Տիգրանակերտի տեղը և թե ճանապարհի ուղղությունը:

Տիգրանակերտի նույնացմամբ ալթմյան Փարկինի հետ վորոշվում է, ինչպես ներքև ցույց կըտանք, Տիգրանակերտից Բագավան տանող այս գծի հավանական ուղղությունը, սակայն բոլորովին այլ ուղղությամբ, քան յենթադրել է Կ. Միլլերը:

«Հին Հայաստանի ճանապարհները» նախորդ մեր ուսումնասիրության մեջ (տես Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինս-

¹Տես Itineraria Romana, էջ 746:

տիտուսի № 5, էջ 75) այս հին ճանապարհը մենք ևս չեյինք կարողացել ճշտիվ վորոշել և յենթադրել եյինք, վոր այս գիծն անցել է, հավանորեն, կամ այժմյան Ներջիկ-Շենիկի վրայով և կամ այժմյան Իլիջայի և հոչակավոր հին Կլեսուրի՝ մոտով դեպի Յեփրատ—Արածանի և այնտեղից հին հայկական Տարոն, Հարք և Ապահունիք գավառների միջով գընացել է Բագավան:

Նույն ճանապարհը հաջողվում է սակայն ճշտել այժմ ավելի հաստատուն կերպով, քան այդ արված եր նախորդ իմ ուսումնասիրության մեջ:

6. Պետինգերյան քարտեզում Տիգրանակերտից 50 հոռմեական մղոն կամ մոտ 74 կիլոմետր հեռավորության վրա նշանակված է Cymiza կայարանը՝ Tigranocarten 30 Zanserio (Ռավեննացու մոտ՝ Zancerion) 20 Cymisa:

Cymiza կայարանի անունը, վորն աղճատված է, ըստ յերևույթին, M և ΛΔ տառերի շփոթման պատճառով, կարելի չէ, իմ կարծիքով, ուղղել *CΥΛΔΙΖΑ: Յեվ այս պարզ ու ընդունելի սրբագրությունից հետո *Cυldiza-ն, ինչպես տեսում ենք, համապատասխան կըլինի այժմյան Կիլիզին (տես Ռուսական հին շտարի տասը վերստանոց քարտեզում՝ Киль-Диз), վորը գտնվում է Փարկինից Շենիկ գնացող ճանապարհի վրա, այժմյան Ներջիկից դեպի հյուսիս՝ մոտավորապես այն հեռավորության վրա, վորը ցույց է տրված Պետինգերյան քարտեզում:

Ուրեմն՝ հավանական այս յենթադրությամբ Տիգրանակերտ—Բագավան ճանապարհը վորոշվում է վնչ թե Իլիջայի ու հին Կլեսուրի մոտով, այլ Ներջիկ—Շենիկի՝² վրայով:

¹ Κλειτούρα Ἰλλυρίας կամ Halōras, Տես «Südarmenien und die Tigrisquellen», էջ 58, 74, 238, 269.

² Ավելորդ չէ լինի այստեղ նկատել, վոր գերմանական գիտնական Կարբեն Տասը հազարի նահանջի ճանապարհը յենթադրել է նույնպես այժմյան Ներջիկի վրայով դեպի Մշո դաշտը և այնտեղից Մանազկերտի մոտով դեպի հյուսիս (տես H. Karbe, Der Marsch der Zehntausend von Zapates bis Phasis-Araxes, Wissen. Beilage zum Jahresbericht des Kö-

նոր այս յեզրակացությանը նեցուկ կարող է ծառայել հենց Պետինգերյան քարտեզում մատնանշված վերոհիշյալ տարածությունը, վորովհետև Իլիջայի և Կլեսուրի վրայով հեռավորությունը Տիգրանակերտից մինչև Isumbo, վորը, ինչպես կըտեսնենք, Ասողիկի մոտ հիշատակված Ծոււմբն է, կըլինեք վնչ թե 213 հոռմեական մղոն կամ մոտ 316 կիլոմետր, այլ անհամեմատ ավելի:

Ուշագրավ այս յեզրակացությունը կարևոր է առանձնապես այն տեսակետից, վոր Cymiza-յի ու Կիլիզիի նույնացմամբ պարզվում է վերջնականապես, վոր հին Տիգրանակերտի տեղը պետք է յեղած լինեք, իրապես, այժմյան Փարկինում, ինչպես այդ տեղագրական մանրամասն քննությամբ յեզրակացրել են Բելլը և Լեմանը:

7. Tigranocarten և *Cυldiza¹ կայարանների միջև, Տիգրանակերտից 30 հոռմեական մղոն կամ մոտ 44 կիլոմետր հեռավորության վրա, Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է Zanserio (Ռավեննացու մոտ՝ Zancerion) կայարանը:

Այս կայարանի անվան ու տեղագրության նկատմամբ ավելորդ չէմ համարում մի քանի դիտողություններ անել, վորոնք կարոտ են սակայն զրական հաստատուն ապացույցների:

Մարկվարտի «Südarmenien und die Tigrisquellen» ուսումնասիրության մեջ (էջ 100) բերված է Բարհերբեուսի վկայությունը Zonigart-ում գտնվող մի վանքի մասին, վորը վերանորոգել եր բժիշկ Շմավոնը: Համաձայն այդ վկայության՝ Zonigart-ը գտնվում եր Hesnâ de-Zâjid-ի յերկրամա-

nigsstädtischen Gymnasiums zu Berlin, Ostern 1898): Նահանջող հույների ճանապարհը Ներջիկ-Շենիկի վրայով մանրամասն նկարագրված է Լեմանի վերջերս լույս տեսած աշխատության մեջ (տես Lehmann-Haupt Armenien einst und jetzt, Bd. II, Erste Hälfte, Berlin, էջ 432):

¹ Ա. Սաչատրյանը Կուլտուրայի Պատմության Ինստիտուտում կարգացած վերոհիշյալ գեկուցման մեջ (թեզ. 15-րդ) Cymiza կայարանը համապատասխան է յենթադրել այժմյան Չմշկածագին: Այս նույնացումը, իհարկե, պարզապես սխալ է և միանգամայն անհնարին:

տում, ուր իրար եյին խառնվում Dêbâ և Arsinos գետերը (տես Chron. eccles., vol. II, էջ 615-616, ed. Abbeloos et Lamy):

Մարկվարտը կարծում է, վոր Zoniqart-ի տեղը լինելու յեր այժմյան Պիտտեկի հանդեպ Արածանի գետի մոտ:

ԶԵ կարելի արդյոք յենթադրել, վոր վերոհիշյալ Arsinos գետը վնչ թե Արածանին է, վորն ասորերենում անվանվում էր Arsanâs, այլ Arzanene—Աղձնիքում (ասոր. Arzôn) գտնվող Խուլի գետը, վորի հին անունը՝ համաձայն Arzôn յերկրանվան՝ կարող էր լինել Arsinos:

Յեթե մատենագրական աղբյուրներում գտնվի համապատասխան մի վկայություն կամ ակնարկ՝ այդ դեպքում վերոհիշյալ Zoniqart-ը հնարավոր կըլինի նույնացնել Պետինգերյան քարտեզի Zanserio կամ Zancerion կայարանի հետ, վորի անունը հավանական կըլինի ուղղել *Zancerta կամ ասորերեն համապատասխան վերջավորությամբ՝ *Zancarten (հմմտե վերև Tigranocarten):

Մարկվարտը յենթադրում է, վոր ասորերեն Zonicart-ը համապատասխանում է, հավանորեն, հայերեն «Զիւնկերտ»ին, վորը հիշատակված է Հովհան Մամիկոնյանի մոտ մի ուրիշ տեղ Տարոնում (տես «Պատմութիւն Տարոնոյ», Վենետիկ 1832, էջ 30, 58): Նույն այս յենթադրությունը հավանական է, անշուշտ, նաև Zanserio կամ Zancerion կայարանի նկատմամբ (*Zancerta=Զիւնկերտ, տես վերև՝ *Zolocerta=Չողկերտ):

Վերջնական յեզրակացություն ղժվար է սակայն հանգիլ, վորովհետև Zoniqart-ի, «Զիւնկերտ»-ի և *Zancerta-յի տեղադրությունները վորոշվում են, ինչպես տեսանք, տարբեր տեղերում: Ուստի և Zanserio կամ Zancerion կայարանի խնդիրը մնում է դեռևս մութ ու անորոշ և կարոտ ավելի համոզիչ լուսաբանություն:

8. Վերոհիշյալ Cymiza (= *Cyldiza) կայարանից հետո Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են հետևյալ կայարանները՝ Cymiza 22 Dyzanas (Ռավեննացու մոտ՝ Dizanas)

27 Patansana (Ռավեննացու մոտ՝ Patransana) 26 Vastauna (Ռավեննացու մոտ՝ Bastavena): Տարածութունը Cymiza-յից մինչև Vastauna ցույց է տրված 75 հոմեական մղոն կամ մոտ 111 կիլոմետր:

Յելակետ ունենալով այս տարածությունը, ինձ թվում է, վոր Vastauna կամ Bastavena կայարանի տեղը մենք կարող ենք վորոշել Տարոնում գտնվող այժմյան Բոստաքենդում, վորի հեռավորությունը Cymiza-կիլոմետրից հավասար է մոտավորապես վերոհիշյալ տարածության:

Բոստաքենդ գյուղը (տես Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա՝ Бостакенд) գտնվում է հենց Տարոնից Հարք, Ապահունիք և Բագավան գնացող ճանապարհի վրա՝ այժմյան Ցրոնքից մոտ 25 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք: Նրա հին անունը հավանական է ըստ իս յենթադրել Բաստավան, և այս հին անվանը համապատասխանում է պարզապես Vastauna կամ Bastavena կայարանի անունը, վորի ուղիղ ընթերցվածը պետք է լինի, հավանորեն, *Bastauna կամ *Bastavana (հմմտե վերև Ragauna = *Bagauna = Բագավան):

Դժվար չէ նաև կռահել, վոր Vastauna-յից 26 հոմեական մղոն կամ մոտ 39 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող նախորդ Patansana կամ Patransana կայարանը (= *Patransauna) համապատասխանում է հայերեն «Պատրանս աւան» տեղանվան, վորի մոտավոր տեղադրությունը պետք է լիներ ըստ վերոհիշյալ տարածության, հավանորեն, Մուշ քաղաքի մոտ, ըստ յերևույթին, սրանից դեպի հյուսիս-արևելք:

Վոր մատնանշված այս յերկու կայարանների անունները համապատասխանում են, իրոք, Հին Հայաստանի «Բաստաւան» և «Պատրանս աւան» տեղանուններին՝ այդ միանգամայն հավանական է, վորովհետև «Բաստ» և «Պատրանս» գյուղանուններն այժմ իսկ կան այժմյան Սպառկերտ գավառակում, վորը գտնվում է Մոկսի ու Խիզանի միջև (տես Ա. Դո, «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները», Յերևան 1912, էջ 94):

Թե ինչու Տարոն գավառի հին «Բաստաւան»-ը և «Պատրանս աւան»-ը գտնվում են այժմ իրար մոտ նաև այժմյան Սպառկերտ գավառակում՝ այդ դժվար չե բացատրել:

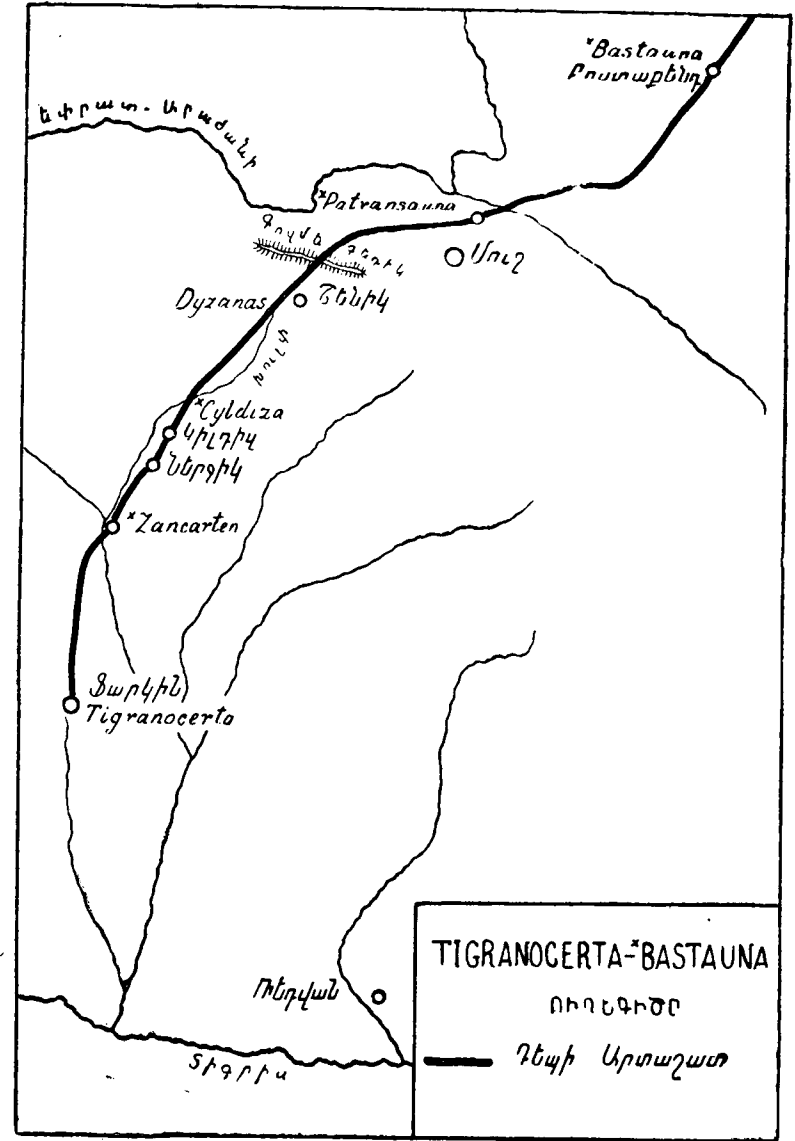
Պատինգերյան քարտեզում մատնանշված վերոհիշյալ գյուղերը, վորոնք գտնվում էին ռազմական հին ճանապարհի վրա՝ յենթակա յին յեղել, բնականաբար, մշտական հարձակումների և ավերածության: Միանգամայն հավանական է, ուրեմն, վոր Սպառկերտի այժմյան «Բաստ»-ը և «Պատրանս»-ը կարող էին հիմնած լինել Տարոնի համանուն գյուղերից փախած հայերը, վորոնք հարկադրված են յեղել գաղթել լեռնային հարևան այս շրջանը:

9. Vastauna կամ Bastavena կայարանից հետո Պատինգերյան քարտեզում նշանակված են հետևյալ կայարանները՝ Vastauna (Ռավեննացու մոտ՝ Bastavena) 32 Molchia 26 Dagnevana (Ռավեննացու մոտ՝ Dognavana) 15 Flegoana 15 Isumbo: Տարածութունը Vastauna-ից մինչև Isumbo ցույց է տրված 88 հռոմեական մղոն կամ մոտ 130 կիլոմետր:

Յենթադրելով Vastauna-ի տեղն այժմյան Բոստաքենդում՝ այս ճանապարհագիծը ևս, ինչպես կըտեսնենք, վորողվում է ճշտիվ առանց դժվարության:

Վոր այս գծի ուղղությունը պետք է յենթադրել, ինչպես վերև ասացինք, Հին Հայաստանի Հարք և Ապահունիք գավառների միջով՝ այդ պարզ յերևում է ներքև առաջ բերված մեր նոր լուսաբանություններից, վոր վերաբերվում են յերեք իրար հաջորդող կայարաններին՝ Dagnevana (Ռավեննացու մոտ՝ Dognavana) 15 Flegoana 15 Isumbo:

Ուշագրավ է նախ, վոր այդ յերեք կետը՝ Պատինգերյան քարտեզում նշանակված միջկայարանային հեռավորությունների համեմատ (Տիգրանակերտից մինչև Dagnevana = 183 հռոմեական մղոն կամ 271 կիլոմետր)՝ ընկնում են Տիգրանակերտ-Կիրիթի-Բագավան գծի վրա ճիշտ և ճիշտ Հին Հայաստանի Հարք և սրան կից Ապահունիք գավառներում, ուր համաձայն հայ աղբյուրների գտնվում էին «Դոնեվանք», «Եղեգական» և «Մուսր» գյուղերը:

Դոնեվանք գյուղը, ինչպես վկայում է Հ. Ղ. Իսճիճյանը, հիշատակված է 245 (=1316) թվին գրված ավետարանի հիշատակարանի հետևյալ հատվածում՝

«Արդ՝ գրեցաւ ի գաւառիս Հարքայ, ի գեղս որ կոչի Դոնեվանք՝ ընդ հովանեաւ սրբուհոյ Աստուածածնիս» (տես «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանի», Վենետիկ 1822, էջ 120, նաև «Մայր Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», Հատոր Ա, Վենետիկ 1914, էջ 466. ձեռագիր ավետարանի թվահամարն է 104՝ հին թիվ 1626):

Նշեցականի մասին կա վորոշ հիշատակութիւն Ասողիկի հետևյալ վկայութեան մեջ՝

«Եւ յետ նորա [Տէր Մուշէի] Տէր Սահակ ի գաւառէն Հարքայ ի գեղջէն Եղեգականայ՝¹ ամս Ե» (տես «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս.-Պետերբուրգ 1885, II, գլ. Բ, էջ 81):

Իսկ յերրորդ գյուղը՝ Ծոււրը հիշվում է նույնպես Ասողիկի պատմութեան մեջ։ Նկարագրելով Ատրպատականի Մամլան ամիրայի կռիվն ընդդէմ հայ-վրացական միացյալ զորքերի՝ Ասողիկը պատմում է, վոր այդ կովի վայրն երբարձրավանդակ ամուր մի տեղ Ապահունիք գավառում՝ Ծոււր գյուղի մոտ։

«Առ որ միարան հասանէին—վկայում է Ասողիկը—զօրքն հայոց և վրաց, և չուեալ երթան ի գաւառն Ապահունեաց. բանակին յանդիման բանակին Մամլանայ ի բարձրաւանդակ ամրագոյն տեղոջ մի, ի սահմանս գեղջն Ծմբոյ, և բազում աւուրս ի նմին տեղոջ օթեւանս կալեալ։ Զի ի սաստկութենէ սպային Պարսից զարհուրեալք էին, ոչ իշխելով քան զանձաւ տեղի բանակին արտաքս ելանել. այլ միայն աղօթիւք պաղատանս առ

¹ Հովհաննես կաթողիկոսի պատմութեան մեջ Սահակ Բ-ի ծննդավայրն անվանվում է «Յղուկ»։ «Եւ զհնի սորա—վկայում է Հովհաննես կաթողիկոսը—գՍահակ ի գաւառէն Հարքայ՝ Յղկայ գեղջէ կացուցանեն ի հայրապետական աթոռն» (Թիֆլիս 1912, էջ 63):

Աստուած վերառաքէին» (Ս.-Պետերբուրգ 1885, III, գլ. ԽԱ, էջ 271):

10. Վերոհիշյալ գյուղերից Դոնեվանքը համապատասխանում է, ինչպես տեսնում ենք, Պետինգերյան քարտեզի Dagnevana (Ռավեննացու մոտ՝ Dognavana) կայարանին, ուստի և այդ կայարանի լատիներեն ուղիղ ընթերցվածը պետք է յենթադրել վնչ թե Dagnevana կամ Dognavana, այլ *Do[g]nevana: Դոնեվանք անվան վանք վերջավորութիւնը նշանակում է, հավանորեն, վնչ թե վանք այժմյան իմաստով, այլ ոթեւան, իջևան, կայան կամ բնակարան, ինչպես այդ բառը գործ է ածված Հին և Նոր Կտակարանի գրաբար թարգմանութիւններում, նաև հին մատենագիրների յերկերում (տես «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», նաև Հյուսիս-մասն, «Հին հայոց տեղոյ անունները», թարգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկճյանի, Վիեննա 1907, էջ 285):

*Dognevana կայարանը գտնվում էր ըստ Պետինգերյան քարտեզի Vastauna կայարանից 58 հոմեական մղոն կամ մոտ 86 կիլոմետր հեռավորութեան վրա։

Արդ՝ ի նկատի ունենալով, վոր Պետինգերյան քարտեզի միջկայարանային հեռավորութիւնները ճշտվում ու հաստատվում էյին վերև ինչպես Artaxata-Satala, նույնպես և այս ճանապարհագծում՝ կարելի յե հավանական համարել, վոր վերոհիշյալ հեռավորութիւնը ևս մոտավորապես ստույգ է և համապատասխան այժմյան իրական տարածութեան Բոստաքենդից մինչև Դոնեվանք։ Ըստ այսմ՝ *Dognevana-Դոնեվանքը, վորի տեղագրութիւնն ավետարանի վերոհիշյալ հիշատակարանում ցույց է տրված Հարք գավառում, պետք է գտնվեր Բոստաքենդից մոտ 86 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք, հավանորեն, այժմյան Մանազկերտի դաշտում։

Իսկ այս յեղրակացութիւնից ինքնին արդեն հետևում է, վոր Հարք գավառի արևելյան մի մասն է կազմել Մանազկերտի դաշտային շրջանը, վորը գտնվում էր Նեխ Մասիքի կամ Սիփանի հյուսիսակողմում։

11. Պետք է առանձնապես մատնանշել, վոր Հին Հայաստանի Հարք և Ապահունիք գավառների տեղադրության խնդիրը Հայաստանի պատմական աշխարհագրության մութ ու վիճելի հարցերից մեկն է, վոր կարոտ է դեռ հատուկ քննության: Այս գավառներում են գտնվել, ինչպես վերև տեսանք, նաև հին «եղեգական»-ը և «Ծումբ»-ը: Այս տեղերի, ինչպես և համապատասխան գավառների ճշտումը՝ խիստ կարևոր է, ինչպես կըտեսնենք, նաև Ռավեննացու մոտ հիշատակված Arachia կայսրանի վորոշման համար:

Ուստի ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այստեղ մատենագրական հին աղբյուրների կարևորագույն վկայությունները, վորոնք վերաբերվում են Հարք և Ապահունիք գավառներին:

1. Փաւստոս, III, Ի, էջ 52 (Վենետիկ 1889)

«Այլ յերկրին Ապահունեաց, յոտինն մեծի լերինն Մասեաց, տեղին գայն որասացուք. տեղւոյն՝ որում անուն կոչի քաղաք Աղիորսք»:

2. Նույնը, III, Ի, էջ 53

«Եւ կալեալ կապեալ գոտս և զձեռս նորա [Տիրանայ] ի կապս երկաթիս, և զբանակն՝ զոր գտանէր՝ աւար հարկանէր. և զգանձս և զստացուածս զկին և զորդիս թագաւորին, զոր գտին ի բանակին, խաղացուցին յերկրէն Ապահունեաց: Իբրև եկին հասին ի գեւղ մի, որում անուն Դալարիս կոչէին, յորժամ եկն եմուտ զօրավարն Պարսից [Շապուհ Վարազն] ի ներքս ի գեւղն Դալարիս, ածէր կապեալ զարքայն Տիրան ընդ իւր»:

3. Կեղծ-Սերէոս, Ս.-Պետերբուրգ 1879, I, էջ 2

«Եւ ինքն [Հայկ] չուեաց գնաց անտի ևս [յերկրէն Արարաղայ Կաղմեայ] ի հիւսիսակողմն և չոքաւ բնակեցաւ ի բարձրաւանդակ զաշտավայրի միոջ. և կոչեցաւ անուն զաշտին այնորիկ Հարք, յանուն Հարցն»:

Հմմտե Խորենացի, Տփղիս 1913, I, Ժ, էջ 33:

4. Սերէոս, Ս.-Պետերբուրգ 1879, գլ. ԻԶ, էջ 93

«Հասանէ Երակլոս ի Բագրևանդ և անցանէ յԱպահունիս, և բանակի ի գեւղն՝ որ կոչի Հրճմունք»:

Տես նույնը՝ Ասողիկ, II, գլ. Գ, էջ 116 [«որ կոչի Խրճմունք»]:

5. Ղևոնդ, Ս.-Պետերբուրգ 1887, գլ. ԼԳ, էջ 147—148

«Քանզի նոյնժամայն շունչ կլեալք՝ դարձեալ յարձակէին, ուշ եղեալ էլանել յառաջին պողոտայն արքունի ընդ գաւառն Ապահունիս: Հասանէին ի գաւառն Բագրևանդ ի գիւղն Արձնի»:

6. Խորենացի, Աշխարհացոյց, հրտր. Սուքրյանի, Վենետիկ 1881, էջ 31

«Յելից Մարդողոյ է Գաստովոր գաւառ. և նորայելից Տուարածատափ. նորայելից Դալառ. և ի հարաւոյ նոցա Հարք և Վաժնունիք, մինչև ցԱրածանի, որ իջանէ յԱպահունեաց»:

7. Խորենացի, Պատմութիւն, I, ԺԲ, էջ 38

«Իսկ նորա [Արամենակայ] թողեալ զերկուս յեղարց իւրոց, զԽոռ և զՄանաւազ, ամենայն աղխիւն իւրեանց ի կոչեցեալն Հարք, և զորդի Մանաւաղայ զԲազ. յորոց Մանաւազ ժառանգէ զՀարք, իսկ որդի նորա Բազ՝ յարեմտից հիւսիսոյ զեզր ծովուն աղւոյ, և զգաւառն և զծոփն անուանէ իւրով անուամբ»:

8. Նույնը, II, Ը, էջ 115—116

«Այլ և գնախարարութիւնն Ապահունեաց և զՄանաւաղեանն և զԳնունականն ի նոյն գաւակացն Հայկայ. ի բնակչացն գտեալ [Վաղարշակ] զպերճագոյնան՝ տեարս կարգէ, յանուն շինից և գաւառաց կոչելով»:

9. Թովմա Արծրունի, Ս.-Պետերբուրգ 1887, III, Ի, էջ 224

«Եւ զի էր պաշարեալ նորա [Աշոտի] յայնժամ զքաղաքն Մանազկերտ Ապահունեաց աշխարհին»...

10. Ասողիկ, Ս.-Պետերբուրգ 1885, II, գլ. Բ, էջ 80—81

«Յայսմ ժամանակի Մամբրէ եղբայր Մովսիսի, զորմէ ասեն երկրորդ գտեալ ի փիլիսոփայս՝ դառնայր ի Հայս՝

և Դաւիթ աշակերտ Մովսիսի ի Հարք գաւառէ ի Հերեան գեղջէ»:

11. Նույնը, III, գլ. ԽԳ, եջ 277¹

«Եւ ինքն [Թագաւորն Վասիլ] չուեալ անցանէ ի գաւառն Հարք ի Մանազկերտ քաղաք, և անդուստ ի Բագրեանդ»:

12. Նույնը, II, գլ. Ա, եջ 73¹

«Իսկ Պապ՝ կաթողիկոս կացոյց Հայոց զՇահակ ոմն ի գաւառէ Ապահունեաց՝ առանց հրամանի մետրապօլտին Կեսարու, ի Մանազկերտ գեղջէ»:

13. Նույնը, III, գլ. Ը, եջ 183¹

«Եւ ի Նժէ Թուականին Վարդ եղբորորդի Նիկիփոնայ զօրու ծանու գայ յԱպահունիս, պաշարէ զՄանազկերտ քաղաք»:

14. Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս 1901, եջ 223 («Սակս ժողովոց ի Հայք»)

«Արդ՝ շնորհիւ կամաց բարձրելոյն և ամենաջողակ սիրոյ Հոգւոյն սրբոյ շնորհեցաւ ինձ Յովհաննէսի կաթողիկոսի առնել էրբորդ ժողով ի Մանազկերտ գեւաղ ի սահմանագլուխ վիճակին Հարքայ՝ բազմաւրեայ ժամանակաւ միատեղայք համաժողովք: Այս եղև ի ՃՀԵ Թուականիս հայոց, յէ. Տրէ ամսոյ, որոյ ժողովեալ ի մի վայր յԱպահունեաց գաւառ ի գեղն Մանազկերտ...»:
Հմմտե նաև Ասողիկ, II, գլ. Բ, եջ 103:

15. Արխտակես Լաստիվերտցի, Թիֆլիս 1912, գլ. Ա, եջ 5¹

«և ինքն [Վասիլ] երթեալ անցանէ ընդ Հարք և ընդ Մանազկերտ»:

16. Նույնը, գլ. Ժէ, եջ 110¹

«Գիշերագնաց եղեալ զօրք անօրինացն և եկեալ ի քաղաքագիւղն Հարքայ որ կոչի Մանկան գոմ...»:

¹ Կիրակոս Գանձակեցիին և Սամուել Անեցիին Շահակ կաթողիկոսի ծննդավայրը դնում են, ինչպես հայտնի յե, Հարքում՝ «ի Հարքայ ի Մանազկերտոյ» (տես Կիրակոս Գանձակեցի, Թիֆլիս 1910, եջ 26 և Սամուել Անեցի, Վաղարշապատ 1893, եջ 67):

17. Նույնը, գլ. ԻԲ, եջ 142¹

«Վասն չար աղանդին Թոնդրակեցւոց որ երևեցաւ ի գաւառն Հարքայ, և զբազումս խոռովեաց»:

18. Նույնը, գլ. ԺԶ, եջ 93¹

«Զանց արարեալ զԱրճիշաւ և զԲերկրաւ՝ եկեալ [Սուլտան] բանակեցաւ շուրջ գքաղաքան, որ կոչի Մանազկերտ, ի գաւառին Ապահունեաց...»:

19. Նույնը, գլ. ԻԲ, եջ 150¹

«Եւ իբրև չյաջողեցաւ նմա այս, ելեալ գայ անցանէ ի գաւառն Ապահունեաց ի բնակարան սատանայի, յաստուածուրաց ժողովն և ի գազանաց գառագիղն, որ կոչի Թոնդրակս»:

12. Հարք և Ապահունիք գավառների մասին վերոհիշյալ աղբյուրների վկայութիւնները, ինչպես տեսնում ենք, բավական խառնաշփոթ են և չեն տալիս նրանց սահմանների մասին պարզ ու վորոշ գաղափար:

Առանձնապես կարևոր ե, անշուշտ, Հովհան Ռձնեցու ցուցումը, վորը պարզ վկայում ե (տես վերև վկ. 14), վոր Մանազկերտը գտնվել ե «ի սահմանագլուխ վիճակին Հարքայ»: Յեվ համաձայն հենց այս տեղեկության Մանազկերտը դրված ե՝ անգամ միևնույն հեղինակների վկայութիւններում՝ յերբեմն Ապահունիքում (տես վերև վկ. 9, 13, 14, 18) և յերբեմն Հարքում (տես վերև վկ. 11, 14, 15):

Ուշագրավ ե նմանապես, վոր «Թոնդրակս» գյուղը, վորը գտնվում ե և այժմ Մանազկերտից դեպի հարավ-արևմուտք՝ Արխտակես Լաստիվերտցին յենթադրում ե Ապահունիքում (տես վերև վկ. 19), սակայն միաժամանակ վկայում ե, վոր Թոնդրակեցոց աղանդը «երևեցաւ ի գաւառն Հարքայ» (տես վկ. 17):

Համաձայն Թե այս և Թե Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի վկայության (տես վերև վկ. 6)՝ Հարք գավառի տեղը, ինչպես հայտնի յե, ցույց ե տրվում սովորաբար Ապահունիք գավառի արևմտակողմում՝ կամ այժմյան Խնուսի և Խամուլի շրջանում (տես Լեո, Հայոց պատմութիւն, Թիֆլիս 1917,

եջ 176) և կամ, գլխավորապես, այժմյան Բուլանդուլ (տես «Südarmanien und die Tigrisquellen», եջ 15):

Վոր Հարք գավառի հյուսիս-արևմտյան սահմանը յենթադրվելու յե, իրոք, Մանազկերտից արևմուտք՝ Արածանի գետի աջ կողմում՝ այդ յերևում է վերոհիշյալ 11-րդ և 15-րդ վկայություններից: Այդ վկայությունների մեջ պարզ կերպով մատնանշված է, վոր Վասիլ Բ. կայսրը, վորը յեկել եր Մանազկերտ հյուսիս-արևմուտքից, անցել եր նախապես Հարք գավառի միջով:

Պետք է սակայն ի նկատի ունենալ, վոր քննության առնված բոլոր այս վկայությունները վերաբերվում են Հարք գավառի տեղադրության արարական և Բագրատունյաց շրջաններում:

Նույն գավառը, ինչպես մատնացույց է արել Մարկվարտը, ունեցել եր իր մեջ հնագույն ժամանակներում Մանազկերտի ամրոցը շրջանը (տես Südarmanien und die Tigrisquellen, եջ 15): Յեվ իրավի, Կեղծ-Սեբեոսի և Խորենացու վերոհիշյալ վկայություններից (տես վերև վկ. 3, 7 և 8), ինչպես և Փավստոսի հաղորդած մանրամասն տեղեկություններից (տես III, գլ. Գ, եջ 10), պարզ յերևում է, վոր «Մանազկեան» նախարարական տոհմին, վորը ժառանգել եր Հարքը, պատկանել է վնչ միայն Մանազկերտը, վորն այդ տոհմի «բուն գահոյից գեւղն» եր, այլ և Մանազկերտի շուրջը գտնվող յերկիրները:

Հուսարանելով նույն այս հին վկայությունները՝ Ադոնցը յենթադրում է նույնիսկ, վոր հնագույն Հարքը, վորի կենդրոնն եր Մանազկերտը, նախնական ժամանակներում բովանդակել է իր մեջ նաև Ապահունիքը, Խորխոռունիքը և Բըզնունիքը, վորոնք հետագայում միայն անջատվել են նրանից՝ իբրև համանուն նախարարությունների գավառներ (տես «Армения в эпоху Юстиниана», եջ 312):

Հարք գավառի հնագույն տեղադրության խնդիրը հետաքրքիր է առանձնապես այն տեսակետից, վոր այդտեղ է գտնվել ըստ հայկական ավանդության հին Հարքը, ուր Հայկ

նահապետը ընակությունն եր հաստատել «բարձրաւանդակ դաշտավայրում» (տես վերև վկ. 3, 7, 8): Մանրամասն քննելով հին այս ավանդությունը, վորը մեջ է բերված Մար Աբասի և Խորենացու պատմական յերկերում, Մարկվարտը հանգել է միանգամայն ճիշտ յեղրակացության, վոր հայերի հնագույն գաղթավայրերը ցույց են տրված նրանց հին զբրույցներում յերեք մեծ լեռների ստորոտներում, վորոնք համարվել են հին ժամանակներում Նոյի տապանի լեռներ: Այս լեռներն են ըստ Մարկվարտի Քարդու-Արարազը, Նեխ Մասիսը և Մեծ Մասիսը (տես «Südarmanien und die Tigrisquellen», եջ 202—232):

Ադոնցի և Մարկվարտի ուշագրավ վերոհիշյալ յենթադրությունները հաստատվում են, ինչպես կրտսենենք, նաև Պատինգերյան քարտեզի մեր այս ուսումնասիրությամբ:

Մենք ցույց կըտանք ներքև, վոր նախնական Հարքը, վորը գտնվում եր, գլխավորապես, այժմյան Սիփանի, Նեխ Մասիսի շրջանում, մեծ ու ընդարձակ այս յերկրի աշխարհագրական հին անունն է, վորը հիշատակված է նաև Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ:

13. *Dognevana — Դոնեվանք կայարանից հետո Պատինգերյան քանտեզում նշանակված են, ինչպես վերև ասացինք, Flegoana և Isumbo կայարանները:

Flegoana կայարանի անունը Մարկվարտը կարդում է Flegosana և առաջարկում է Flegosan-ն¹ սրբագրել *Elegosine: Այս վերջին անունը նա համեմատում է հայերեն «եղեգնաշէն» կամ «եղեգնածին» բառերի հետ:

Վորովհետև Մարկվարտը Dagnevana կայարանը համապատասխան է համարել այժմյան Դատվանին, ուստի և *Ele-

14. Միլլերի վկայությամբ (Itineraria Romana, եջ 747, ծան. 2) Flego-ana անվան օ և a տառերի միջև Պատինգերյան քարտեզի մագաղաթն ունի ճեղքվածք: Կարելի յե յենթադրել, վոր օ տառից հետո յեղել է մի տառ ևս, վոր այժմ չի կարդացվում: Ըստ յերեույթին, Մարկվարտն ի նկատի ունի այդ ճեղքվածքը և այդ նկատառումով է, վոր նա Flego-ana անունը կարդում է Flego[s]ana և ուղղում է *Elegosine:

gosine-յի տեղը նա յենթադրել է Դատվանից 15 հոռմեական մղոն կամ մոտ 22 կիլոմետր հեռավորութեան վրա՝ Վանա լճի հյուսիսային կողմում (տես «Südarmenien und die Tigrisquellen», էջ 61):

Flegoana անվան ուղիղ ընթերցվածք, ինձ թվում է, պետք է համարել վոնչ թե *Elegosine, ինչպես յենթադրել է Մարկվարտը, այլ *Elegacana: E և F լատինական տառերի շփոթութուններն ախճան սովորական են, վոր Մարկվարտի սրբագրութունը միանգամայն համոզիչ է և ընդունելի: Սակայն քարտեզի մագաղաթի ճեղքվածքի տեղում s տառի փոխարեն մենք կարդում ենք c: Նախապատվութունը պետք է տալ, անշուշտ, *Elegacana ընթերցվածին, վորովհետև Հարք գավառում, ինչպես վերև տեսանք, իրոք վոր հիշվում է «Եղեգական» գյուղը, վորը կատարելապես համապատասխանում է Պետինգերյան քարտեզի Flegoana=*Elegacana ընթերցվածին:

Պետինգերյան քարտեզի մյուս Isumbo կայարանը, վոր ավելի մոտ էր Բագավանին քան Dagnevana-ն (= *Dognevana) և Flegoana-ն (= *Elegacana), իմ կարծիքով, վերև հիշված Ծումբն է, վորը գտնվում էր Ապահունիքում: Isumbo-յի անվան ուղիղ ընթերցումը պետք է լինի *Tsumbo և միանգամայն պարզ է, վոր այդ կարևոր կայարանի անունն աղճատված է քարտեզում I և T տառերի շփոթման պատճառով:

Isumbo կայարանի տեղադրութունը վորոշելու համար կարևոր է, անշուշտ, Ասողիկի վերոհիշյալ վկայութունը: Ասողիկը, ինչպես վերև տեսանք, վկայում է, վոր հայ-վրացական զորքերը կովից առաջ իջևանել էին «յանդիման բանակին Մամլանայ ի բարձրալանդակ ամրագոյն տեղուջ մի, ի սահմանս Ծմբոյ»: Կովի մանրամասն նկարագրութունից ևս պարզ յերևում է, վոր Ծումբը գտնվել է բարձր ու դժվարամատչելի տեղում:

Ասողիկի այս վկայութուններն ուշադրութեան արժանի յեն, վորովհետև Isumbo-յի մոտ Պետինգերյան քարտեզում

նշանակված են զույգ աշտարակներ, վորոնք, հավանորեն, ցույց են տալիս, վոր այդ կայարանը յեղել է կարևոր մի ամբութուն և բերդապահ զորքի կայան:

Ուրեմն՝ ինչպես տեսնում ենք, Isumbo-ն (= *Tsumbo) վոնչ միայն իր անվան նմանութեամբ, այլ և տեղագրական տեսակետից կատարելապես համապատասխանում է Ծումբ գյուղին:

14. Դոնեվանքի, Եղեգականի և Ծումբի տեղերը վորոշ չեն: Պետինգերյան քարտեզի վկայութունից կարող ենք միայն հետևել, վոր Տիգրանակերտից Բագավան տանող ճանապահի վրա նրանք դասավորված են յեղել հետևյալ հաջորդականութեամբ՝ նախ Դոնեվանքը, նրանից 15 հոռմեական մղոն կամ մոտ 22 կիլոմետր հեռավորութեան վրա՝ Եղեգականը և ապա դարձյալ 15 հոռմեական մղոն հեռավորութեան վրա՝ Ծումբը:

Tigranocerta—Bagauna գծի ուղղութունը վորոշելու համար կարևոր է միայն այն, վոր այդ գյուղերի տեղերը ցույց են տրված Հին Հայաստանի Հարք և Ապահունիք գավառներում: Յեվ վորովհետև Դոնեվանքի տեղը լինելու յեր, ինչպես վերև ասացինք, այժմյան Մանազկերտի դաշտում՝ դժվար չէ, ուրեմն, կոահել, վոր Tigranocerta—Bagauna ճանապարհն անցել է Մանազկերտի շրջանով և «Եղեգական» ի ու «Ծումբ» ի տեղերը պետք է վորոնել Մանազկերտի արևելակողմում:

Հենց նույն այս յեզրակացութունը ստացվում է նաև Ասողիկի վկայութուններից, վոր վերաբերվում են Ծումբ գյուղի մոտ տեղի ունեցած վերոհիշյալ կովին:

Ասողիկը վկայում է, վոր Ատրպատականի Մամլան ամիրայի զորքերը՝ Ծումբ գյուղի մոտ պարտվելուց հետո՝ փախչում են Արճեշի ուղղութեամբ:

«Որոց հետամուտ եղեալ—պատմում է Ասողիկը— Հայոց և Վրաց զօրուն՝ սաստիկ հարուածովք հարկանէին, ի սուր սուսերի մաշելով զնոսա մինչև ի մուսս արևուն, մինչև ի դուն Արճեշ քաղաքին» (տես «Պատմութիւն տիեզերական», III, գլ. ԽԱ, էջ 273):

Արդ՝ ի նկատի առնելով, վոր թշնամուն հետապնդել և հեծելազորքը՝ կարելի յե յենթադրել, վոր մոտավոր տարածությունը Մուսրից մինչև Արճեշ¹ պետք և լիներ վե՛չ պակաս քան 50 կիլոմետր: Այս հեռավորությունը Մուսրի և Արճեշի միջև կարևոր մի ցուցում և, վոր վորոշ չափով լուսաբանում և Isumbo = *Tsumbo կայարանի տեղադրությունը:

Ինձ թվում և, վոր հիմք ընդունելով այս ցուցումը, ինչպես և այն իրողությունը, վոր Մուսրը գտնվել և Հարք գավառի արևելյան սահմանի մոտակա շրջանում՝ ճշմարտության բավական մոտ կըլինենք, յեթե Tsumbo—Մուսրի տեղը յենթադրենք Մանազկերտից դեպի հյուսիս-արևելք՝ մոտավորապես այժմյան Բաղնոց—Չոմրկի շրջանում:

15. Տիգրանակերտ—Բագավան գծի և *Dognevana ու *Elegacana ու *Tsumbo կայարանների տեղադրության նոր այս լուսաբանությամբ վորոշվում և, իմ կարծիքով, հոռոմեական զորավար Կորբուլոնի ճանապարհն Արտաշատից Տարոն (տես Tacit. Ann. XIV, 23 և 24), վոր մինչև այժմ համարվել և վիճելի ու անորոշ:

Գիտնականների մեծագույն մասը յենթադրել են, վոր Կորբուլոնը՝ Արտաշատի կողմերից Տարոն անցնելու ժամանակ՝ յենթարկվել և մարդերի հարձակման Մարգաստանում, վորը գտնվում եր Վանա լճից դեպի արևելք (համտե Հյուբշման, «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», էջ 60, ծան. 1, նաև Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 417):

Այս ուղղությամբ՝ Կորբուլոնի ճանապարհն Արտաշատից Տարոն և այնտեղից Տիգրանակերտ պետք և յենթադրել Բերկրիի, Վոստանի վրայով և Վանա լճի հարավային ափերով, ուրեմն՝ մոտավորապես այն գծով, վոր բացատրական իր քարտեզում մատնանշել և Կոնրադ Միլլերը, վորպես հավանական ուղի Պատինգերյան քարտեզի Արտաշատ—Տիգրանակերտ գծի (տես Itineraria Romana, էջ 745—746):

¹Հավանորեն, հենց այս ճանապարհի վրա, Աղիովիտ գավառում, գրտնվել և հին Զարիշատ քաղաքը, վորն Արշակունյաց ժամանակ յեղել և առևտրական կենդրոն հարավային Հայաստանում:

Պրոֆ. Մարկվարտը Կորբուլոնի ճանապարհի այդ խիստ հեռավոր ու վորոքապտույտ ուղղությունը համարում և անհավանական ու անընդունելի և կարծում և ինքը, վոր մարդերի յերկիրը, վորի միջով անցել և Կորբուլոնը, գտնվել և Տարոնից դեպի հյուսիս-արևելք (տես «Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 23):

Մարկվարտի այս յենթադրությունը¹ համապատասխանում և, ինչպես տեսնում ենք, մեր յեզրակացություններին Արտաշատ—Տիգրանակերտ գծի ուղղության մասին և կարելի յե իրող հավաստի համարել, վոր Տակիտոսի մոտ հիշատակված մարդերի բնակության շրջանը պետք և վորոնել Պատինգերյան քարտեզի Արտաշատից Տիգրանակերտ իջնող ճանապարհի վրա, հավանորեն, Արածանիի հովտի լեռնային վերին շրջաններում: Պետք և ասել, վոր ըստ այս բացատրության մարդերի բնակության շրջանը չի կարող լինել հին Մարդաղի գավառը, վորովհետև այս գավառը, վորը գտնվում եր այժմյան Բինգեոլի հյուսիսակողմում՝ հեռու յերշատ մեր վորոշած Արտաշատ—Տիգրանակերտ գծից:

16. Isumbo կայարանից հետո Պատինգերյան քարտեզում մատնանշված են Nasabi, Anteba, Sorue և Catispi կայարանները, վորոնք նշանակված են նույնպես և Artaxata—Ecbatana ճանապարհագծում:

Պատինգերյան քարտեզի այս պարզ ու անվիճելի սխալը ուղղվում և սակայն առանց դժվարության Ռավեննացու

¹Ա. Պաշտոյանը վերոհիշյալ իր գեկուցման 10-րդ թեզիսում Կորբուլոնի այս ճանապարհը յենթադրում և հետևյալ ուղղությամբ՝ Երբուլոնի դարձուղին—ասում և նա—ամենայն հավանակությամբ յեղել և Ղուշաղի լեռնանցքով դեպի Դիաղին ու Յեփրատի ակունք. այս տեղից իջել և Արճեշ, Ախլաթ, Տարոն, Պարբերդ, ուր Քիարեկ գյուղում գտնված իր արձանագրությունը միանգամայն հաստատում և նրա ներկայությունը, և այս տեղից Տիգրանակերտ: Հեռավոր այս ճանապարհը Դիաղին—Արճեշով միանգամայն անհավանական և, իսկ նույն ճանապարհը Պարբերդի վրայով պարզապես սխալ և: Պաշտոյանն ուշադրության չե առել, վոր Կորբուլոնի վերադարձը Արտաշատից տեղի յեր ունեցել 58 թվին, իսկ Kāzrik-ի արձանագրությունը գրված և 64 թվին:

աշխարհագրութեան ոգնութեամբ, վորի մեջ հիշյալ կայարանների փոխարեն հիշատակված են Arachia, Indua և Didyma կայարանները: Ինչպես վերև ասացինք, այս յերեք կայարանների անունները Ռավեննացին արտագրել է հոռոմեական միևնույն քարտեզի հին և ավելի ընտիր մի որինակից: Պարզվում է, ուրեմն, վոր *Tsumbo-յից հետո մինչև *Bagauna հաջորդ կայարաններն են յեղել Arachia-ն, Indua-ն և Didyma-ն:

Այս կայարաններից Arachia-յի հիշատակութունը Ռավեննացու մոտ խիստ ուշագրավ մի վկայութուն է, վորի լուսարանութեամբ լուծվում է, ինչպես կըտեսնենք, Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան կարևորագոյն խընդերներից մեկը:

Arachia-ն վորոշ կապ ունի, իմ կարծիքով, Պլինիոսի մոտ հիշատակված Archene-յի հետ, վորից ծագել է, հավանորեն, հենց վերոհիշեալ Հարք գավառի անունը:

Մեր այս յենթագրութունը հիմնաւորելուց առաջ անհրաժեշտ է նախ թարգմանարար մեջ բերել Պլինիոսի վերկայութունն Archene-յի մասին:

Plin., Hist. Nat. VI, 31, 1—3 (տես T. I, ed. Littré, Paris 1883, էջ 260—261)¹

«Սակայն հարկավոր է խոսել և իրան Տիգրիսի մասին: Սա սկիզբ է առնում Մեծ Հայաստանի յերկրում մի աղբյուրից, վորը նկատելի յի հարթավայրում: Տեղի անունն է Ելեգոսինե [Elegosine, Elosine, Elegos]: Այնտեղ ուր նա ավելի դանդաղ է հոսում՝ գետի անունն է Դիգլիտո [Diglito], իսկ ուր նրա ընթացքն արագանում է՝ նա անվանվում է արագութեան պատճառով Տիգրիս: Այսպես են անվանում մեզերը նետը: Նա թափվում է Արետիսսա լիճը [Aretissa, Arethusa¹],

¹ Լիտտրեի հրատարակութեան մեջ տպված է Arethusa, սակայն Mayhoff-ի 1906 թվի հրատարակութունն ունի Aretissa (տես «Südarmenien und die Tigrisquellen», էջ 20):

վորի մեջ վերև են բարձրանում բոլոր մեջը ձգվող ծանր իրերը և վորն արտաթորում է բորակային միացութունների գոլորշիներ: Լճի մեջ կան միայն մի տեսակ ձրկներ, վորոնք չեն թափանցում նրա միջով հոսող գետի մեջ: Նմանապես և Տիգրիսի ձկները չեն մտնում լճի մեջ: Ասում են, վոր գետն իր հոսանքով ու գույնով տարբերվում է լճից:

Լիճն անցնելուց հետո՝ Տիգրիսը հանդիպում է Տավրոս լեռան, անհետանում է մի խորշի մեջ և, հոսելով գետնի տակ՝ դուրս է գալիս հանկարծ լեռան մյուս կողմում: Յեղքի այս տեղն անվանվում է Զորոանդա [Zoroanda, Zoroande, Zoaranda]: Վոր այս միևնույն գետն է, այդ պարզ երևում է նրանից, վոր նրա մեջն ընկած իրերը գուրս են գալիս լեռան մյուս կողմում:

Տիգրիսը հոսում է հետո մի ուրիշ լճի միջով, վորն անվանվում է Թոսպիտես [Thospites, Thespites]: Յեղ նորից նա մտնում է ստորյերկրյա խորշեր և մոտ 25 մղդոնից հետո յերևան է գալիս Նիմֆեոսի մոտ [Nymphem]:

Կլավդիոս Կեսարը վկայում է, վոր Archene¹ յերկրում Տիգրիսն այնքան մոտ է հոսում Արսանիաս [Arsanias] գետից, վոր յերբ այդ գետերն ափերից դուրս են գալիս՝ նրանք միանում են, բայց չեն խառնվում իրար հետ: Արսանիասը, վորն ավելի թեթև ջուր ունի՝ յերեսն է բարձրանում և հոսում վերևից մոտ 4 մղոն տարածութուն: Սակայն շուտով նա բաժանվում է Տիգրիսից և թափվում Յեփրատ գետը:

Տիգրիսի արևելյան ճյուղի մասին նման տեղեկութուններ, վոր հիմնված են, անշուշտ, տեղական հին գրույցների վրա, հաղորդում է մի փոքր տարբեր բովանդակութեամբ և ավելի համառոտ խմբագրութեամբ նաև Ստրաբոնը (տես Ge-

¹ Littré-ի հրատարակութեան մեջ տպված է Arrhene, վորը յենթադրական մի սրբագրութուն է van Gelen-ի (տես «Südarmenien und die Tigrisquellen», էջ 76):

ographica, XI, 14,8 և XVI, 1, 21), վորը վկայում է սակայն վոր Տիգրիսը գալիս է Նպատ [Νεπατος] լեռներից և անցնում այնուհետև Արսենի [Αρσηνης] լճի միջով, վորն անվանվում է նաև Թոպիտիս [Θοπιτις]:

17. Պլինիոսի և Ստրաբոնի վերոհիշյալ վկայությունները մանրամասն քննված են վերջերս Մարկվարտի «Südarmenien und die Tigrisquellen» աշխատության մեջ: Այստեղ մեզ հետաքրքրում են, բնականաբար, միայն նրա այն դիտողությունները, վոր վերաբերվում են Պլինիոսի հիշատակած Archene յերկրին:

Այս Archene-յի նկատմամբ Մարկվարտն առաջարկել է յերկու տարբեր մեկնություններ:

Նա անհնարին չէ համարում նախ, վոր Կլավդիոս Կեսարի վերոհիշյալ վկայությունը կարող է վերաբերվել Տիգրիս գետի արևմտյան ճյուղին: Յեվ այս դեպքում, նրա կարծիքով, Archene-ն՝ իբրև աղճատումն *Anthene ընթերցվածի՝ կարող է թերևս համապատասխան լինել Enzi-Anzitz գավառի անվան:

Սակայն իր ուսումնասիրության շարունակության մեջ Մարկվարտը հնարավոր է համարում նույնպես, վոր Կլավդիոս Կեսարի վկայությունը վերաբերվում է ավելի շուտ Arsanias Արածանի գետի ակունքներին, վորոնք գտնվել են Վանա լճից դեպի հյուսիս-արևելք՝ հին Ծաղկոտն գավառում: Այստեղ հենց, ինչպես ուղիղ նկատում է Մարկվարտը, Արածանի գետը մոտ կըլիներ, իրապես, արևելյան Տիգրիս գետին, վորի ակունքը ևս յենթադրվել է հին ժամանակներում Նպատ կամ այժմյան Ալաղաղ լեռան ստորոտներում:

Ինչպես մասնանշում է Մարկվարտը, van Gelen-ը՝ հիմնըվելով վերջին այս յենթադրության վրա՝ Archene-ն ուղղել է *Arrhene և ընդունել, վոր այս տեղանունը համապատասխանում է Ստրաբոնի 'Αρσηνης-յին և հին Արճեշին: Համաձայն այս մեկնության *Arrhene կամ 'Αρσηνης յե անվանվել վնչ միայն Արճեշի մոտակա լիճը, այլ և յերկիրը:

Այս բացատրությունը Մարկվարտն առարկելի յե համարում, վորովհետև Ստրաբոնի վկայության 'Αρσηνης-յին (ըստ = Մարկվարտի *Αρσηνης) Պլինիոսի մոտ համապատասխանում է վնչ թե Archene-ն, այլ Aretissa-ն:

Մարկվարտի կարծիքով՝ յեթե Կլավդիոս Կեսարի վկայությունը վերաբերվում է, իրոք, արևելյան Տիգրիսին՝ Archene-ն կարող է նույնացվել միմիայն Հարք գավառի անվան հետ, վորը հիշատակված է Մար Աբասի մոտ իբրև հայերի հնագույն գաղթավայր: «Այս վերջին դեպքում — ասում է Մարկվարտը — մենք հարկադրված կըլինենք ընդունելու, վոր հին ժամանակներում Archene յերկիրն ունեցել է իր մեջ վնչ միայն բուն Հարք գավառը Բուլանդլի հարթավայրի հետ միասին, այլ և հետագայում ինքնուրույն Ապահունիք, Աղիովիտ և Ծաղկոտն գավառները և գուցե նաև Բագրևանդ գավառի արևելյան մասը» (եջ 77):

Մեջ բերված յերկու տարբեր մեկնություններից հավանական է, անշուշտ, յերկրորդը:

Մարկվարտի և յեվրոպական գիտնականների ուշադրությունից վրիպել է, դժբաղդարար, Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ հիշատակված Arachia կայարանի անունը, վորը նոր ու կարևոր մի ապացույց է Archene-յի տեղադրության Վանա լճի հյուսիսակողմում:

Ռավեննացու այս Arachia-ն կարող է, իմ կարծիքով, համապատասխան լինել հենց Պլինիոսի վկայության վերոհիշյալ Archene-յին:

Այս յերկու տեղանունների — ia և — ene տարբեր վերջավորությունները միանգամայն հասկանալի յեն դառնում, յեթե ի նկատի ունենանք, վոր հայոց Պապ թագավորին վերագրված Ֆարկինի հունարեն արձանագրության մեջ հին Kommagene, Melitene և Matiene տեղանուններն անվանված են նաև Kommagia, Melitia, և Matia (տես Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Bd. I, էջ 416): Ուրեմն Arachia և Archene տեղանունների արմատն է պարզապես Arach- (հուն. 'Αραχ-) կամ Arch- (հուն. Αρχ-), վորը կարող էր, իհարկե, հայերենում ստացած լինել «Հարք» ձևը:

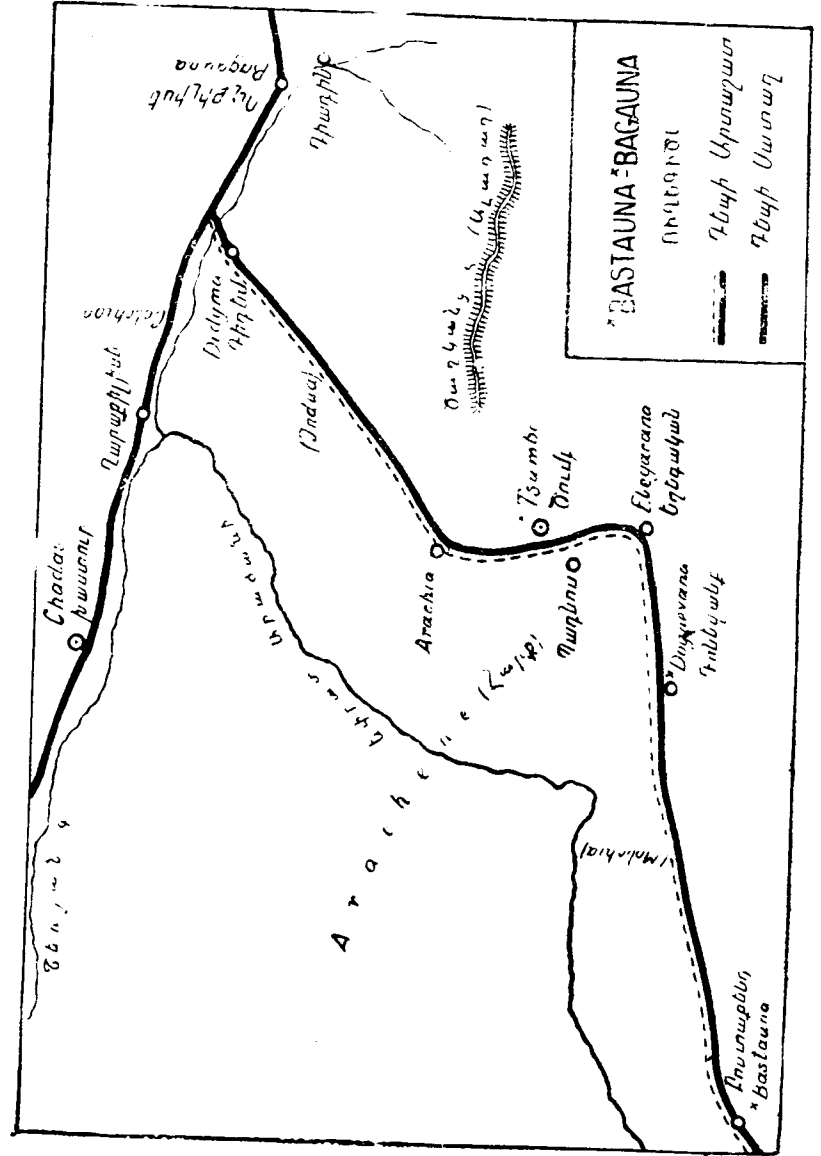
Անհաղթահարելի մի դժվարություն չե ըստ իսնակ այն հանգամանքը, վոր Archene-ն յերկրի անունն է, իսկ Arachia-ն կայարանի: Վերև մենք տեսանք արդեն, վոր *Bantanea — «Վանանտեա» կայարանի անունը համապատասխանում է Հին Հայաստանի Վանանդ գավառի անվան: Կարելի չէ, ուրեմն, յենթադրել, վոր Arachia-ն հին Archene յերկրի այն կենդրոնավայրն է, վորի անունով կոչվել է այդ յերկիրը ևս Archene կամ Հարք:

Մեր այս մանրամասն քննությամբ պարզվում է նույնպես, վոր Arachia կայարանը գտնվելու յեր այժմյան Բաղնոցի հյուսիսակողմում: Իսկ այս յեզրակացությամբ հաստատվում է, ինչպես տեսնում ենք, Մարկվարտի վերոհիշեալ յենթադրությունը, վոր հին Archene-ն համարվելու յե ավելի մեծ ու ընդարձակ յերկիր, քան նախարարական Հայաստանի համանուն Հարք գավառը: Հնագույն ժամանակներում, ըստ յերևույթին, հին Archene յերկրի մեջ են յեղել նաև Սորենացու աշխարհագրության հարևան գավառները, վորոնք հետագայում անջատվել են, հավանորեն, Archene-ից և դառել նախարարական ինքնուրույն շրջաններ:

Archene և Arachia տեղանունների այս նոր լուսաբանությամբ, վոր ինձ հավանական է թվում, պարզվում է, ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի պատմական աշխարհագրության մութ ու հետաքրքիր խնդիրներից մեկը, վորը վերաբերվում է հայերի հին դաղթավայր համարված Հարք գավառին:

Բացի Arachia յից Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ հիշատակված են, ինչպես վերև ասացինք, նաև Indua և Didyma կայարանները:

Ա. Սաչատրյանը Կուլտուրայի Պատմության Ինստիտուտում կարդացած վերոհիշեալ իր զեկուցման մեջ Ռավեննացու Didyma-ն համապատասխան է յենթադրում այժմյան Դիդեմ գյուղին, վորը գտնվում է Արածանի գետի ձախ ափի մոտ՝ Բագավանից մոտ 15—20 կիլոմետր դեպի հյուսիսարևմուտք: Այս յենթադրությունը կարող է հավանական լի-

ներ, վորովհետև Դիդեմը, վորն իր անվամբ նման է Didyma-յին, ընկնում է, իրոք. Բագավանից Տիգրանակերտ տանող ճանապարհի շրջանում:

18.~ Մեր այս մանրախոյզ ուսումնասիրությամբ ճշտվում են, ինչպես տեսնում ենք, վոչ միայն Tigranocarten*Bagaimana-Artaxata գծի ուղղությունը, այլ և նրա վրա գտնվող կայարանների մեծագույն մասը՝

Tigranocarten = Տիգրանակերտ, այժմյան Փարկինը.
Zanserio (Ռավեննացու մոտ՝ Zancerion) = հավանորեն Zōniqart, Ջիւնկերտ.

Cymiza = *Culdiza = Կիլիկի.

Dyzanas (Ռավեննացու մոտ՝ Dizanas) = *Arzanas = Arzan, syr. Arzōn.

Patansana (Ռավեննացու մոտ՝ Patransana) = *Patransauna = «Պատրանսաւան».

Vastauna (Ռավեննացու մոտ՝ Bastavena) = *Bastavana կամ *Bastavana = «Բաստաւան», այժմ. Բոստաքենդ.

Molchia — մնում է անորոշ.

Dagnevana (Ռավեննացու մոտ՝ Dognavana) = *Dagnevana = Դոնեվանք.

Flegoana = *Elegacana = Եղեգական.

Isumbo = *Tsumbo = Ծումբ.

Arachia (ըստ Ռավեննացու), համտե Archene (Plin.) = Հարք.

Indua (ըստ Ռավեննացու) — մնում է անորոշ.

Didyma (ըստ Ռավեննացու) = Դիդեմ.

Raugonia (Ռավեննացու մոտ՝ Ragauna) = *Bagaimana = Բագաւան:

Մյուս կայարանները մինչև Արտաշատ մատնանշված և քննված են Artaxata—Satala նախորդ ճանապարհագծում:

Բոլոր այս կայարանների տեղադրությունը, ինչպես և ամբողջ ճանապարհագծի վերջնական ու ճշգրիտ ուղղությունը, պետք է հետազայում քննեն ու ստուգեն, անշուշտ, տեղում գիտական հատուկ արշավախմբերը:

ARTAXATA - SEBASTOPOLIS

3. ԱՐՏԱՇԱՏ – ՍԵԲԱՍՏՈՊՈԼԻՍ

1. Արտաշատից Սերաստոպոլիս գնացող ճանապարհն ունեցել է ըստ Պևտինգերյան քարտեզի և Ռավեննացու աշխարհագրության հետևյալ կայարանները՝

ARTAXATA 30 Strangira (Ռավեննացու աշխարհագրությունն ունի civitas Stranguriana և Stranguria, վորից հետո հիշատակված է նրա մոտ նաև Janio կայարանը) 14 Condeso (Ռավեննացին այս կայարանից հետո ունի նաև Gavala) 10 Misium (Ռավեննացին Misium-ից հետո ունի Savatinum) 14 Gaulita (Ռավեննացու մոտ՝ Gaulitia, վորից հետո նա ունի նաև Tendava) 40 Pagas 7 Apulum (Ռավեննացու մոտ՝ Apulum) 5 CASPIAE (Ռավեննացու մոտ՝ նաև Caspi) 45 Ad Mercurium (Ռավեննացին ունի Ermu) 35 Ad fontem felicem (Ռավեննացու մոտ՝ Fontfelice) 60 SEBASTOPLIS (Ռավեննացու մոտ՝ Sevantopoli և Sevastolis¹): Վերոհիշյալ թվերը ցույց են տալիս տարածությունները մի կայարանից մյուս կայարան հռոմեական մղոններով (milia passus = 1,4815 կիլոմետր): Մեծագիր տառերով են տպված այն կայարանների անունները (Artaxata, Caspiae և Sebastopolis), վորոնց մոտ Պևտինգերյան քարտեզն ունի նշած զույգ աշտարակներ: Աշտարակները ցույց են տալիս, վոր այդ տեղերը յեղել են նշանավոր կենտրոնավայրեր կամ զինվորական պահակատեղիներ:

2. Կոնրադ Միլլերը իր Itineraria Romana աշխատության մեջ (եջ 653–654), նաև բացատրական հատուկ իր

¹ Տես Itineraria Romana, էջ 653–654.

քարտեզում (տես նույնը, էջ 649—650 և 651—652), հին այս ճանապարհի ուղղութիւնը յենթադրում է այժմյան Արդաշարից Արմավիրի, Յերվանդաշատի և Ղարսի մոտով դեպի Արդահան և այնուհետև Կորլիանի մոտով և Ջեկառի լեռնանցքով դեպի Ռիոն և Ռիոնից Սեբաստոպոլիս, այսինքն՝ այժմյան Իսկուրիա:

Կայարանների տեղերը մանրամասն ցույց են տրված նրա մոտ հետևյալ հաջորդականութեամբ՝

Artaxata—Արդաշար, Strangira—այժմյան Արմավիրում կամ նրա մոտ, Condeso Կարակալայի մոտ գրտնավող ավերակները, Misium—այժմ Յերվանդաշատի և նրա մոտ գտնվող ավերակները, Gaulita—այժմ Kjörogghlu Kalessi-ի ավերակները, Caspiae—այժմ. Արդահան, Ad Mercurium—այժմ. Կորլիան, Ad fontem felicem—այժմ. Ռիոն գետի մոտ, Sebastopolis—այժմ. Իսկուրիա: Մենք կըտեսնենք ներքև, վոր Կոնրադ Միլլերի վորոշած ճանապարհի այս ուղղութիւնը և, բնականաբար, նաև կայարանների տեղերը Artaxata-ից մինչև Ad fontem felicem, վոն միայն վիճելի յեն, այլ պարզապես անընդունելի:

Ավելի հաջող են, իմ կարծիքով, Ռ. Կիպերտի և Տոմաշեկի յենթադրութիւնները Condeso, Pagas, Apulum և Caspiae կայարանների տեղադրութեան մասին (տես R. Kiepert, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—1906 և Tomaszek, Pauly—Wissowa Realencykl. «Caspiae» տեղանունը):

Ուշադիր քննութեամբ, ինչպես կըտեսնենք, վոն միայն հաստատվում են Կիպերտի ու Տոմաշեկի կուսումները, այլ և հաստատուն կերպով վորոշվում են թե ճանապարհի ամբողջ ուղղութիւնը և թե կարևորագույն մյուս կայարանները:

3. Արտաշատից 30 հռոմեական մղոն կամ 45 կիլոմետր հեռավորութեան վրա մատնանշված է Պետինգերյան քարտեզում Strangira կայարանը:

Նույն կայարանը Ռավեննացու աշխարհագրութեան մեջ

անվանված է Stranguria, իսկ յերկիրը՝ civitas Stranguriana, այսինքն՝ «տերութիւն Stranguriana»: Յեզ վորովհետև Պետինգերյան քարտեզը կազմված է չորրորդ դարի յերրորդ քառորդում հայ Արշակունիների տիրապետութեան ժամանակ՝ դժվար չէ կուսել, վոր Strangira կամ Stranguria կայարանը կենդրոն է յեղել հատուկ մի նախարարութեան, վորը Ռավեննացին անվանում է civitas, այսինքն՝ «տերութիւն»:

Կոնրադ Միլլերի կարծիքը, վոր այս կայարանի տեղը կարելի յէ յենթադրել Արմավիրում՝ հակասում է, ինչպես կըտեսնենք, Artaxata—Sebastopolis ճանապարհի այն նոր ուղղութեան, վոր վորոշվում է ճշգրիտ կերպով այժմյան Աբարանի ճանապարհով դեպի Մարմաշեն-Ղանլիճա (= Gaulita):

Արդ՝ ուշագրավ է ու հետաքրքիր, վոր հենց այս ճանապարհի վրա և Արտաշատից մոտ 45 կիլոմետր հեռավորութեան վրա գտնվում է այժմ Աշտարակ գյուղը, վորն, ինչպես կարծում են, նշանավոր կենդրոնավայր է յեղել հնագույն ժամանակներում: Յեզ ինձ թվում է, վոր անհավանական չի լինի յենթադրել, վոր Strangira կամ Stranguria տեղանվան մեջ կարող է պահպանված լինել, գուցե և աղճատված ձևով, այժմյան Աշտարակ գյուղի հին անունը, վորը, դժբախտաբար, հիշատակված չէ մատենագրական հնագույն յերկերում:

Առաջին անգամ Աշտարակ գյուղը, ինչպես հայտնի յէ, հիշված է ութերորդ դարից հետո, իբրև հայրենիք Գևորգ Ա. կաթողիկոսի (տես Ասողիկ, III, 2, էջ 106):

«Թէպէտ և առ մնացեալ պատմիչս մերասում է Ալիշանը ոչ յառաջ քան զիններորդ դար յիշի Աշտարակ, իբրև հայրենիք Գևորգայ Ա. կաթողիկոսի, այլ հարկ է ամենայնիւ՝ եթէ ոչ միայն իբրև զայլս ոմանս ի գիւղից և աւանաց Արագածոտան բարգաւաճ եղեալ իցէ՝ կանխագոյն ևս ժամանակօք, այլ և քան զյոգունս՝ թէ ոչ քան զբնաւ՝ երևելի և շինաշատ» (տես «Այրարատ», Վենետիկ 1890, էջ 185):

Ն. Մառը կարծում է նույնիսկ, վոր նախաքրիստոնեական շրջանում Աշտարակը յեղել է վիշապների պաշտաման վայր և վոր այստեղ բասիլիկ ձևի հին յեկեղեցին կառուցված է վիշապների հեթանոսական սրբավայրի ավերակների տեղում (տես „Легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси“, Известия ГАИМК, т. III, Ленинград 1924, էջ 278):

Ընդունելով ըստ այսմ, վոր Աշտարակ գյուղը համարվելու յե մեծ ու նշանավոր հին կենդրոնավայր և ի նկատի ունենալով Strangira կամ Stranguria կայարանի վերոհիշյալ հեռավորութունն Արտաշատից՝ հնարավոր ու հավանական կարելի յե համարել ըստ իս, վոր Պետինգերյան քարտեզի և Ռավեննացու աշխարհագրության վկայութիւնները վերաբերվում են, իրոք, Արշակունյաց շրջանի հին Աշտարակին, վորի այժմյան անունը ծագել է, հավանորեն, նրա նախահայկական նման անունից, ըստ յերևույթին, ժողովրդական ստուգաբանությամբ:

Ուշագրավ է առանձնապես, վոր Strangira կամ Stranguria կայարանի անվան ira կամ ավելի ճիշտ՝ uria վերջավորութիւնը, ըստ յերևույթին, նախահայկական է և համապատասխանում է այժմյան Արմավիրի հին անվան վերջավորության՝ հուն. Ἀρμαυρία (Ptolem., հրատարակ. 1901 թ., էջ 941) և Ἀρμαυρία: Կարելի յե, ուրեմն, յենթադրել, վոր Strangira-ն կամ Stranguria-ն, ինչպես և Արմավիրը, խաղրական շրջանի տեղանուններ են, վորոնց՝ ira կամ uria վերջածանցը կարող է լեզվագիտական հատուկ մեկնության: Այդ կարող են, իհարկէ, անել, գլխավորապես, խաղրագետ լեզվաբանները:

Անտարակուսելի յե սակայն, վոր Artaxata-Sebastopolis ճանապարհն անցել է, ինչպես կրտսնենք, վնչ թե Արմավիրի, այլ այժմյան Աշտարակի մոտով:

4. Strangira կամ Stranguria կայարանից 14 հոռմեական մղոն կամ մոտ 21 կիլոմետր հեռավորության վրա Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է Condeso կայարանը:

Սակայն Ռավեննացու աշխարհագրութիւնն ունի Condeso-յից առաջ նաև Janio կայարանը:

Այս վերջին վկայութիւնից դժվար չէ հետևել, վոր հոռմեական քարտեզի ավելի ստույգ և ավելի լրիվ որինակում, վորից ոգտվել էր Ռավեննացին, մատնանշված է յեղել վնչ միայն Janio կայարանը, այլ և տարածութիւնը Artaxata-յից մինչև Janio: Ուրեմն՝ Condeso-յի հեռավորութիւնը Strangira-յից պետք է լիներ վնչ թե 14 հոռմեական մղոն, այլ ավելի:

Վերոհիշյալ յերկու կայարանների թե անունները և թե հավանական տեղադրութիւնը հնարավոր է, իմ կարծիքով, վորոշել Աշտարակից Կոնդախսազ տանող ճանապարհի վրա:

Հենց այս Կոնդախսազ գյուղը, ինչպես ճիշտ նկատել է Ռ. Կիպերտը (տես Atlas von Kleinasien), համապատասխանում է Condeso կայարանին: Կոնդախսազ անվան թուրքական նոր ձևը չպետք է մեզ շփոթեցնէ: Հայաստանի աշխարհագրության ուշագիր քննութիւնը ցույց է տալիս, վոր հայկական հին տեղանունները պահպանվել են հաճախ, կրելով վորոշ փոփոխութիւններ թուրքերենի ազդեցությամբ:

Որինակ՝ Վայոց ձորում գտնվող այժմյան Սելիմի լեռնանցքի անունը համապատասխանում է, անտարակույս, Սուլիմաձոր անվան (տես Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ 1893, էջ 163—164): Բասենում գտնվող այժմյան Ենդեկ գյուղը (ռուսական հին շտապի տասը վերստանոց քարտեզի վրա՝ ЭНДЭК), վորի արտասանութիւնը թուրքական է, համապատասխանում է դարձյալ, ինչպես վիբև տեսանք, Պետինգերյան քարտեզի Andaga (Ռավեննացու մոտ՝ Andacas) կայարանին:

Ուրեմն՝ ավելի քան հավանական է, վոր այժմյան Կոնդախսազը, վորի անունը թուրքերեն է թվում, կարելի յե յենթադրել ծագումով հին հայկական տեղանուն և նույնացնել Condeso-յի հետ:

5. Աշտարակից Կոնդախսազ գնացող ճանապարհի վրա

պետք է լիներ ըստ այսմ և Ռավեննացու հիշատակած Janio կայարանը: Սրա անվան մասին մենք տալիս ենք ներքև հնարավոր մի բացատրություն, սակայն վորոշ վերապահություններ:

Janio կայարանի անունը կարող է աղճատված լինել ըստ իս J և T ու i և e տառերի շփոթման պատճառով: Այս տեղանվան ուղիղ ընթերցվածը հնարավոր է, ուրեմն, յենթադրել *Tanco կամ *Tan(c)io: Իսկ այս վերջին անունը կարող է, ինչպես կըտեսնենք, համապատասխան լինել հայերեն ձանկի տեղանվան, վորը վնչ միայն գյուղերի, այլ և լեռան ու գետի անուն է, գլխավորապես, Աբարանի շրջանում (տես Ալիշան, «Այրարատ», էջ 249 և «Շիրակ», էջ 157, հմմտե նաև «Ջամբո», Վաղարշապատ 1873, էջ 125 և 289):

Ուշագրավ է առանձնապես Ալիշանի հաղորդած տեղեկությունը Գյուլլուջայի մոտ գտնվող ավերակ կարավանատան մասին, վոր նա անվանում է ձանկի կամ ձանդու:

«Որպէս և ահա զբեալը Վարդարլուր ասում է Ալիշանը թերևս իցէ կոչեցեալն Քիւլիւճա (իբր կիւլիւճէ), գիւղատեղի ամայի ի վերնակողման վիճակիս, յաջմէ կամ յարևտից գետակին՝ զոր մարթ է սկիզբն համարել Քասաղայ, և հուպ յելից կուէ՝ ձանկի-թեփէ լեռնաբլրոյ, յոր անուն կայ և հանգրուան ի Հր. Քիւլիւճայ և գրեաթէ կից նմին, ձանկի կամ ձանդու անուն, ուր և աւերակ կարաւանատան» (տես «Այրարատ», էջ 249):

Առկախ թողնելով Janio [*Tanco կամ *Tan(c)io] կայարանի տեղադրություն խնդիրը՝ մենք հավանական ենք համարում, վոր այդ տեղանվան նույնացումը ձանկի անվան հետ հնարավոր է:

Վոր այս կայարանի առաջին T տառը կարող է համապատասխան լինել հայերեն ճ տառին՝ այդ ցույց են տալիս տառադարձություն նաև հետևյալ նման որինակները՝ Արճեշ = լատ. Aretissa (Plin.), հին պրսկ. Ճիշպիշ = հուն. Τεισπιγς,

հին պրսկ. Ճիթրաուշտա = հուն. Τειραουστγς (տես Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 21):

Իժվար չե նաև բացատրել Janio [*Tanco կամ *Tancio] տեղանվան նաև — eo կամ io վերջավորությունը: Հայտնի յե մեզ արդեն, վոր Պատինգերյան քարտեպի *Tsumbo կայարանը համապատասխանում է Ծումբ-Ծումբո գյուղին: Հասկանալի յե, ուրեմն, վոր *Tanco կամ *Tancio տեղանունը կարող է նույնպես համապատասխան լինել հին հայերեն ձանկի-ձանկիո, ձանկո տեղանվան:

Տարածություն Աշտարակից մինչև Կոնդախսազ այժմ մոտ 50 կիլոմետր է: Յեթե Պատինգերյան քարտեզում տարածությունը Strangira-յից մինչև Condeso ցույց է տրված 14 հոռմեական մղոն կամ 21 կիլոմետր՝ այդ բացատրվում է, ինչպես ասացինք, նրանով, վոր քարտեզի արտագրողը չե նշանակել Janio [*Tanco կամ *Tancio] կայարանը: Ուրեմն՝ Անանուն Ռավեննացու վկայությունն ոգնությունը քարտեզի սկզբնական բնագիրը կարելի յե յենթադրել հետևյալ բովանդակությամբ՝ Strangira [?] Janio (հավանորեն՝ *Tanco կամ *Tancio) XIV Condeso:

6. Artaxata—Sebastopolis ճանապարհի ուղղությունը պետք է յենթադրել այնուհետև, հավանորեն, այժմյան Ղուլիջանի վրայով դեպի Ղանլիճա-Մարմաշեն:

Մենք տեսանք վերև, վոր Պատինգերյան քարտեզի հին ճանապարհներն անցել են, գլխավորապես, խալդական շրջանի պատմական հին կենդրոնավայրերի մոտով, վորոնց մեջ գտնվում են այժմ խալդական արձանագրություններ: Յեվ հենց այժմյան Ղուլիջանում գտնված է, ինչպես հայտնի յե, Արգիշտի 1-ի կարևոր արձանագրությունը (տես Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Bd. II, Zweite Hälfte, Berlin 1931, էջ XVIII): Հավանական է ըստ այսմ, վոր հին այս ճանապարհի ուղղությունը կարելի յե յենթադրել, իրոք, Կոնդախսազից դեպի արևմուտք՝ Ղուլիջան գյուղի մոտով:

Այս գծի վրա Պատինգերյան քարտեզում նշանակված

են հետևյալ կայարանները՝ Condoso 10 Misium 14 Gaulita, իսկ Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ՝ Condoso, Gavalita, Misium, Savatinum, Gaulitia:

Ուղիղ է, իմ կարծիքով, դարձյալ Ռավեննացու վկայությունը, վորն իր ձեռքի տակ ունեցել է հոմեական նույն քարտեզի ավելի ընտիր մի ձեռագիր: Այժմյան քարտեզի արտագրողը չէ նշանակել, ինչպես այդ յերևում է քարտեզի նկարից (տես Itineraria Romana, էջ 637—638), Gavalita և Savatinum կայարանները և համապատասխան տարածությունները, ըստ յերևույթին, տեղի սղության պատճառով:

Այս յենթադրությունը թվում է ինձ միանգամայն հիմնավոր, վորովհետև այժմյան տարածությունը Condoso—Կոնդախասազից մինչև *Gaulita—Գանլիճա վոչ թե 24 հոմեական մղոն է (= մոտ 35 կիլոմետր), ինչպես ունի Պետինգերյան քարտեզը, այլ մոտ 60 կիլոմետր:

Վերոհիշյալ կայարաններից Misium-ը Կոնրադ Միլլերը համարում է Ախուրյան գետը Յերվանդաշատի մոտ: Misium-ը նա համապատասխան է յենթադրում Usis կամ Musis գետին, վորը հիշատակված է Պլինիուսի մոտ (տես edit. Littré, t. I, Paris 1883, VI, 10, 1, էջ 242): Այս յենթադրությունը, իհարկե, ճիշտ չէ, վորովհետև Artaxata—Sebastopolis ճանապարհը վորոշվում է, ինչպես տեսանք, տարբեր ուղղությամբ:

7. Վոր Պետինգերյան քարտեզի այս ճանապարհագիծն անցել է, իրոք, վերև մատնանշված հին ճանապարհով, վորը Միմոն կաթողիկոսի «Ջամբո»-ում անվանված է «Վրացտանու ճանապարհ» (տես էջ 125)՝ այդ պարզ յերևում է Gaulita կայարանի տեղադրություն ճշտումից, վոր մենք համարում ենք անվիճելի:

Վերոհիշյալ Gaulita-ն (Ռավեննացու մոտ՝ Gaulitia) թե իր անունով և թե իր տեղադրությամբ համապատասխանում է, անտարակույս, այժմյան Ղանլիճա գյուղին, վորի հին անունը պետք է յենթադրել վոչ թե Ղանլիճա, այլ, հավա-

նորեն, Գանլիճա: Պետինգերյան քարտեզում Gaulita-յի անունը աղճատված է ակներևաբար լատինական u և n տառերի շփոթման պատճառով, ուստի և այս անվան ուղիղ ընթերցվածը պետք է ընդունել *Ganlita: Իսկ *Ganlita-ն ճշտվ համապատասխանում է «Գանլիճա» տեղանվան, վորովհետև, ինչպես վերև տեսանք, հայերեն ճ տառի տառադարձումը լատինական ու հունական τ կամ ρ տառերով սովորական է և լեզվաբանորեն միանգամայն որինչափ:

Գանլիճան, ինչպես տեսնում ենք, գոյություն է ունեցել Արշակունյաց թագավորության ժամանակ և գտնվել է Հայաստանից Վրաստան և Կողքիս տանող հին ճանապարհի վրա:

Վոր այս գյուղը բնակելի ու կարևոր վայր է յեղել հնագույն իսկ խաղաղական շրջանում՝ այդ ևս վորոշ է, վորովհետև այդտեղ գտնված է խաղաղական արձանագրություն, վորից մենք գիտենք, վոր Արգիշտի I-ը (778—750 թ. ն. քան մեր դարաշրջանը) նվաճել է Երիտիս յերկիրը և Իրգանուհի քաղաքը:

Գտնվելով ռազմական ու առևտրական մեծ ճանապարհի վրա՝ Գանլիճան, բնականաբար, յենթարկվել է հաճախ ավերածություն և անգամ բնաջինջ կործանման:

Մատենագրական հայ աղբյուրներում Գանլիճան, վորքան ինձ հայտնի չէ, բնավ չէ հիշատակված: Առաջին անգամ, Բագրատունյաց միայն շրջանում, Ասողիկի ու նաև ավելի ուշ շրջանի մատենագրական յերկերում հիշվում է Գանլիճայում գտնվող Մարմաշեն վանքը, վորը կառուցել եր Վահրամ Պահլավունին 986—1029 թ. (տես Орбели, Надписи Мармашена, Петроград, 1914): Ալիշանի յենթադրությամբ (տես «Շիրակ», էջ 153)՝ նույն այս Գանլիճայում պետք է յենթադրել նույնպես Վահրամ Պահլավունու կառուցած ամրապատ և աշտարակազարդ դղյակը և պարիսպները, վորոնց մասին Սանահնեցիներին գրած իր թըղթում Գրիգոր Մագիստրոսն ունի հետևյալ վկայությունը՝

«Եւ զղղեկաց սքանչելի և ամրապատ պարսպօք և

աշտարակօք յարամանեալ, որ և ի մահարձանաց ոք
այժմ եթէ հայեացի՝ ոչ ի բնավ բնակութեան Արամեան
գտցէ ոք այսպիսի» (տես Կ. Կոստանեանց, Գրիգոր
Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ 1910, էջ 141):
Գանլիճա-Մարմաշենի մասին ուշագրավ տեղեկութիւն-
ներ և հաղորդում, բացի այդ, Իբն ալ Աթիրը, վորը նկա-
րագրել և Մարմաշենի նվաճումը 1064 թվին Սելջուկյան
զորքերի կողմից Ալփասլանի վորդու Մելիքշահի առաջնոր-
դութեամբ: Իբն ալ Աթիրի վկայութեամբ՝ «Մարյամ-Նիշի-
ն»-ը յեղել և հոյակապ մի քաղաք, ունեցել և ամրապատ
պարիսպներ և պաշտպանված և յեղել մի մեծ գետով: Թուր-
քերը մտեցել են պարիսպներին նավակների ոգնութեամբ
և կարողացել են գրավել քաղաքը համառ կռիվներից հետո:
Ներս խուժելով քաղաք՝ Սելջուկյան զորքերը վնչ միայն
կոտորել են բնակչութիւնը, այլ և հրդեհել են ու քանդել
քաղաքի շինութիւնները¹:

Մարմաշենի վերանորոգումը, ինչպես հայտնի յե կա-
թողիկէ յեկեղեցու ընդարձակ արձանագրութիւնից, տեղի
յե ունեցել Իվանե աթարեգի և Զաքարե սպասալարի վոր-
դու Շահնշահի հրամանով 1225 թվին «ի ձեռն որդւոյ Ապու-
ղամրի Մագիստրոսի Տէր Գրիգորոյ արհիէպիսկոպոսի և հա-
րազատի...Սարփին՝ թոռանց Վահրամա իշխանաց իշխանին»
(տես Надписи Мармашена, էջ 2):

Իբն ալ Աթիրի Սելջուկյան արշավանքներին վերաբեր-
յալ մանրամասն վկայութիւններն ուշագրավ են ու հետա-
քրքիր այն տեսակետից, վոր նրանք պարզ ու վորոշ ցույց
են տալիս, վոր Գանլիճա-Մարմաշենի մոտով և անցել, իրօք,
հին ճանապարհը դեպի Ախալքալաք, Վրաստան և Ափխազք:
8. Պատինգերյան քարտեզի Artaxata-Sebastopolis գծի
ուղղութիւնն այժմյան Արարանով և Գանլիճա—*Ganlita-յի

¹ Տես Ալիշան, Շիրակ, էջ 153-154, Saint-Martin, Mémoires II, Paris 1819, էջ 226-227 և Markwart, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, Wien 1928, էջ 39-40.

մոտով կարող ե, ինչպես տեսնում ենք, յեղակետ ծառայել
հայ և ոտար զորքերի սովորական ու հավանական ճանա-
պարհի վորոշման Արտաշատից դեպի Շիրակ և Շիրակից դե-
պի Վրաստան ու Ափխազք:

Գանլիճայից դեպի հյուսիս գնացող հենց այս գծի վորոշ
մասը մատենագրական հայ աղբյուրներում անվանված ե
ըստ իս «ճանապարհ Աշոցաց» կամ «պողոտայ կողմանցն
Աշոցաց»¹:

Վոր Պատինգերյան քարտեզի վերոհիշյալ հին ճանա-
պարհով ելին գնում արշավող զորքերը Արտաշատից կամ
Դվինից Կումայրի և այնտեղից Վրաստան ու Ափխազք՝ այդ
յերևում ե, որինակ, Ղևոնդի, Ասողիկի և Սեբեոսի հետևյալ
վկայութիւններից՝

1. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հա-
յոց», Ս.-Պետերբ. 1887, գլ. 17, էջ 138՝

«Եւ սկիզբն բանիս այսորիկ լինէր ի ձեռն Արտա-
ւազդայ, որ էր ի տանէ Մամիկոնէից, որոյ երթեալ ի
մայրաքաղաքն Դուին՝ կազմութիւն մեծ առնէր զօրաց
իւրոց. և ստանայր անդ զէնս և անօթս պատերազմի, և
վառէր զինքն զրահիւք և սաղավարտիւք և ամենայն
սպառազինութեամբք, և մտերիմ զինքն երևեցուցանէր
զօրացն Իսմայելի, իբր թէ մարտնչել ընդ թշնամիս նոցա
կազմիցի: Եւ որոշեալ զինքն ի միաբանութենէ նոցա՝
հասանէր ի գաւառն Շիրակ ի գիւղն Կումայրի, և սպա-
նանէր զհրամանատար հարկին: Եւ որ ինչ գտանէր ի
ձեռին նորա առեալ՝ համբառնայ ամենայն տամբ իւրով,
գնայր ի կողմանս Վրաց աշխարհին, և ընդ նմա ամենայն

¹ Տես «Համառոտ պատմութիւն Վրաց, ընծայեալ Զուանշէրի պատ-
մըշի», Վենետիկ 1884, էջ 33 և «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանա-
կերտեցւոյ, Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս 1912, էջ 195: Հմմտե նաև
Ղևոնտի Մրովելու հետևյալ վկայութիւնը՝ «Իսկ իրենք Վրաց (Քարթլիի)
թագավորները Մցիկից ուղղվում էլին դեպի Հայք (Սոմխիթ) Աշոցքի
ճանապարհով», տես Պրոֆ. Դր. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները
Հայաստանի և հայերի մասին, Հատոր Ա, Յերեվան 1934, էջ 137—158:

նախարարք աշխարհիս: Եւ հասեալ համբաւ ի քաղաքն Գուին, եթէ այս ոճիրք դառն գործեցան յորդուոցն Հմայելի՝ վաղվաղակի առնոյր զօր բազում Մահմետն, և զՍմբատ որդի Աշոտայ զսպարապետն Հայոց և զայլ նախարարան, և հետամուտ լինէր զկնի նոցա. հասանէր յաշխարհին Վրաց ի գաւառին որ կոչի Սամցխէ. և կալեալ զկիրճան՝ թափէր ապուռ ինչ յաւարէն. և զնոսս վարեալ փախտական առնէր յաշխարհէս Հայոց»:

2. «Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս.-Պետերբուրգ 1885, էջ 252—253՝

«Յայսմ պատճառէ որդին Գուրգենայ թագաւոր Ափխազաց խաղայ զօրօք բազմօք ի Սարմատացոց աշխարհէն ի վերայ կիւրապաղատին Դաւթի և հաւուն իւրոյ Բագարատայ, յայսկույս անցեալ ընդ կովկասային լեռինսն՝ գայ բանակի յեզերս Կուրն կոչեցեալ գետոյ:

Եւ կիւրապաղատն Տայոց Դաւիթ և թագաւորն Վրաց Բագարատ առաքեն առ թագաւորն Հայոց Սմբատ՝ կոչել յօգնականութիւն իւրեանց: Եւ նորա առեալ զամենայն զօրս Հայոց և զԳագիկ զեղբայր իւր՝ գնաց առ նոսս ի գաւառն Զաւախաց. և բանակին ի գիւղն, որ կոչի Դիլվեկն, և մանուկն Աբաս թագաւորն Կարուց զկարմրագեատ զգունդն իւր ունելով: Եւ ամենայն զօրն Վրաց և Վասպուրականի, Սիւնեաց և Աղուանից իշխանքն միահաւաք լինէին ընդդէմ Ափխազաց զօրուն: Որոց երկուցեալ՝ զխաղաղութիւն խնդրեն և սէր հաստատեն առ միմեանս»:

3. «Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակին», Ս. Պետերբուրգ 1879, գլ. ԻԴ, էջ 80՝

«Արդ՝ դսս [զՓիլիպիկոս] բռնադատեալ Հերակղի, կարգէ զաւրավար և արձակէ ի կողմանս արեւելից գաւրու մեծաւ: Եւ նորա դիմեալ ընդ Կեսարիա Կապաղովկացոց, երթեալ հասանէր ի Հայաստան երկիր՝ ի գաւառն Այրարատայ, և բանակի ի դաշտին Վաղարշապատ քաղաքի: Հապճեպ ստիպով ի ձեռն թեթևընթաց երա-

գոտն սուրհանդակաց հրաման թագաւորին հասաւ. մեծաւ վտանգաւ ստիպէր զգաւրս իւր հասանել զհետ նորա, և անյիշատակ ի միջոյ ի բաց բառնալ զգաւրն: Եւ նոքա երթեալ մեծաւ ստիպով հասին ի գաւառն Այրարատայ և բանակեցան ի վերայ գետեզերն Երասխայ, կամեցեալ առ վաղիւն խմբել զգործ պատերազմին: Ի նմին ժամու ի գիշերին գնացեալ ի վերայ Փիլիպպոսի ի Նիգ գաւառի և պատեալ զթիկամբք լեռինն Արագածայ, երթեալ անցանէ ընդ Շիրակ և ընդ Վանանդ մերձ քաղաքան Կարնոյ և երթեալ հասանէ ի սահմանս իւր»:

Այս վկայութիւններէց առաջինի համաձայն Արտավազդ Մամիկոնյանի ճանապարհը պետք է յենթադրել Դիլվեկից Աբարանի վրայով Կումայրի և այնտեղից Գանլիճայի մոտով և Աշոցք ու Զավախք գավառներէ միջով Սամցխէ: Յերրորդ վկայութեան մեջ ճանապարհամասն Աշտարակից մինչև Շիրակ համապատասխանում է դարձյալ Պետինգերյան քարտեզի ճանապարհագծին՝ «Վաղարշապատ քաղաքի դաշտ»-ից Աշտարակի մոտով և Նիգ գավառի միջով դեպի Շիրակ և այնուհետև Կարսի ու Կարինի մոտով «ի սահմանս իւր»:

Յերկրորդ վկայութեան մեջ ևս զորքերի տեղաշարժումները վորոշվում են դարձյալ Պետինգերյան քարտեզի այն ճանապարհամասով, վորի ուղղութիւնը ներքև լուսաբանելու յենք: Ափխազաց թագավորի զորքերը յեկել էյին Կուր գետի յեզերքը, հավանորեն, այժմյան Ռիոնի, Զեկառի լեռնանցքի և Աբասթումանի վրայով, իսկ Դաւիթ կյուրապաղատի և Հայոց Սմբատ թագավորի զորքերը՝ գալով Զավախք Գանլիճայի մոտով՝ բանակել էյին այստեղ Դիլվեկ գյուղում, վորը, հավանորեն, Ախալքալաքի հարավակողմում գտնվող այժմյան Դիլիֆ գյուղն է:

9. Գանլիճայից հետո Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են հետևյալ կայարանները՝ *Ganlita 40 Pagas 7 Apulum 5 CASPIAE, իսկ Ռավեննացու աշխարհագրութեան մեջ՝ Gaultia, Tendava, Pagas, Apulum և Caspi:

Այս կայարաններէց ճիշտ են վորոշված, ինչպես վերև

ասացինք, Pagas, Apulum (Ռավեննացու մոտ՝ Apulum) և Caspiae (Ռավեննացու մոտ՝ Caspiae և Caspi), վորոնց անունները Տոմաշեկը համապատասխան է համարել այժմյան Փոզային Փարվանա լճի մոտ և Փոզայից դեպի արևմուտք գտնվող Աբուլին և Պոսպիային (տես Pauly-Wissowa Realencykl.): Այս յերեք կայարանների հնագույն տեղադրությունն անհրաժեշտ է, անշուշտ, ճշտել տեղում:

Պոսպիայի մոտ, վոր գտնվում է Ախալքալաքից մի քանի կիլոմետր դեպի հարավ, Պետինգերյան քարտեզում նկարված են զույգ աշտարակներ: Կարելի չէ ըստ այսմ յենթադրել, վոր հին Զավախքում կարևոր կենդրոնավայր է յեղել վոն թե այժմյան Ախալքալաքը, այսինքն՝ Նոր քաղաքը (վրց. ախալի քալաքի = Նոր քաղաք), այլ հնագույն Պոսպիան:

Տարածությունը *Ganlita-յից մինչև Pagas Պետինգերյան քարտեզում ցույց է տրված 40 հոտմեական մղոն կամ մոտ 60 կիլոմետր, մինչդեռ այժմյան հեռավորությունը Գանլիճա-Մարմաշենից մինչև Փարվանա լիճը մոտավորապես 80—85 կիլոմետր է:

Այս հակասությունը բացատրվում է, իմ կարծիքով, նրանով, վոր Պետինգերյան այժմյան քարտեզի ընդորինակողը բաց է թողել դարձյալ Tendava կայարանը և տարածությունը *Ganlita-յից մինչև Tendava, վոր նշանակված են յեղել հոտմեական այն քարտեզում, վորից ոգտվել է Անանուն Ռավեննացին: Tendava-յի տեղը պետք է յենթադրել, հավանորեն, *Ganlita - Գանլիճայից մոտ 20—25 կիլոմետր դեպի հյուսիս:

Պետինգերյան քարտեզի սկզբնական հին բնագիրը հնարավոր է ըստ այսմ մոտավորապես վերականգնել հետևյալ բովանդակությամբ՝ *Ganlita? (մոտ 20—25 կիլոմետր) Tendava 40 Pagas 7 Apulum 5 Caspiae:

10. Պոսպիայից հետո ճանապարհի ուղղությունը վորոշվում է միանգամայն հաստատուն կերպով և առանց վորևեզ դժվարություն:

Պետինգերյան քարտեզում Caspiae կայարանից 45 հոտ-

մեական մղոն կամ մոտ 67 կիլոմետր հեռավորության վրա նշանակված է Ad Mercurium կայարանը: Կոնրադ Միլլերը, վորը Caspiae կայարանի տեղը վորոշել է այժմյան Արդահանում, Ad Mercurium-ի տեղը յենթադրում է Արդահանից բարձրացող ճանապարհի վրա՝ այժմյան Կորլիան գետի մոտ: Իսկ Տոմաշեկը, վորը Caspiae կայարանի անունը համապատասխան է համարել այժմյան Պոսպիային, Ad Mercurium-ի տեղը յենթադրում է, հակառակ հոտմեական քարտեզում ցույց տված տարածության, Ախալքալաքից Ախալցխա տանող ճանապարհի վրա՝ այժմյան Ասպինջայում:

Այս յերկու յենթադրությունն էլ ըստ իս անընդունելի յեն: Ad Mercurium-ը, անտարակույս, Կուրի այն գետանցքն է, վորը գտնվում է այժմյան Ախալցխայի մոտ: Ad Mercurium, այսինքն՝ «Mercurium-ի քով» նշանակում է վոն այլ ինչ, քան «Կուրի գետանցքի մոտ»:

Mercurium-ը չէ կարող, իհարկե, վորևե կապ ունենալ Յուպիտերի վորդու Mercurius-ի հետ: Այս անվան մեջ um-ը լատինական վերջավորություն է, իսկ Mercuri-, վոր պետք է ըստ իս ուղղել *Metcuri-, համապատասխանում է, անտարակույս, Կուր գետի վրացական Mtkuari անվան:

Վոր այս մեկնությունը հիմնավոր է և անվիճելի՝ այդ պարզ ցույց է տալիս Պետինգերյան քարտեզում մատնանշված 45 հոտմեական մղոն կամ մոտ 67 կիլոմետր տարածությունը Caspiae կայարանից մինչև Ad *Metcurium: Հենց ճիշտ և ճիշտ այդ տարածության վրա յե գտնվում այժմյան Պոսպիայից Կուր գետի անցքը Ախալքալաք-Ախալցխա ճանապարհի վրա՝ մոտ 8 կիլոմետր Ախալցխայից դեպի հարավ-արևելք:

Միանգամայն պարզ է, ուրեմն, վոր Ad *Metcurium-ը թե ըստ իր անվան և թե ըստ վերոհիշյալ տարածության համապատասխանում է ճշտիվ Mtkuari- Կուրի գետանցքին:

11. Ad *Metcurium կայարանից հետո Artaxata-Sebastopolis հին ճանապարհի ուղղությունը վորոշվում է այժմյան

Արասթումանի ու Ջեկառի լեռնանցքի վրայով դեպի Ռիոն և Ռիոնից դեպի Սեբաստոպոլիս:

Ճանապարհի այս գծի վրա Պետինգերյան քարտեզում ցույց են տրված հետևյալ կայարանները՝ Ad *Metcurium 35 Ad fontem felicem 60 Sebastoplis, իսկ Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ՝ Ermu, Fontfelice և Sevantopoli կամ Sevastolis:

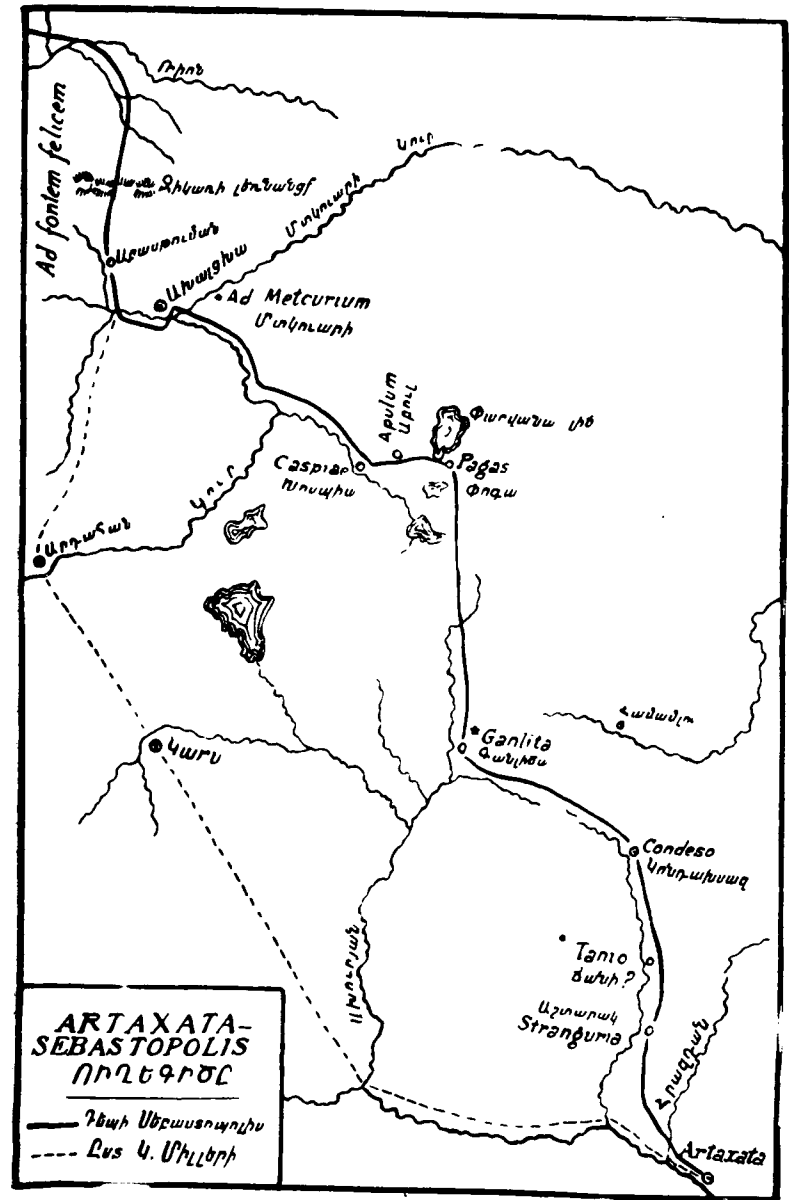
Տոմաշեկը, վորը Ad Mercurium-ի տեղը մատնացույց է արել, ինչպես տեսանք, այժմյան Ասպինջայում՝ Ad fontem felicem-ի տեղը յենթադրում է այժմյան Ազդորում: Իսկ Կոնրադ Միլլերը, վորն Ad Mercurium-ի տեղը վորոշել է Կորլիան գետի մատ՝ հավանական է համարում, վոր Ad fontem felicem-ի տեղը պետք է լիներ Ռիոն գետի մոտ:

Այս վերջին կարծիքը թվում է ինձ հավանական, վորովհետև այս կայանը ևս, ինչպես յերևում է նրա անունից (հմտե Ad confluentes, Ad *Metcurium ևն), պետք է լիներ գետանցքի մոտ:

Անհրաժեշտ է սակայն մատնանշել, վոր այս յենթադրությունը չէ համապատասխանում Պետինգերյան քարտեզում ցույց տրված հեռավորության: Այժմյան այդ քարտեզի մեջ տարածությունն Ad *Metcurium-ից մինչև Ad fontem felicem ցույց է տրված 35 հոմեական մղոն կամ մոտ 52 կիլոմետր, իսկ, իրապես, տարածությունը Ռիոն գետից մինչև Կուր գետը (այժմյան Ախալցխայի մոտ) մոտավորապես 110 կիլոմետր է:

Լինչի մոտ, վորը մանրամասն նկարագրել է այս ճանապարհը, տարածությունը Քութայիսից մինչև Ախալցխա ցույց է տրված 113 վերստ, այսինքն՝ 120 կիլոմետր (տես Армения, т. I, Тифлис 1910, էջ 65—73):

Իժվար չէ սակայն բացատրել, թե ինչու Պետինգերյան քարտեզի վերոհիշյալ հեռավորությունը չէ համապատասխանում այժմյան իրական տարածության: Քննելով Պետինգերյան քարտեզի և Ռավեննացու աշխարհագրության վկայությունները՝ վերև մենք արդեն տեսանք, վոր հոմեական

այժմյան քարտեզի ընդորինակողը չե արտագրել մի շարք կայարանների անուններ և նրանց մոտ նշանակված մղոնաթվեր, վորոնք յեղել են Ռավեննացու ավելի հին ու ավելի ընտիր որինակում:

Կարելի չե, ուրեմն, յենթադրել, վոր ճանապարհի այս գծում ևս Պետինգերյան քարտեզում չեն նշանակված Ad *Metcurium-ից հետո Ermu կայարանը, նաև համապատասխան տարածութունը, վոր հիշված են յեղել, հավանորեն, Ռավեննացու ձեռագրում:

12. Ad fontem felicem կայարանից հետո Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է, ինչպես ասացինք, Sebastopolis կայարանը, վորի հեռավորութունն Ad fontem felicem-ից ցույց է տրված 60 հոմեական մղոն կամ մոտ 90 կիլոմետր: Արդ՝ հետաքրքիր է և ուշադրության արժանի, վոր ուղիղ այս հեռավորության վրա գտնվում է Ռիոնի գետանցքի մոտից (= Ad fontem felicem) վոչ թե Իսկուրիա-Սեբաստոպոլիսը, այլ այժմյան Փոթին, վորը, ինչպես հայտնի չե, Տրայանոս կայսեր ժամանակվանից սկսած (98—117 թ. Քր. հ.) անվանվել է նույնպես Sebastopolis (տես H. Kiepert, Handbuch der alten Geographie, Berlin 1878, էջ 88):

Թեև Պետինգերյան քարտեզի նկարից և վորոշ ցուցումներից յեզրակացնում են սովորաբար, վոր նրա մեջ հիշատակված Sebastopolis-ը այժմյան Իսկուրիան է, սակայն տարածութունը, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տրված դեպի Phasis-Sebastopolis, այսինքն՝ դեպի այժմյան Փոթի:

Այս լուսաբանութունը կարևոր է, վորովհետև նոր այս նույնացումը կարող է յելակետ ծառայել Պետինգերյան քարտեզի այն խառնաշփոթ տեղեկութունների բացատրության, վորոնք վերաբերվում են Սեբաստոպոլիսից դեպի Տրապիզոն տանող ծովեզրյա ճանապարհին:

Մեր այս ուսումնասիրության մեջ թեև կան յենթադրական վորոշ դիտողութուններ, վորոնք կարող են վիճելի համարվել, սակայն առարկութուններն այդ կետերի նկատմամբ չեն կարող ընավ խախտել հիմնական մեր ստացած

յեզրակացութունն Artaxata-Sebastopolis ճանապարհի ուղղության մասին, վորը լուսաբանված է նաև հատուկ քարտեզում:

Վերոհիշյալ *Ganlita-յի (= Գանլիճա) և Ad *Metcurium-ի (= Մտկուարի) ճշգրիտ վորոշմամբ հին այս ճանապարհի ուղղությունը ստացվում է, անտարակույս, վոչ թե Արմավիրի, Կարսի և Արդահանի վրայով, ինչպես յենթադրել է Կոնրադ Միլլերը, այլ հյուսիսային գծով՝ այժմյան Աշտարակի, Կոնդախսագի, Ղանլիճայի ու Պոսպիայի մոտով դեպի Ախալցխայի մոտ գտնվող Կուր գետի անցքը և այնուհետև Զեկաոի լեռնանցքով դեպի Ռիոն գետը և այնտեղից դեպի Սեբաստոպոլիս:

ՊԵՎՏԻՆԳԵՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ ՏԱՌԵՐԻ ՆՄՈՒՇՆԵՐ¹

a-ddd, a'	ı-ı	ı	ı-tTT, ztt
b-βb, b	ı-ıı	ıı	u-υϋ, u
c-cc, c	m-ΜΜ	Ϸ, mϷα	v-υ, υ~
d-δδ, δδ	n-ΝΝ	η, nη	w-ω
e-εεε, e	o-ο	ο	x-Χ, xϷ
f-ffF	p-ppP	p	y-Ϸ, y
g-γγ, γγ	q-Ϸ, Ϸq		z-ζ, ζz
h-Η, Ηη	r-Ρ, rϷ		ä-ε, ε
ı-ı	s-ς, Ϸς		ü-ü

¹ Տես K. Miller, Itineraria Romana, էջ LII.

ARTAXATA—GOBDI—PARESACA

4. ԱՐՏԱՇԱՏ—ԽՈՅ—ՊԱՐԵՍԱԿԱ.

1. Պատինգերյան քարտեզում նշանակված և նաև Արտաշատից Պարսկաստան (Ecbatanis) գնացող հին ճանապարհը՝ վորրի մի մասը մինչև Paresaca քննության ենք առնելու ներքև:

Արտաշատից մինչև Paresaca ցույց են տրված քարտեզում հետևյալ կայարանները՝ ARTAXATA 39 Catispi 27 Sorvae [24] Anteba 24 Nasabi 17 Gobdi (Ռավեննացու մոտ՝ Gobdie) 24 Filadelfia 20 Tris peda (Ռավեննացու մոտ՝ Tarspedo) 45 Paresaca¹:

Գլխազիր տառերով տպված են մեր բնագրում այն կայարանների անունները, վորոնց մոտ Պատինգերյան քարտեզում նկարված են գույգ աշտարակներ: Թվերը ցույց են տալիս տարածությունները մի կայարանից մյուս կայարան հռոմեական մղոններով (milia passus = 1,4815 կիլոմետր):

Catispi, Sorue, Anteba և Nasabi կայարանները և նրանց մոտ նշանակված մղոնաթվերը սխալմամբ արտագրված են, ինչպես վերև տեսանք, նաև Բագավանից Մումբ գնացող ճանապարհագծում: Հարևան այս ճանապարհագծում նշանակված և «Sorue»-ից հետո նաև վերև անհյուսիսփոք կազմում դրված տարածությունը մինչև Anteba, վորը սխալմամբ բաց և թողնված այս ճանապարհում:

Հատուկ ուշադրության են արժանի նաև Պատինգերյան քարտեզի մի քանի մանրամասնությունները: Artaxata և Catispi կայարանների միջև նկարված և քարտեզում, ըստ

¹ Տես Itineraria Romana, էջ 781—782.

յերևույթին, այժմյան Աղբի-դաղ լեռնաշղթան, սակայն այդ յերկու կայարանները չեն միացված սովորական նկարագրով: Բացի այդ, հետաքրքիր է և, ինչպես կրտսններնք, առանձնապես կարևոր, վոր տարածութուններն Artaxata-յից մինչև Paresaca ցույց են տրված հոռմեական մղոններով, իսկ Paresaca-յից սկսած մինչև Ecbatanis պարասանգներով:

2. Կոնրադ Միլլերն իր Itineraria Romana աշխատության մեջ (եջ 781—782) և բացատրական հատուկ իր քարտեզում (տես նույնը, եջ 783—784) այս ճանապարհի ուղղությունը յենթադրում է այժմյան Արդաշարից Խոյի և Մարանդի մոտով դեպի Թավրիզ և կայարանների տեղերը լուսաբանում հետևյալ հաջորդականությամբ՝

Artaxata—Արդաշար, Catispi այժմ Achachmet (տես ուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա՝ Ar-Axmet Սաղարակի և Բաշնորաշենի միջև) կամ Kuzchana, Sorvae—այժմ. Մակվա գետի կամ Meszur-ի մոտ, Anteba—այժմ Perchik Isai-ի մոտ, Nasabi այժմ Tschors (Kyrys), Gobdi—այժմյան Խոյի շրջանում, Filadelfia—այժմ. Խոյի և Մարանդի միջև, Tris peda—այժմ. Մարանդի մոտ, Paresaca—այժմ. Թավրիզի շրջանում: Մարկվարտի կարծիքով՝ հոռմեական սկզբնական քարտեզի վրա մի առանձին գիծ է յեղել Isumbo-յից Gobdi, վորը Պատինգերյան քարտեզում նշանակված է սխալմամբ Artaxata—Ecbatanis ճանապարհի վրա (տես Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919, եջ 69)¹: Իսկ Կարլ Մյուլլերը, ընդունելով վոր վերոհիշյալ Sorue-Sorvae-ն կարող է համապատասխան լինել Պտղիմեյոսի Terua-յին, ճանապարհագրի ուղղությունը յենթադրում է

¹ Մարկվարտի այս յենթադրությունը, վորը յես հավանական էլի համարել չհայաստանի հին ճանապարհները՝ նախորդ իմ աշխատության մեջ (տես Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի № 5, Ցեբեան 1930, եջ 78, ծան.1), չէ հաստատվում այն նոր տվյալներով, վոր քննության են առնվելու սույն ուսումնասիրության մեջ:

Նախիջևանի վրայով (տես Մարկվարտի «Das Itinerar von Artaxata nach Armastica», Tafel III):

Իմ կարծիքով, Հայաստանի հին այս ճանապարհի վերոհիշյալ ուղղությունները, վոր մատնանշված են յեվրոպական գիտնականների ուսումնասիրություններում, միանգամայն անհավանական են ու անընդունելի: Ճիշտ կարելի չէ համարել նրանց կարծիքը միայն Gobdi կայարանի անվան ու տեղագրության մասին, վոր նրանք համապատասխան են յենթադրում այժմյան Խոյին:

Իրապես, ճանապարհագրի ուղղությունն Artaxata-յից մինչև Gobdi վորոշվում է այն հին ճանապարհով, վորը պարզ կերպով մատնանշված է մատենագրական հայ աղբյուրներում և վորն ուշադրության չէ առնված վերոհիշյալ աշխատություններում:

3. Արտաշատից դեպի Պարսկաստան գոյություն են ունեցել, ինչպես հայտնի չէ հայկական աղբյուրների վկայություններից, յերկու հին ճանապարհներ, մեկը՝ Նախիջևանի վրայով, իսկ մյուսը՝ հին Կոզովիտ գավառի միջով:

Ցերկրորդ այս ճանապարհագիծը, վորն Արտաշատից գնում էր Հեր ու Ջարեանդ գավառները՝ ունեցել է Կոզովիտից մինչև Խոյ մի քանի ճյուղեր տարբեր ուղղությամբ: Կոզովիտից կարելի չէր գնալ Ատրպատական և Պարսկաստան կամ Բերկրիի և Կոտորի վրայով, վոր յերկար, իհարկե, ու հեռավոր ճանապարհ էր, և կամ ուղիղ ու կարճ գծով, վորն իջնում էր Խոյ հին Արտազ գավառի միջով:

Պատինգերյան քարտեզի ճանապարհագիծը, ինչպես պարզ յերևում է քարտեզի նկարից, անցել է Կոզովիտի միջով: Քարտեզի նկարում միանգամայն ճիշտ մատնացույց է արված, վոր Artaxata-ն գտնվել է Արարատյան լեռների հյուսիսակողմում, իսկ Catispi-ն հարավակողմում: Դժվար չէ նաև համոզվել, վոր Կոզովիտից այդ գիծը՝ համաձայն քարտեզում մատնանշված միջկայարանային հեռավորությունների՝ հավանական է յենթադրել վերոհիշյալ կարճ ճանապարհով և Արտազ գավառի միջով:

Հատկապես այս ճանապարհը հիշատակված է, որինակ, մատենագրական հայ աղբյուրների հետևյալ վկայութիւններում՝

1. Ղազար Փարպեցի, II, ԼԷ (Տփղիս 1904, էջ 69)՝

«Զոր լուեալ երանելոյ սպարապետին Հայոց [Վարդանայ] և որ ընդ նմայն էին՝ ևս առաւել ճեպէին երթալ ընդդէմ նոցա. նախ՝ վասն վաղվաղակի պատահելոյ նոցա ժամու մարտիրոսութեան. քանզի անձանձրոյթ աղօթէին հանապազ ի տուէ և ի վիշերի, լինել արժանի այնպիսի մասին երկնաւորի. և երկրորդ՝ ասէին, թէպէտ անդէն ի տեղուջն ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառին վճարին ելք գործոյն պատերազմին, և ոչ ոք լինէր արգել գործուն Պարսից հասանել յաշխարհն Հայոց սպանութեամբ և գերելով յարձակել և փխսել: Եւ սոցա թէպէտ և ածեալ զայսպիսի ինչ զմտաւ կամէին փութալ՝ սակայն ևս առաւել ստիպով եկեալ հասանէին գունդն Պարսից ի գաւառն Արտազ, հուպ ի գեօղն որ կոչի Աւարայր, ի շրջափակ տեղի Տղմուտ դաշտին, զոր ընտրեաց յազազս երկիւղի զօրացն հայոց. ամուր ապաստանի անձանց համարէին պատշաճ, և ի միջի նորա ածեալ դակիշ բանակէին»:

2. Նույնը, III, ՀԱ, էջ 128՝

«Եւ անցուցեալ զաւուրս դառնաշունչ ձմերայնոյ ցրտոյն՝ հասանէին զարնանային ժամանակի օդոյն բարեխառնութեան. լսէին, թէ զօր բազում խաղացեալ զայ ի Պարսից. եկեալ հասեալ են ի սահմանս Հերայ և Զարեանդ գաւառի բազում զօրագլուխք. . . . Փութացաւ և զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան, առեալ ընդ իւր և զսուրբ հայրապետն Հայոց զտէր Յոհան, յուսալով յաղօթս առնն, թէ ամենայն ինչ ըստ նորա կամելոյ կատարի յԱստուծոյ, և գումարեալ զգօրսն Հայոց՝ ճեպէր հարկանել նոցա ի դիմի անդէն զայն տեղեօք. «Թերևս ոչ, ասէր, լիցի անցանել բազմութեանն Պարսից ի միջոց կողմն աշխարհիս Հայոց»: Եւ առեալ

ընդ իւր զնախարարսն և զազատս և զայլ ամենայն ումիկն, որք կամաւոր խնդութեամբ երթային ի գործ պատերազմին, և չուեալք ի Դունայ զօրքն Հայոց՝ ըստ աւուրս օթեանացն երթեալ հասանէին ի գաւառն յԱրտազ, և մօտեալք ի գունդն Պարսից՝ բանակէին ի գիւղ մի, որում անուն էր Ներսէհապատ»:

3. Սեբէոս, գլ. ԻԶ (Ս. Պետերբուրգ 1879, էջ 94)՝

«Յայնժամ առեալ Երակլի զգաւրս իւր՝ դարձաւ յերկիրն Հայոց, անցեալ ընդ Շիրակ հասանէ ի հուն գետոյն Երասխայ, և անց ընդ գետաւն առ Վարդանաւերտաւն աւանաւ, երթեալ թափեցաւ ի Գոգովիտ գաւառ: Եւ Ռոճիկ Վահանայ և զաւուրն Պարսից կարծեցեալ զնոսս փախստական գնալ: Իսկ նորա ճանապարհ կալեալ ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառ, դէպուղի ի Տիգրոն ի վերայ Սոսրովու»:

4. Ղևոնդ, գլ. Բ. էջ 7 (Ս. Պետերբուրգ 1887)՝

«Եւ մեծ մասն զօրուն [Իսմայելացոց] հատեալ ասպատակէին յաշխարհս Հայոց ընդ կողմն Պարսից, և առնուին ի գերութիւն գաւառն Մարաց և զգաւառն Գողթն և զդաստակերտն Նախջաւանու. և զբազումս յարանց ընդ սուր անցուցանէին, և զայլս գերի վարեալ կանամբք և մանկտեալ՝ անցուցանէին ընդ գետն Երասխ ընդ հունն Զուղայոյ: Եւ ընդ երկուս բաժանեալ զօրքն՝ ոմանք զգերեալսն դարձուցանէին յաշխարհն իւրեանց: Եւ գունդ մի հատեալ ասպատակէին ընդ գաւառն Արտազ ի վերայ զօրավարին Յունաց, որում անուն էր Պոռկոպ, որ էր բանակեալ ի գաւառին Կոգովտի ի սահմանս Բազուձորոյ և Մարդուցայից, որում իրազեկ եղեալ իշխանն Թէոդորոս, որ էր յազգէն Ռշտունեաց՝ ազդէր զօրավարին Պոռկոպայ, «եթէ զօր հինին Իսմայելի զարթուցեալ զայ ի վերայ մեր»:

Վոր նույն այս կարճ գծով է վորոշվում Պետինգերյան քարտեզի հին ճանապարհը՝ այդ ասպացուցվում է, ինչպես կըտեսնենք, հենց այդ քարտեզում մատնանշված կայարանների անունների քննութամբ:

4. Artaxata-ից 39 հոռմեական մղոն կամ մոտ 58 կիլոմետր հեռավորութեան վրա Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է Catispi կայարանը:

Այս կայարանի անունը, ինչպես ուղիղ յենթադրել է Միուլթենական Ակադեմիայի Անդրկովկասյան բաժանմունքի ասպիրանտ Ս. Յերեմյանը¹, համապատասխանում է Սեբեոսի մոտ հիշատակված «Որդսպու»-ին: Այս յենթադրութունը միանգամայն հավանական է, վրոպհետև Catispi կայարանի անունը կարող է, իրոք, աղճատված լինել C և O լատինական տառերի շփոթման պատճառով: Ուղիղ ընթերցումը պետք է լինի ըստ այսմ *Ortispi կամ *Ortispu:

Որդսպու տեղանունը հիշվում է, ինչպես հայտնի յե, միմիայն Սեբեոսի մոտ հետևյալ վկայութուններում՝

1. Սեբեոս, Ս. Պետերբուրգ 1879, գլ. 1, եջ 108՝

«Եւ ել զաւր ապականիչ յԱսորեստան կողմանէ ընդ ճանապարհս Չորոյ յաշխարհն Տարօնոյ. առին զնա և զԲհնունիս և զԱղիովիտ: Եւ ճանապարհ կալեալ ի Բերկրոյ ձորն ընդ Որդսպոյ և ընդ Գոգովիտ՝ թափեցան յԱյրարատ: Եւ ոչ ոք կարաց ի զաւրացն Հայոց արկանել գոյժ ի Դըւին աւան»:

2. Նույնը, գլ. 1Բ, եջ 116՝

«Եւ եղև ի զալ միւսում ամի եկն զաւրն Իսմայէլի յԱտրպատական, և բաժանեցան յերիս: Առաջ մի յԱյրարատ, և առաջ մի ի սեփհական գնդին կողմանս, և առաջ մի յԱղուանս: Արդ՝ որք ի կողմանս սեփհական գնդին, արշաւեալ սփոեցան և հարեալ զամենայն կողմանսն զայնոսիկ սրով սուսերի, առին զաւար և զգերութիւն: Եւ եկին ժողովեցան ի յԵրևան՝ և մատեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ: Եկին ի յՈրդսպու, և ոչ նմա ինչ կարացին առնել: Գնացին անտի և բանակեցան յԱրծափս՝ հանդէպ բերդին առ ջրոմն»:

¹ Տես նրա հրատարակած քարտեզը „Торговые пути Юго-Кавказа в конце IV-го века“ (на правах рукописи):

Սեբեոսի այս վկայութունները, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ «Մանր հետազոտութուններ»-ում (Յերևան 1932), վերաբերվում են արաբական 640 և 650 թվականների արշավանքներին:

Արաբները 640 թվին, մտնելով Հայաստան Միջագետքի կողմից, նվաճել էյին, ինչպես հայտնի յե, Չորրորդ Հայքը, Տարոնը, Բհնունիքը ու Աղիովիտը և այնուհետև անցել էյին Բերկրիի ձորով և Որդսպույի մոտով Կոգովիտ և հասել մինչև Դըւին:

Որդսպուն գտնվել է, ուրեմն, ըստ առաջին վկայության Բերկրիի ձորից Կոգովիտ տանող ճանապարհին:

Ուշագրավ է սակայն, վոր նաև ըստ յերկրորդ վկայության արաբները, վորոնք 650 թվին մտել էյին Հայաստան Ատրպատականի կողմից, յեկել էյին դարձյալ Որդսպու և այնտեղից գնացել Արծափ:

Արդ՝ վրոպհետև յերկու դեպքումն էլ արաբական արշավանքների ճանապարհը ցույց է տրված Որդսպուի մոտով՝ ստացվում է, իհարկե, այն տպավորութունը, վոր արաբները 650 թվին և յեկած պիտի լինեյին Կոգովիտ, ինչպես յենթադրում է Թ. Ավդալբեգյանը (տես նրա «Բանասէրի օրագրից» հոդվածը՝ «Հանդէս Ամսօրեայ» 1926, թ. 11-12, եջ 587—590), միևնույն Բերկրիի ձորով և վերոհիշյալ միևնույն ճանապարհով:

Ճիշտ է արդյոք այս յենթադրութունը, վորն անտարակուսելի յե համարել Ավդալբեգյանը:

Իմ կարծիքով, վնչ միայն նրա այս յենթադրութունը, այլ և նրա յեզրակացութունը վերոհիշյալ յերկրորդ հատվածում հիշատակված «Երևան»-ի տեղադրության մասին՝ ավելի քան վիճելի յեն և միանգամայն անհավանական:

5. Արաբական 650 թվի արշավանքի ճանապարհը հավանական է յենթադրել վնչ թե Բերկրիի ձորով, վորը, ինչպես տեսանք, չե հիշատակված Սեբեոսի յերկրորդ հատվածում, այլ Ատրպատականից Հեր կամ այժմյան Խոյ և այդ-

տեղից Պևտինգերյան քարտեզի կարճ ու ուղիղ գծով և Որդսպու Catispi-ի մոտով դեպի Արծափ:

Թեև Սեբեոսի վկայություններում արարական զորաշարժերի միջին հանգույցը յերկու դեպքումն էլ Որդսպուն է, սակայն այդ զուգադեպումը բացատրվում է, ինչպես կըտեսնենք, նրանով, վոր Որդսպուն գտնվել է թե Բերկրիի ձորից և թե Ոռյից Կոգովիտ տանող ճանապարհագծերի միացման շրջանում:

Արարական զորքերը, գալով Ատրպատականից և այժմյան Ոռյից «ի կողմանս Սեփհական գնդին», ինչպես վկայում է Սեբեոսը՝

«արշաւեալ սփռեցան և հարեալ զամենայն կողմանսն զայնոսիկ սրով սուսերի, առին զաւար և զգերութիւն»: Միանգամայն բնական ու հասկանալի յե. վոր ցրված զորախմբերը չեյին կարող շարունակել արշավանքը, ունենալով իրենց հետ ավար և գերիներ, այլ նրանք հետ եյին դառնալու նորից և հավաքվելու վորոշ կենդրոնավայրում:

«Եւ եկին ժողովեցան ասում է Սեբեոսը—ի յերևան՝ և մարտեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ»:

Թ. Ավդալբեգյանը կարծում է, վոր «Երևան»-ը այս հատվածում հայտնի հին Առեստն է կամ «Առեստաւան»-ը և վոր իբր թե «ի կողմն Սեփհական գնդին արշավող արաբական զորախումբը յուր հարձակումն սկսել է Առեստավանից» (տես էջ 590):

Նրա այս յենթադրությունը, ինչպես և նրա լեզվաքննական ու հնագրական բացատրությունը, վորի համաձայն «Երևան»-ը պետք է սրբագրել և կարդալ «Առեստաւան» կամ «Երաստաւան»՝ սխալ է, անտարակույս, և անընդունելի:

«Երևան»-ը պարզ մի աղճատումն է, անշուշտ, վերոհիշյալ հատվածում, սակայն վնչ թե «Առեստաւան» կամ «Երաստաւան», այլ «Հերաւան» տեղանվան:

Արարական զորքերը, վորոնք Ատրպատականից և այժմյան Ոռյի շրջանից արշավել եյին Սեփհական գնդի կողմերը, վերադառնալով նորից Ոռյ—«Հերաւան», գնացած պի-

տի լինելին այնուհետև վնչ թե սրի ու ավերածության մատնված Սեփհական գնդի միևնույն շրջանները, այլ, հավանորեն, կարճ ու ուղիղ գծով դեպի Որդսպու, վորը գտնվել է, ինչպես կըտեսնենք, Կոգովիտ գավառի հարավակողմում:

6. Հին այս ճանապարհը կարավանների այն բանուկ ու այժմյան հայտնի ճանապարհն է Արար-դիգեյի, Կարա-Եյ-նեյի և Ջեյվայի վրայով, վորը նկարագրված է գեներալ Գարդանի և Ջեյմս Մորիերի ուղեգրություններում (տես Հ. Հակոբյան, «Ուղեգրություններ», Հատ. 2, Յերևան 1934, էջ 106—108 և 260—268) և վորը՝ իբրև իտալական առևտրի հին ճանապարհ՝ հիշատակված է 14-րդ դարի սլիզբներում նաև Բալդուչի Պեգոլոտիի մոտ (տես իմ աշխատությունը «О торговле и городах Армении», Эривань 1930, էջ 196—198):

Համաձայն Պեգոլոտիի ճանապարհացուցակի հին այս գիծը Ղարաքնետից մինչե Ոռյ ունեցել է հետևյալ կայարանները՝ Scaracanti (= Ղարաքնետ), Locche, Piana di Falconieri¹ (հավանորեն, այժմյան Տայ-Չավար դաշտը), li Camuzoni, Piana del Fiume rosso (Կարմիր գետի կամ այժմյան Կիզիլ-չայի հովիտը) և Condro² (= Ոռյ):

Այս ճանապարհագծի վրա Պևտինգերյան քարտեզի Catispi կայարանի տեղը կարելի յե, ինձ թվում է, մոտավորապես վորոշել:

¹ Piana di Falconieri նշանակում է իտալերեն բազմավորսի դաշտ: Համաձայն վերոհիշյալ կայարանների հաջորդական դասավորությունից Piana di Falconieri կարող է համապատասխան լինել առևտական տասը վերստանոց քարտեզում մատնանշված Тай-завар գետահովիտին: Ջեյմս Մորիերը վկայում է, իրոք, վոր այս դաշտի հյուսիսային ծայրամասում «կա մի ճահիճ, վորի ջրերի յերեսին կային անթվելի բաղեր և այլ վայրի թռչուններ» (տես «Ուղեգրություններ», 2, էջ 266):

² Թուսերեն իմ աշխատության մեջ այս Condro կայարանը յես նույնացրել եյի հին Կոտորի և այժմյան Ղոթուրի հետ (տես «О торговле и городах Армении», էջ 198): Սակայն ուշադիր ու մանրամասն քննությամբ պարզվում է այժմ, վոր Condro-ն համապատասխանում է, հավանորեն, այժմյան Ոռյին (= Gobdi):

Ի նկատի ունենալով, վոր Որդսպու բերդը գտնվել է թե Բերկրիի ձորից և թե Խոյից Կոզովիտ տանող ճանապարհների միացման շրջանում՝ Որդսպուի տեղը հավանական է յենթադրել Scarcanti-Վարաքենտից դեպի հարավարևելք՝ այժմյան Տապարիզ գյուղի մոտ: Այստեղ հենց, Կոզովիտ գավառի հարավակողմում, գտնվում են այժմ յերկու հին ու անառիկ բերդերի ավերակներ, վորոնց մասին Ալիշանը տալիս է իր «Այրարատ»-ում (եջ 508) կարևոր տեղեկություններ, վոր նա քաղել է, ըստ յերևույթին, Texier-ի ուղեգրությունից:

«Առ երի գեղջս [Թէփէրիզի]—հաղորդում է Ալիշանը—ամբառնայ լեռնակ մի պասալտեան, և անծանօթ ի պատմութենէ կամ անյիշատակ ամրոց վաղեմի՝ ի տափարակի գագաթան նորին, որոյ ստորոտք պարսպացն մնան մեծամեծ պասալտիկ կարկառօք անշաղախ կուտակեալք, և շուրջ պատ առեալ բաց յարևելից կողմանէ (ուր ցցուեալ ժայռք են), և ի հարաւոյ կուսէ խոնարհին ընդ երեսս լերինն, անկիւնաձևս գործելով ի ներքուստ, և ի գլուխ անդ հարաւակողմանն կայ աշտարակ մի. և այլ աշտարակք բոլորչիք ի կարգի պարսպացն, որոց երկայնութիւն է իբր 250 Չ. ի նմին ի հարաւակողման տակաւին չորք կամ հինգք կարգք քարանց անեղծ կան, և թուի յայսմ կողմանէ լինել մտից բերդին. նոյնպէս և յարևմտից կողմանէ առաւելագոյն ևս կան մնացուածք պարսպաց: Ի քարաժեռի ուրեմն լեռնակին երևի կիսեղծ արձանագիր, որ և հայերէն թուեցաւ անհայտ էտ քննողին՝ Դեսիէի, այլ վէմք արձանին խորտակեալ են և ի վայր անկեալք: Ի ստորոտէ քարաժեռին բղխեն աղբերք դառն և աղէհամ ջուրց, թուի՝ օժանդակք անանուն գետոյն՝ զոր Իսճէ սու համարեցաք կոչել:—Յետ Դարօնից և Արծափայ՝ այս տեղի է արժանաւոր քննութեան ի ծանօթիցն մեզ վայրուց Կոզովտի: Շուրջ զլեռնակաւն և զգետիւն ամբառնան սրակատար բլրակք պասալտեանք, արգասիք հրա-

մուղ ժայթմանց, այլ որձաքար (տրաքիդ) չերևի աստ:

Ի Հր. Թէփէրիզայ մերձ ի լերինս անջրպետս երկոցուն գետոցն մեծամեծաց, ցուցանեն Եզիտիք կողմանցն զաւերակս բերդի՝ հզօրի միոյ նախնոյ իւրեանց, առ Սուլդան Մուրադաւ ի սկիզբն կոյս ժէ դարու, Տիւրկազին կոչեցելոյ, որ հինահարութեամբ տառապեցուցանէր զամենայն զաւառն. վասն որոյ հրամանաւ սուլտանին փաշայն Վանայ եկն պաշարել զբերդն ամուր, և դէպք յաջողեցին նմա. քանզի ի բուռն սասանութենէ երկրի, ասեն, ինքնին կործանեցաւ և հիմնայատակ եղև, և այնու դադարեաց հարստահարութիւն բռնաւորին»:

Վոր անանուն այս բերդերից մեկը կարող է լինել հին Որդսպուն՝ այդ հավանական է, վորովհետև հենց այս լուսաբանությամբ հասկանալի յեն դառնում թե Սերետսի վերոհիշյալ վկայությունները և թե Պետինգերյան քարտեզում նշանակված մյուս կայարանների տեղադրությունը ու համապատասխան հեռավորությունները:

Գլխավոր առարկությունը մեր այս յենթադրության դեմ, անշուշտ, այն է լինելու, վոր Catispi կայարանի հեռավորությունն Artaxata-ից Պետինգերյան քարտեզում ցույց է տրված 39 հոմեական մղոն կամ մոտ 58 կիլոմետր: Սակայն այս դժվարությունն անհաղթահարելի չէ, վորովհետև Artaxata-ն, ինչպես վերև տեսանք, միացված չէ նկարագծով Catispi-ի հետ: Միացման գծի այս բացակայությունը բացատրվում է, ըստ յերևույթին, նրանով, վոր քարտեզում, ինչպես պարզ յերևում է նրա նկարից, հնարավոր չէ յեղել տեղավորել Artaxata-ից Catispi տանող ճանապարհագիծը և նրա վրա գտնվող կայարանների անուններն ու համապատասխան մղոնաթվերը:

7. Catispi—Որդսպու կայարանի տեղադրության վորոշմամբ հասկանալի յի դառնում Պետինգերյան քարտեզում նշանակված տարածությունը Catispi-ից մինչև Gobdi—Խոյ, ընդամենը՝ 92 հոմեական մղոն կամ մոտ 136 կիլոմետր:

Նույն տարածութունը Խոյից մինչև Որդսպուի մոտ գտնվող Կերդեկ (Kerdek) գյուղը Ջեյմա Մորիերը հաշվում է ավելի քան 80 անգլիական մղոն կամ մոտ 130 կիլոմետր (տես «Ուղեգրութուններ», հատ. 2, էջ 261—269):

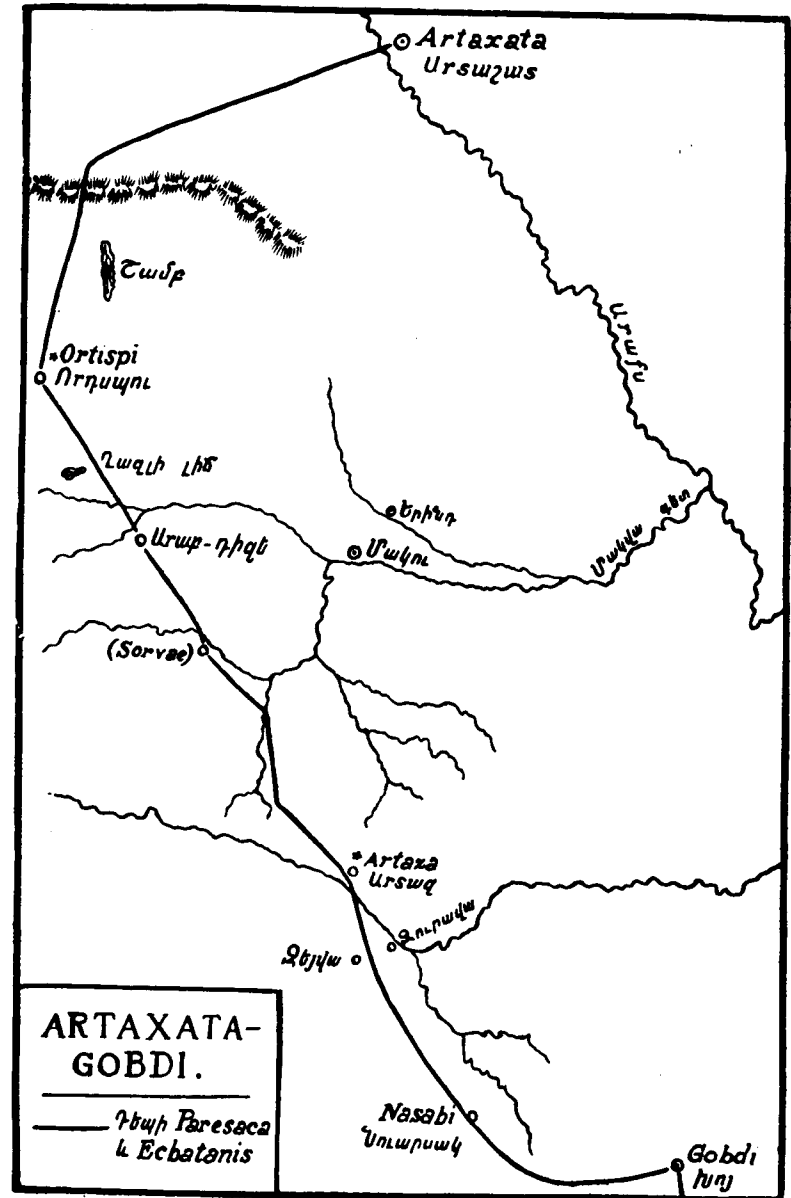
Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, Պատինգերյան քարտեզի այս հեռավորութունը ևս, ինչպես և նրա մատնանշած տարածութունները վերոհիշյալ մյուս ճանապարհագծերում, միանգամայն հավանական է և իրական:

Catispi-ից հետո Պատինգերյան քարտեզում նշանակված են Sorvae և Anteba կայարանները՝ Catispi 27 Sorvae [24] Anteba: Հեռավորութունը՝ Catispi-ից մինչև Anteba ցույց է տրված, ինչպես տեսնում ենք, 51 հոմմեական մղոն կամ մոտ 76 կիլոմետր: Յեվ ըստ այս հեռավորության Anteba-ի տեղագրութունը վորոշվում է պարզ կերպով հին Արտազ գավառում:

Anteba կայարանի անունը, իմ կարծիքով, խիստ ազճատված է, ինչպես և մյուս կայարանների մեծագույն մասի վերոհիշյալ անունները: Ուղիղ ընթերցումը պետք է լինի ըստ իս *Artaza:

Լատինական b և z տառերը, ինչպես հայտնի յե, այնքան նման են իրար Պատինգերյան քարտեզում (տես Itineraria Romana, էջ LII), վոր նրանք սխալ են հաճախ կարդացված ու տպված հին քարտեզների զանազան հրատարակութուններում: Որինակ, Խանզադյանի «Atlas historique» հրատարակության մեջ (Paris 1920) Hariza և Dyzanas կայարանների վերոհիշյալ անունները արտագրված են 17-րդ դարի քարտեզում Hariba և Dybanas (տես carte № 9, planche V): Սովորական են նմանապես լատինական n և r տառերի շփոթումները: Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, Anteba կայարանի անունը հնարավոր է և հավանական է սրբագրել ու կարդալ *Artaza:

Իսկ այս նույնացումից ինքնին հետևում է, վոր Anteba

—*Artaza-ն¹ ևս, ինչպես և *Banantea-ն (=Վանանտ) և Arachia-ն (=Հարք), յեղել և մի մեծ շրջանի հին կենդրոնավայրը, վորի անունով գավառն անվանվել և Արտազ: Բացի այդ, պարզվում և միաժամանակ, վոր *Artaza-ն, վորի հեռավորութունը Տապարիզի մոտ գտնվող Catispi—Որդսպուից ցույց և տրված մոտ 76 կիլոմետր, գտնվել և, հավանորեն, այժմյան Կարա-Եյնեյից Զուրավա տանող ճանապարհագծի մասում:

Anteba անվան մեր առաջարկած այս լուսաբանությամբ, ինչպես և Artaxata-Gobdi ճանապարհի ուղղության ճշտմամբ, պարզվում են, ինչպես կրտեանենք, Հայաստանի պատմական աշխարհագրության մի քանի պրոբլեմները, վորոնք մնացել են մինչև այժմ մութ և անորոշ: Աշխարհագրական այդ կարևոր խնդիրները, վոր ներքև մանրամասն քննելու յենք, վերաբերվում են «Աւարայրի դաշտ»-ի, «Բագուձոր»-ի, «Մարդուցայք»-ի և «Եղբարք սարակ»-ի տեղադրության:

8. Վարդանանց պատերազմի տեղը, ինչպես հայտնի յե, մինչև այժմ վորոշված չե հաստատուն կերպով: Փարպեցու և Յեղիշեյի վկայութուններից մենք գիտենք միայն, վոր պատերազմը յեղել և Արտազ գավառում և ընդարձակ մի դաշտում, ուր առաջին անգամ և հենց այս պատերազմի առթիվ հիշատակված են նրանց մոտ «Աւարայր»-ը և «Տղմուտ»-ը:

Մեջ ենք բերում Փարպեցու և Յեղիշեյի կարևոր այդ հատվածները:

1. Ղազար Փարպեցի, II, ԼԷ, եջ 69 (Տփղիս 1904)¹

«Զոր լուեալ երանելոյ սպարապետին Հայոց [Վարդանայ] և որ ընդ նմայն էին՝ ևս առաւել ճեպէին եր-

¹ Ա. Պաշտոնյանը Կուլտուրայի Պատմության Ինստիտուտում կարգացած իր գեկուցման մեջ (թեզիս 15-րդ) Anteba կայարանը համապատասխան և համարել Անթափին: Այս յենթադրութունը սխալ և և անընդունելի, վորովհետև Anteba կայարանը գտնվել և Artaxata-Gobdi ճանապարհագրում և չե կարելի, իհարկե, նույն կայարանը քմահաճաբար փոխադրել մի ուրիշ գիծ:

թալ ընդդէմ նոցա. նախ՝ վասն վաղվաղակի պատահելոյ նոցա ժամու մարտիրոսութեան. քանզի անձանձրույթ աղօթէին հանապազ ի տուէ և ի գեղերի, լինել արժանի ախպիսի մասին երկնաւորի. և երկրորդ՝ ասէին, թերևս անդէն ի տեղուջն ի Հեր և ի Զարևանդ գաւառին վճարին ելք գործոյն պատերազմին, և ոչ ոք լինէր արգել զօրուն Պարսից հասանել յաշխարհն Հայոց սպանութեամբ և գերելով յարձակել և ֆնասել: Եւ սոցա թէպէտ և ածեալ զախպիսի ինչ գմտաւ կամէին փութալ՝ սակայն ևս առաւել ստիպով եկեալ հասանէին գունդն Պարսից ի գաւառն Արտազ, հուպ ի գեօղն որ կոչի Աւարայր, ի շրջափակ տեղի Տղմուտ դաշտին, զոր ընտրեաց յաղագս երկիւղի զօրացն Հայոց. ամուր ապաստանի անձանց համարէին պատշաճ, և ի միջի նորա ածեալ ղակիշ բանակէին»:

2. Եղիշէ, Վենետիկ 1852, Զ, եջ 204—205¹

«Կարգէր և կազմէր [Վարդան] զճակատն յորդորելով ընդ ամենայն երեսս դաշտին դէմ յանդիման Արեաց գնդին, առ ափն Տղմուտ գետոյն»:

3. Նույնը, եջ 334 (Ը)¹

«Նովաւ և դաշտն Աւարայրի պայծառացեալ ծաղկալից լինի, ոչ յանձրեաբեր ամպոց, այլ ի սուրբ և յարիւնարուիս վկայից ցանեալ և ցրուեալք սպիտակութիւնք սուրբ ոսկերացն»:

Վարդանանց պատերազմի տեղը, ինչպես տեսնում ենք այս վկայութուններից, ցույց և տրված մի շրջափակ գետադաշտում, վորն Ավարայր գյուղի և Տղմուտ գետի անուններով կոչվել և «Տղմուտ դաշտ» կամ «Աւարայրի դաշտ»:

Այս դաշտի տեղը կարելի յե, իմ կարծիքով, վորոշել ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված և աշխարհագրական նախորդ ուսումնասիրութուններում:

Մեր նոր բացատրության յեկակետ և ծառայում պատերազմող զորքերի յերթուղին, վորը վորոշվում և այժմ Artaxata-Gobdi ճանապարհագծի լուսաբանությամբ:

հավանական է և վերոհիշյալ բացատրութիւնն ուշադրութեան արժանի, վորովհետև նախորդ ուսումնասիրութիւններում անտես է արված այն կարևոր հանգամանքը, վոր Ավարայրի դաշտի տեղը չէ կարելի յենթադրել բնական այս ուղղամասնապարհից հեռու գտնվող զարտուղի և դժվարանց վայրերում:

Իրանգամայն անընդունելի յէ այս տեսակետից Բասմաշյանի յենթադրութիւնը, վորն իր «Իսկական պատմութիւն Հայոց» աշխատութեան մեջ հատուկ քարտեզում (Կ. Պոլիս 1919, էջ 247) Ավարայրի դաշտի տեղը մասնացույց է արել այժմյան Գիլիսեքենդի հարավ-արևելակողմում: Նրա մատնանշած այդ վայրը, վորն ընկնում է այժմյան Մարանդ գյուղի հյուսիսակողմում, պարզապես լեռնային մի շրջան է, վորը գտնվում է բնական ուղղամասնապարհից հեռու:

Միայն է, անտարակույս, և Կոստանյանցի կարծիքը, վոր իբր թէ Ավարայրը գտնվել է Հեր գավառի արևելյան-հյուսային սահմանի վրա՝ այժմյան Մարիքենդի արևմտակողմում գտնվող Չորսի դաշտում (տես «Հիւսուածք», գիրք յերրորդ, Վիեննա 1887, էջ 116—121): Այս յենթադրութիւնը ևս չէ կարող ճիշտ լինել, վորովհետև այժմյան Մարիքենդը, վորը հին «Մառական աւան»-ն է, գտնվել է, ինչպես պարզ վկայում է Թովմա Արծրունին, վոչ թէ Արտազ, այլ Ճուշ գավառում (տես Թովմա Արծրունի, Ս.-Պետերբուրգ 1887, III, Ի, էջ 225 և III, ԻԹ, էջ 264, հմտտե նաև Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 317 և Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 208):

9. Artaxata-Gobdi ճանապարհագրի մեր նոր լուսաբանութիւնը յեղակետ է ծառայում, բացի Ավարայրի դաշտից, նաև «Բազուձոր»-ի, «Մարդուցայք»-ի և «Նղբարք սարակ»-ի տեղադրութիւնները հավանական վորոշման:

Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան այս վայրերը հիշատակված են Ղևոնդի պատմութեան մի հատվածում, վորն անհրաժեշտ է մեջ բերել առանց կրճատումների:

Տես «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս.-Պետերբուրգ 1887, գլ. Բ, էջ 7—8՝

«Եւ մեծ մասն զորուն [Իսմայելացոց] հատեալ ասպատակէին յաշխարհս Հայոց ընդ կողմն Պարսից. և առնուին ի գերութիւն զաւանս Մարաց և զգաւառն Գողթն և զղաստակերտն Նախլաւանու. և զբազումս յարանց ընդ սուր անցուցանէին, և զայլս գերի վարեալ կանամբք և մանկտեալ անցուցանէին ընդ գետն Երասխ ընդ հունն Ջուղայոյ: Եւ ընդ երկուս բաժանեալ զօրքն՝ ոմանք զգերեալսն զարձուցանէին յաշխարհն իւրեանց: Եւ գունդ մի հատեալ ասպատակէին ընդ գաւառն Արտազ ի վերայ զօրավարին Յունաց, որում անուն էր Պոռկոպ, որ էր բանակեալ ի գաւառին Կոզովտի ի սահմանս Բազուձորոյ և Մարդուցայից. որում իրազեկ եղեալ իշխանն Թէոդորոս, որ էր յազգէն Ռշտունեաց՝ ազդէր զօրավարին Պոռկոպայ, «եթէ զօր հինին Իսմայելի զարթուցեալ զայ ի վերայ մեր»:

Իսկ նա ի բազմութիւն զօրացն ասպատանեալ և ոչ յԱտուած, որ յաջողէ զպատերազմ՝ ոչ ինչ գրէր զբանս իշխանին Հայոց: Եւ նա մորմոքեալ ընդ կորուստ աշխարհիս Հայոց և ընդ ծուլութիւն զօրավարին՝ ոչ ունէր ժոյժ, այլ մտեալ երկրորդէր և երրորդէր զբանս: Եւ բարկացեալ զօրավարին ի վերայ իշխանին՝ ձգէր զվարճն որ ի ձեռին գհետ նորա: Եւ սրտմտեալ Թէոդորոս՝ ելանէր յերեսաց նորա, և նոյնժամայն հրամայէր զօրացն, որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էին, «վառեցարուք, ասէ, և էլէք ընդդէմ Իսմայելի»: Եւ նոքա հեծեալ յերկ վարս իւրեանց՝ դարանամուտ եղեն ի սարակն, որում Նղբարսն կոչէին. և կալեալ զառաջս կրճիցն՝ զբազումս ի նոցանէ սատակէին. և առեալ զկապուտ անկելոցն՝ հարուածեալ ի զօրավարէն գնացին ի գաւառն Գառնի»: Այս վկայութիւնը, ինչպես պարզել ենք մեր «Մանր Հետազոտութիւններ» ուսումնասիրութեան մեջ (Յերևան

1932, եջ 40—47), վերաբերվում է արաբական 642/643 թ. յերկրորդ արշավանքին Ատրպատականի կողմից:

Արաբները, ինչպես վկայում է Ղևոնդը, ասպատակել և ավերածության եյին մասնել նախ «գաւանս Մարաց և զգաւանս Գողթն և զղաստակերտն Նախջաւանու» և ապա արաբական զորքի մի մասը, շարունակելով արշավանքն Արտազ գավառի միջով՝ հարձակվել եր Պոռկոպ գորավարի և բյուզանդական զորքերի վրա, վորոնց հանձնարարված եր Բյուզանդական Հայաստանի պաշտպանությունը «ի գաւառին Կոզովտի ի սահմանս Բագուձորոյ և Մարզուցայից»:

Ղևոնդի վկայությունից զժվար չէ կռահել, վոր Բագուձորը և Մարզուցայքը Կոզովտի մոտ գտնվող սահմանամերձ այն շրջաններն են, վորոնց միջով կարող եյին մտնել Կոզովտի թշնամի զորքերը: Նրանց տեղադրությունը հավանական է, ուրեմն, յինթաղրել վոչ թե Կոզովտի գավառի մեջ, ինչպես կարծում է Ալիշանը (տես «Այրարատ», եջ 491 և 508), այլ Ատրպատականից Կոզովտի տանող այն յերկու հին ճանապարհների մոտ, վորոնցով արաբական զորքերը կարող եյին ներս խուժել Կոզովտի և անցնել մյուս գավառները:

Այս ճանապարհներից մեկը գալիս եր, ինչպես վերև տեսանք, Խոյից Արտազի միջով, իսկ մյուսը՝ Խոյից Սեպհական գնդի կողմերով և այժմյան Արաղայի դաշտի վրայով:

Յեվ հենց այս յերկու ճանապարհագծերի վրա վորոշվում են, իրապես, հավանական տեղադրությունները թե Մարզուցայքի և թե Բագուձորի:

Մարզուցայքը, ինչպես մատնացույց է արել Ադոնցը (տես Армения в эпоху Юстиниана, եջ 417 և 319), հին Մարզաստանն է կամ Սեպհական գնդի յերկիրը, վորը՝ գտնվելով Արտազի արևմտակողմում՝ 642/643 թ. սահմանամերձ գավառն էր Բյուզանդական Հայաստանի արևելակողմում: Նրա միջով եր անցնում, իրոք, Խոյից Կոզովտի տանող ռազմական վերոհիշյալ ճանապարհներից մեկը, վորն այժմյան Արաղայի միջով բարձրանում եր Կոզովտի: Հասկանալի չէ,

ուրեմն, վոր «ի սահմանս Մարզուցայից» Ղևոնդի վկայությունը կարող է վերաբերվել Մարզաստանին:

Իսկ Բագուձորը գտնվել է, իմ կարծիքով, Արտազից Կոզովտի տանող արևելյան կողմի մյուս ճանապարհի վրա և, հավանորեն, Piana di Falconieri, այսինքն՝ «բազեավորսի դաշտ»-ի մոտ, վորը հիշում է, ինչպես տեսանք, Պեգոլտտին:

Ուշագրավ է ու հետաքրքիր, վոր «Անանուն ժամանակագրութեան» մեջ (Վենետիկ 1904, եջ 37) Թադեոս առաքյալի սպանության տեղը ցույց է տրված Արտազ գավառի Բագրոտ գյուղում: Վոր այս գյուղը ևս գտնվելու չէր դարձյալ վերոհիշյալ դաշտի շրջակայքում՝ այդ ավելի քան հավանական է նույնպես, վորովհետև այդ դաշտի մոտ եր, ինչպես տեսանք, Թադեոս առաքյալի վանքը:

Մարկվարտը մատնացույց է արել արդեն, վոր Բագրոտը հիշեցնում է Ղևոնդի վկայության Բագուձորը և վոր իբր թե այդ տեղերը գտնվել են ակներևաբար Կոզովտի գավառի արևելյան սահմանում (տես Die Genealogie der Bagratiden, Caucasia, Fasc. 6, 2 Teil, Leipzig 1930, եջ 25—26):

Նոր այս ուսումնասիրությամբ պարզվում է այժմ, վոր բացի Բագրոտից և Բագուձորից Արտազ գավառում է գտնվել նաև Piana di Falconieri կոչված «բազեավորսի դաշտ»-ը: Սրանց տեղադրությունը վորոշվում է սակայն վոչ թե Կոզովտի արևելյան սահմանում, ինչպես յինթաղրել է Մարկվարտը, այլ Պետինգերյան քարտեզի Catispi - Gobdi ճանապարհագծի վրա և վերոհիշյալ Տայ-գավար դաշտում կամ նրա մոտ գտնվող շրջաններում:

«Բագրոտ» տեղանունը նշանակում է պարսկերեն «բազենների գետ», իսկ «Բագուձոր»-ը, հավանորեն, «բազենների ձոր»: Վերջին այս բարբոթյան քերականական ստույգ ձևը պետք է լիներ, անշուշտ, «բազեաձոր» կամ «բազէձոր» (համետ «բազեակալ» և «բազէկիր»): Սակայն այս անկանո-

նությունը լեզվական հատուկ մի խնդիր է, վորը պետք է պարզեն մասնագետ լեզվաբանները:

10. Վերև մեջ բերված Ղևոնդի միևնույն վկայության մեջ հիշատակված է նաև «Նղբարք սարակ»-ը, վորի անունը նույնացրել է թ. Ավդալբեգյանը «Նղջերք» լեռների անվան հետ (տես «Բանասերի օրագրից», Հանդ. Ամս. 1926, թ. 7—8, էջ 384—387):

թ. Ավդալբեգյանի կարծիքով, վերոհիշյալ «Նղբարք»-ը համապատասխանում է «Նղջերք»-ին, վորը հիշատակված է Փավստոսի հետևյալ վկայության մեջ.

Փավստոս V, գլ. ԽԳ, էջ 259 (Վենետիկ 1889)

«Եւ գային հասանէին լրտեսքն, և դիտէին զՄանուէլ, զի էր բանակ նոցա ի Բագրաւանդ գաւառի ի Բագուան աւանի, որ էր մօտ յաւերական Զարեհաւանդ քաղաքի: ... Եւ չու արարեալ կատարել զգործն՝ յոր փութացեալ կամէր հասանել [Մերուժան], և էին ի վայրսն՝ ընդ որ գալ էր գնդին ընդ ճանապարհն՝ լերինք ինչ, որում ի բնակչացն Նղջերք կոչեն: Եւ մինչդեռ գայր Մերուժանն ի ճանապարհի գնդաւն իւրով, դիպեցան նմա ուղևորք. յորս հարցանէր Մերուժանն և ասէր, եթէ ճանապարհս ի Բագրաւանդ ընդ ո՞ր երթայ: Եւ ուղևորացն տուեալ պատասխանի, ասացին. Ճանապարհ ընդ եղջերս է: Եւ մեծապէս խտրեաց Մերուժանն ընդ միտս իւր. տրտմեցաւ ընդ բանսն, սակայն տայր հրաման չարաչար քարշել զուղևորսն և ծեծել»:

Այս վկայության մեջ Ավդալբեգյանը՝ համարելով «Նղջերք»-ը աղճատված՝ ուղղել է «Նղբարք», կարծելով վոր սրանք միևնույն լեռն են, վորը գտնվել է «Կոզովտով Բագրևանդ տանող ճանապարհի վրա»:

«Արծրունի իշխանի կարծիքով—ասում է Ավդալբեգյանը—անցորդներն ուղել էյին ասել, թե նրա ճանապարհը, նրա ուղիղ ճանապարհը վնչ թե պարսիկների հետ լինեին է, այլ յուրայինների, հայրենակիցների, հայ յեղբայրների հետ լինեին է» (էջ 387):

Ավդալբեգյանի մեկնությունը չէ կարող, ինչպես կըտեսնենք, ճիշտ լինել, վորովհետև նա աչքաթող է արել, վոր «Նղջերք»-ը և «Նղբարք»-ը գտնվել են տարբեր տեղերում:

«Նղբարք սարակ»-ը, վորի մոտ դարանամուտ եր յեղել թեոդորոս Ռշտունին իր հեծելազորքով, չեր կարող, իհարկե, գտնվել «Կոզովտով Բագրևանդ տանող ճանապարհի վրա», վորովհետև արաբական զորագունդը, ինչպես պարզ յերեվում է Ղևոնդի վկայությունից, մտնելու յեր Կոզովտ Արտազ գավառի կողմից:

Ղևոնդի և Սեբեոսի վկայություններից (գլ. ԼԵ, էջ 138, Ս. Պետրբուրգ 1879) հայտնի յե նույնպես, վոր Պոտկոպ զորավարը՝ թեոդորոս Ռշտունու հեռանալուց հետո՝ հրամայել էր իր զորքերին «ելանել ի վերայ թշնամեացն» և վոր նրա զորքերի կոտորածը տեղի յեր ունեցել Մարզուցայքում: Յեվ կոտորածից հետո միայն արաբական զորքերը յեկել էյին Կոզովտ հանգստանալու նրանց բանակում:

Միանգամայն սխալ է, ուրեմն, Ավդալբեգյանի յեղրակացությունը, վոր իբր թե «չորրորդ և յոթերորդ դարերում կատարված անցքերի աշխարհագրական միջավայրը նույնն է»: «Նղջերք» լեռները, վորոնք գտնվել են Կոզովտից Բագրևանդ տանող ճանապարհի վրա, չեն կարող, անշուշտ նույնը լինել «Նղբարք սարակ»-ի հետ, վորովհետև այս վերջինի տեղը վորոշվում է վնչ թե Կոզովտ-Բագրևանդ, այլ կամ Արտազ-Կոզովտ և կամ Մարզուցայք-Կոզովտ ճանապարհների վրա:

11. Anteba-Արտազ կայարանից մինչև այժմյան Խոյը Պետինգերյան քարտեզում շշանակված են յերկու կայարան՝ Anteba 24 Nasabi 17 Gobdi (Ռավեննացու մոտ՝ Gobdie):

Յեվրոպական գիտնականները բոլորն էլ համամիտ են, վոր այս կայարաններից վերջինը համապատասխանում է այժմյան Խոյին: Կոնրադ Միլլերի կարծիքով՝ Gobdi կամ Gobdie անվան ուղիղ ընթերցումը կարող է յեղած լինել *Gobai (տես Itineraria Romana, էջ 781), իսկ Մարկվարտի

յինթաղրությամբ՝ *Chobde (տես Südarmanien und die Tigrisquellen, էջ 420):

Նոր պարսկերեն Chôj-ը ծագել է ըստ Մարկվարտի հնագույն *Chôð-ից, իսկ հայերեն Հեբը կամ Խեբը՝ միջին պարսկերեն (մեդական) *Hêð-ից կամ *Chêð-ից (տես հուլյան, էջ 209): Հայերեն այս տեղանունը Կոստանդին Միրանաձինի մոտ անվանված է հունարեն վոչ թե Her կամ Cher, այլ Chert (De administr. imp. c. 44, 191, 15 և 192, 4):

Վոր Gobdi կայարանը համապատասխանում է, իրոք, այժմյան Խոյին՝ այդ յերևում է, ինչպես վերև տեսանք, նաև Պատինգերյան քարտեզի միջկայարանային հեռավորություններից:

Ուշագրավ է, բացի այդ, վոր Gobdi կայարանի և այժմյան Խոյի նույնացմամբ վորոշվում է Nasabi կայարանը, վորի հեռավորությունը Gobdi-Խոյից Պատինգերյան քարտեզում ցույց է տրված 17 հռոմեական մղոն կամ մոտ 25 կիլոմետր:

Թե անունով և թե տեղադրությամբ Nasabi կայարանը համապատասխանում է ըստ իս Հեբ գավառում և Պարսկական Հայաստանի սահմանում գտնվող Նուարսակ գյուղին, ուր 484 թվին ընդունել էր Նիխորը Վահան Մամիկոնյանի առաջարկած հաշտության պայմանագիրը:

Վոր այս Նուարսակ գյուղը գտնվել է, իրոք, Հերից Հայաստան տանող ճանապարհի վրա՝ այդ պարզ ու վորոշ հաստատում են Ղազար Փարպեցու հետևյալ վկայությունները.

1. Ղազար Փարպեցի, Տփղիս 1904, III, գլ. 2թ, էջ 160՝
«Եւ եկեալ Նիխոր յաշխարհն Հայոց՝ ոչ իշխեաց միջամխել ի Հայոց տեղիսս, այլ զաղարեալ ի գաւառին որ կոչէր Հեբ, ի գեօղն որում անուն էր Նուարսակ, առաքեաց նա պատգամաւորս առ Մամիկոնեանն Վահան . . . »:

2. Նույնը, III, ՂԱ, էջ 164՝

«Եւ եկեալ Մամիկոնեանն Վահան ի գաւառն որ կո-

չի Արտազ՝ ի գեօղն որ անուանեն Եղինդ՝ զաղարէր անդ ինքն և ամենայն գունդքն որ էին ընդ նմա. և առաքէր առ Նիխոր և զիւր եկն տայր գիտել նմա»:

Այս վկայություններից, ինչպես տեսնում ենք, դժվար չէ հետևանքել, վոր Նուարսակ գյուղը գտնվել է Հեբ գավառի և Պարսկական Հայաստանի սահմանում և այն հին ճանապարհի վրա, վորը Խոյից գնում էր Պարսկական Հայաստան Արտազի միջով: Նույն հենց ճանապարհի մոտ գտնվել է նաև յերկրորդ վկայության մեջ հիշատակված Եղինդ գյուղը՝ ըստ Ադոնցի այժմյան Երինդը (տես «Армения в эпоху Юстиниана, էջ 316»)՝ ուր յեկել էր Վահան Մամիկոնյանը և, զգուշանալով Նիխորից ու ուղարկելով նրա մոտ հատուկ պատգամավորություն՝ պահանջել էր նրանից պատանդներ:

Թե ինչնու Նուարսակ գյուղի անունը Պատինգերյան քարտեզում գրված է Nasabi՝ այդ դժվար չէ բացատրել:

Հին այս քարտեզի արտագրողները, ինչպես հայտնի յե, նմանահնչյուն անունները շփոթել են հաճախ իրանց ծանոթ տեղանունների հետ: Հավանական է, ուրեմն, վոր Նուարսակը կարող էր շփոթված լինել հին Մծբինի հետ, վորը Պատինգերյան քարտեզում անվանված է Nisibi: Ուշագրավ է, վոր արտագրողների հենց այս սխալի պատճառով Խանզադյանի հրատարակած 17-րդ դարի քարտեզում Artaxata-Nasabi ճանապարհի ուղղությունը ցույց է տրված վոչ թե դեպի Եկրատանա, այլ դեպի Մծբին (տես «Atlas historique», Paris 1920, carte № 9, planche V):

Վոր այս Nasabi-ն, վորը գտնվել է Խոյից մոտ 25 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք, նույնացվելու յե Նուարսակի հետ, այդ, ինչպես տեսնում ենք, ավելի քան հավանական է, վորովհետև Նուարսակի տեղը ևս վորոշվում է պարզապես միևնույն ճանապարհի վրա և Հեբ գավառի ու հարևան հին Արտազի սահմաններում:

12. Gobdi—Խոյից հետո Պատինգերյան քարտեզում նըշանակված են հետևյալ կայարանները՝ Gobdi (Ռավեննացու

մոտ՝ Gobdie) 24 Filadelfia 20 Tris peda (Ռավեննացու մոտ՝ Tarspedo) 45 Paresaca:

Աշխարհագրական ուսումնասիրութիւններէց հայանի յե, վոր Պոյից այս ճանապարհը կարող եր լինել յերկու ուղղութեամբ՝ կամ այժմյան Մարանդի և Թավրիզի մոտով և կամ Տասվիջի վրայով ու Ուրմիա լճի արևելյան ափերի յերկարութեամբ:

Կոնրադ Միլլերը Պատինգերյան քարտեզի այս Gobdi-Paresaca ճանապարհագիծը վորոշել է, ինչպես վերև տեսանք, այժմյան Մարանդի մոտով դեպի Թավրիզ: Սակայն ավելի հավանական է, իմ կարծիքով, յերկրորդ ուղղութիւնը, վորը, ինչպես վկայում են ճանապարհորդները, ավելի կարճ է և հարմար (տես «Ուղեգրութիւններ», հատոր 2, Յերևան 1934, էջ 227): Ուշագրավ է, բացի այդ, վոր հենց այս յերկրորդ ճանապարհի վրա կարելի յէ յենթադրել Tris peda կամ Tarspedo կայարանի հավանական տեղադրութիւնը:

Tris peda կամ Tarspedo կայարանի անունն ակնհերկաբար աղճատված է (tris = լատ. «յերեք» և pes, pedis = լատ. «վտոք»): Բայց կարևոր է և հետաքրքրական, վոր այս կայարանի տեղը Պատինգերյան քարտեզում ցույց տրված տարածութիւնների համաձայն (Gobdi-ից մինչև Tris peda՝ 44 հոտմեական մղոն կամ մոտ 65 կիլոմետր) վորոշվում է գրեթէ ճշտիվ այժմյան Դիզա Տասվիջի մոտ: Այժմյան տարածութեան նկատմամբ կարևոր է Ջեյմս Մորիսի վկայութիւնը (տես «Ուղեգրութիւններ», 2, էջ 259—260), վորը Տասվիջի հեռավորութիւնը Պոյից հաշվում է մոտավորապես 36 անգլիական մղոն կամ մոտ 58 կիլոմետր: Պարզ է, ուրեմն, վոր տարածութիւնը մինչև Դիզա Տասվիջ, վորը գտնվում է Տասվիջից մի քանի կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք, կըլինի, իրող, ավելի քան վաթսուն կիլոմետր:

Արդ՝ ի նկատի ունենալով տարածութիւնների վերաբերյալ վերոհիշյալ դիտողութիւնները՝ դժվար չէ կուսել, վոր Tris peda կամ Tarspedo կայարանի անունը կարող է աղավաղումն լինել այժմյան Տասվիջ (տես Կիպերտի Nouvelle

carte générale-ի և ուսական տասը վերստանոց քարտեզների վրա՝ Tasouidj և Тасвиц), Տասուջ (տես Լինչի քարտեզի վրա՝ Tasuj) կամ Տերսուջ (տես գնեթալ Գարդանի ուղեգրութեան մեջ՝ Tersoucht)¹ գլուղի հնագույն անվան:

Յեթե հարավոր լինի պարզել, վոր Տասվիջ գլուղի հին անունը յեղել է *Տարսունջ՝ այդ դեպքում Tarspedo-յի—pedo վերջավորութիւնը կարող է թարգմանութիւն լինել հայերեն «ունջ» վերջածանցի, վորն ըստ Հյուբշմանի նշանակել է «հատակ, արմատ, ստորոտ, վտոք»² (տես «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», թարգմ. Պիլիգիկճյանի, էջ 284): Այս վերջին յենթադրութիւնը մենք անում ենք, իհարկե, մեծ վերապահութեամբ, թողնելով ինդրի վերջնական լուծումը, ինչպես և Tarspedo և Տասվիջ տեղանունների բացատրութիւնը, ավելի հմուտ լեզվաբան մասնագետների:

Tris peda կամ Tarspedo կայարանի անվան ու տեղադրութեան մեր նոր լուսարանութեամբ վորոշվում է նաև Filadelfia կայարանի տեղը: Պատինգերյան քարտեզի մղոնաթվերի համաձայն Filadelfia տեղը պետք է լիներ, հավանորեն, Ուրմիա լճի հյուսիսային ափերի մոտ, ինչպես այդ ճիշտ յենթադրել է Կարլ Մյուլլերը (տես նրա «Tabulae in Claudii Ptolemaei geographiam» քարտեզը, վորն արտատրված է Մարկվարտի «Das Itinerar von Artaxata nach Ar-mastica» աշխատութեան մեջ):

13. Tris peda—Tarspedo-յին հաջորդող Paresaca կայարանից հետո, վորը գտնվել է Tarspedo—Տասվիջից 45 հոտմեական մղոն կամ մոտ 67 կիլոմետր հեռավորութեան վրա՝ միջկայարանային հեռավորութիւնները նշանակված են Պատինգերյան քարտեզում պարսկական պարասանգնեթով:

Ուշագրավ այս փաստից, վորով բացատրվում է Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան կարևորագույն խըն-

¹ «Ուղեգրութիւններ», հատոր 2, էջ 109:

² Հմտե էյունջ բերդին», Փալատ. III, Գլ. ԺԸ, էջ 132 (Վենետիկ 1889):

դիրներից մեկը, մինչև այժմ դեռ չեն արվել համապատասխան ու անհրաժեշտ հետևությունները:

Մղոնաչափերի փոփոխությունը մի պարզ ակնարկ է ըստ իս, վոր ճանապարհագրիժը մինչև Paresaca գտնվել է Արշակունյաց Հայաստանում, իսկ Paresaca-յից հետո՝ Սասանյան Պարսկաստանում: Կարելի չե նույնիսկ յենթադրել, վոր հիշյալ կայարանն անվանվել է Paresaca (= հավանորեն, Պարսք), վորովհետև նա գտնվել է Պարսկաստանի կամ «Պարսք»-ի սահմանում:

Իսկ այս լուսարանությունից ինքնին արդեն հետևում է, վոր ըստ Պետինգերյան քարտեզի, վորը կազմված եր չորրորդ դարի յերրորդ քառորդում, Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը վորոշվելու յե Tarspedo—Տասվիջից 45 հոմեական մղոն կամ մոտ 67 կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք՝ այժմյան Աջի-չայ գետի մոտ:

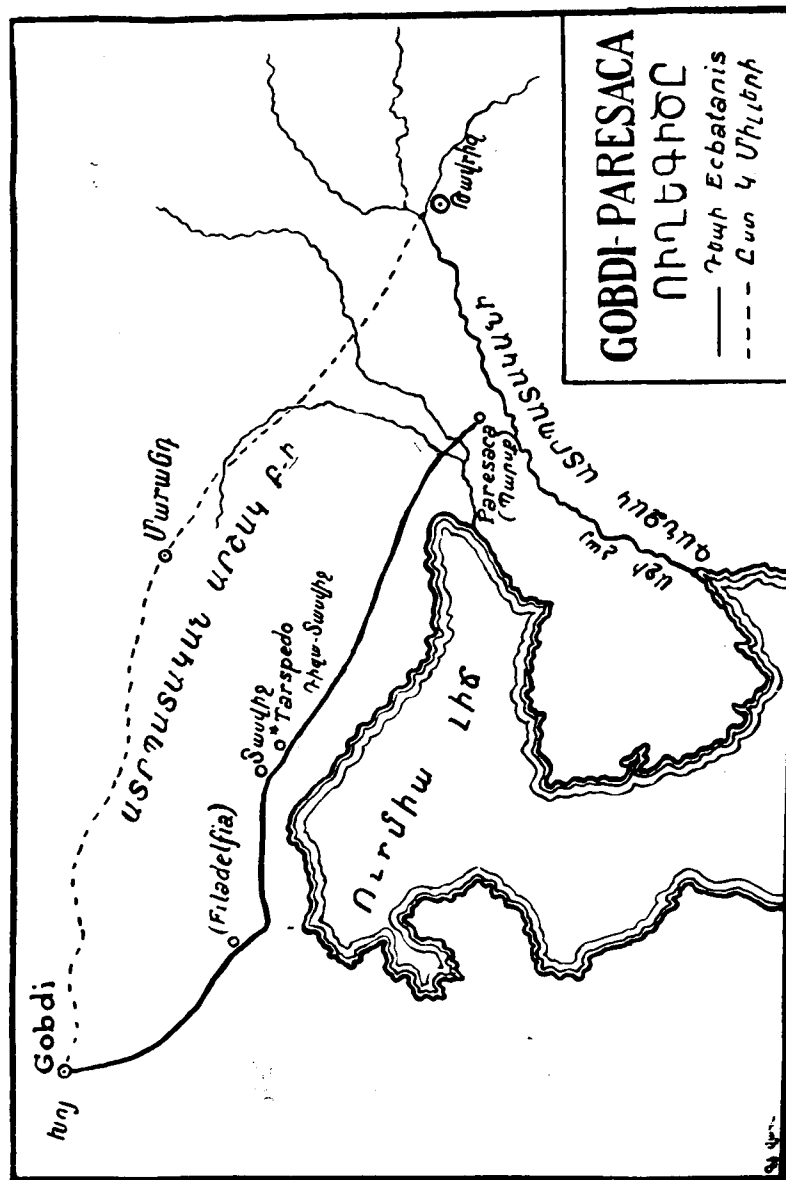
Նոր այս յեզրակացությունը դեմ գլխավոր առարկությունը կարող է, անշուշտ, այն լինել, վոր աշխարհագրական բոլոր նորագույն ուսումնասիրություններում Արշակունյաց Հայաստանի ու Պարսկաստանի սահմանը յենթադրվում է Ատրպատականի Դանձակ քաղաքի մոտ¹: Այս յենթադրությունը հիմք են ծառայել, ինչպես հայտնի յե, Փավստոսի վկայությունները:

Ճիշտ են արդյոք մեկնված Փավստոսի այդ վկայությունները:

Ինձ թվում է, վոր Փավստոսի հաղորդած տեղեկությունները վո՛չ միայն չեն հակասում վերոհիշյալ մեր յեզրակացությանը, այլ նրանք ուշադիր ու նոր քննությամբ ստանում են տարբեր իմաստ և հաստատում Պետինգերյան քարտեզի ցուցումը:

Այս խնդիրն այնքան հետաքրքիր է ու կարևոր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության համար, վոր մենք

¹ S. Marquart, Erānschahr, Berlin 1901, էջ 109. Հյուբշման, «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», Թրգմ. Պիեդիկեյանի, էջ 90—91. Асонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 226 և ուրիշ:

անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել Փափստոսի բոլոր համապատասխան վկայությունները:

1. Փաւստոս, Վենետիկ 1889, III, գլ. է, եջ 16՝

«Եւ ելին լցին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց. քանդեցին, գերեցին, առհասարակ աւերեցին. սփռեցան տարածեցան զսահմանօքն, լի և լի ծաւալեցան մինչև ի փոքր քաղաքիկն Սատաղու, և մինչև ի Գանձակ սահմանս Ատրպատական...»:

2. Նույնը, IV, գլ. ԻԱ, եջ 141՝

«Իսկ սահմանապահքն թագաւորին Հայոց [Արշակայ], որ նստէին ի Գանձակ Ատրպատականի, վաղ ազդ առնէին նմա զիրսն մինչ չև հասեալ էր նա ի սահմանս Ատրպատականի»:

3. Նույնը, V, գլ. Ա, եջ 191՝

«Իբրև գայր առաջապահն հասանէր ի միջնաշխարհն Հայոց՝ սպանանէր Մուշեղ զգորագլուխն Պարսից զԿարէնն և Զիկն, և զամենայն զգորսն արկանէր ի սուր սուսերի իւրոյ, և ոչ մի զոք ապրեցուցանէր: Եւ մինչև ի բուն ի սահմանսն ի Գանձակ Ատրպատականի գերկիրն յիւր վտարեալ, բռնացեալ ունէր»:

4. Նույնը, V, գլ. Գ, եջ 202՝

«Ապա զհետ լինէին փախստէիցն զօրքն Հայոց, և մինչև ի Գանձակ յԱտրպայական ի սահմանս Հայոց հալածէին զգորսն Պարսից. ընդ փախուցեալն զբազումս սատակէին զճանապարհայն»:

5. Նույնը, V, գլ. Ե, եջ 205՝

«Ապա ստրատն Յունաց կազմեաց զօրս իւր՝ որ ընդ իւրով ձեռամբ էին, և խաղացոյց տանել զնալ ի սահմանս Հայոց ի Գանձակէ կուսէ յԱտրպայական տանէ»:

6. Նույնը, V, գլ. ԼԳ, եջ 241՝

«Խորհէր ևս [Մուշեղ] ընդ իշխանսն Յունաց, և նոքօք ընդ կայսերն, թէ պարտ է նոցա քաղաք մի չինել յերկրին Հայոց. ի մի մի գաւառսն, որ մին մի քաղաքս, որ երկուս-երկուս ամուր պարսպաւորս զօրա-

նիստս հաստատել ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, մինչև ի Գանձակ սահման երկիրն, որ Պարսից կուսէ էր, Հայոց սահման էր»:

Այս վկայությունները հասկանալու համար պետք է ի նկատի ունենալով, վոր բացի «Գանձակ Ատրպատականից» Փափստոսը հիշում է նաև մյուս Ատրպատականը, վորը պատկանել է Արշակ Բ-ին: Հյուսիսային այս Ատրպատականը, վորի միջով անցել է Պատինգերյան քարտեզի Gobdi-Parsaca ճանապարհագիծը, հիշատակված է նրա հետևյալ վկայության մեջ.

Փաւստոս, V, գլ. Ը, եջ 213՝

«Ապա իբրև զաղարեաց պատերազմն ի կողմանցն Պարսից, և յապահովեցան իրք ճակատուն յայնմ կողմանէ, և այնուհետև սկսանէր սպարապետն Հայոց Մուշեղ հարկանէր զայնոսիկ՝ որք ապստամբ եղեն ի թագաւորութենէն Արշակունյաց: Նախ հարկանէր զտուն թագաւորին Հայոց, որ յԱտրպայականին էր. զամենայն երկիրն գաւառացն Ատրպատոճացն աւերէր, և առնոյր գերէր բազում գերութիւն ի նոցանէ. և զմնացորդան նուաճէր և ի հարկի կացուցանէր, և առնոյր զբազումս պանդանգս ի նոցանէ»:

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, Փափստոսի մոտ հիշատակված են պարզ կերպով յերկու Ատրպատական՝ մեկն իբրև Հայաստանի մաս, իսկ մյուսը՝ Սասանյան Պարսկաստանի: Միանգամայն պարզ է, բացի այդ, վոր հարավային Ատրպատականը, վորն անհրաժեշտ էր տարբերել հյուսիսային Ատրպատականից, Փափստոսի վկայություններում անվանված է «Գանձակ Ատրպատական»: Այս վերջինը «Գանձակ Ատրպատական» է կոչվել, անշուշտ, Գանձակ քաղաքի անունով, վորը յեղել է այս յերկրի կենդրոնավայրը:

Վոր Փափստոսի պատմության մեջ «Գանձակ»-ը կամ «Գանձակ Ատրպատական»-ը վնչ թե քաղաքի, այլ հարավային Ատրպատականի անունն է՝ այդ պարզ ու վորոշ մատնանշված է վերոհիշյալ գրեթե բոլոր վկայություններում:

Յեվ հատկապես վեցերորդ վկայության մեջ պարզ շեշտված է, վոր «Գանձակ սահման երկիրն» «Պարսից կուսէ էր»:

Արդ կարելի՞ յե միթե վերոհիշյալ վկայություններից վորևե կերպ հետևեցնել, վոր Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը գտնվել է Արշակունյաց Հայաստանում, ինչպես յենթադրել են Մարկվարտը, Հյուբըմանը և Ադոնցը:

Ընդհանրացած ու սովորական այս պնդումը, վորը հիմնված է վերոհիշյալ յերկրորդ վկայության վրա, իմ կարծիքով, ակնբեր է մի թյուրիմացություն է:

Յերկրորդ այդ վկայության մեջ, ինչպես և Փավստոսի մյուս հատվածներում, «Գանձակ»-ը, անշուշտ, վո՛չ թե քաղաքի անունն է, այլ այն «Գանձակ սահման երկիրն» է, վորի մոտ են գտնվել «սահմանապահքն թագաւորին Հայոց»: «Նստէին ի Գանձակ Ատրպատականի» նշանակում է ըստ իս ճաստէին ի [սահմանս] Գանձակ Ատրպատականի»: Իսկ սովորական ու ընդունված մեկնությունը, վոր իբր թե «Հայոց թագավորների սահմանապահները կրնստեյին» Գանձակ քաղաքում՝ վո՛չ միայն անհավանական է, այլ հայտնապես սխալ:

Վոր մեր մեկնությունն է ճիշտ՝ այդ անուղղակի կերպով հաստատում են հենց միևնույն հեղինակի յերկու հետևյալ վկայությունները, վոր վերաբերվում են հին Թավրիզ քաղաքին:

1. Փաւստոս, Վենետիկ 1889, IV, գլ. ԻԵ, էջ 149՝

«Ապա զօրաժողով լինէր Արշակ արքայ Հայոց, և կուտէր առ ինքն զօրս բազումս իբրև զաւազ բազմությամբ, և խաղայր, ի վերայ աշխարհին Պարսից: Ապա առնոյր Վասակ զգունդն Հայոց, և զՀոնան հանդերձ Ալանօքն կոչել յօգնականութիւն, և հասանէր դիմէր յօգնականութիւն թագաւորութեանն Հայոց ի վերայ Պարսից: Այլ թագաւորն Պարսից հանդերձ ամենայն իւրովք զօրօքն ի ժամանակի անդ յայնմիկ՝ քանզի և նա խաղացեալ գայր ի վերայ Հայաստան երկրին ընդդէմ սոցա, ապա սոքա փութացեալք հասանէին յԱտրպատա-

կան, և գտանէին զբանակն արքային Պարսից ի Թաւրէշ բանակեալ»:

2. Նույնը, IV, գլ. ԼԹ, էջ 157՝

«Յետ այսորիկ Բոյեկան մեծ նախարար Պարսից, և քառասուն բեւր ընդ նմա, գային հասանէին յԱտրպատական. կամէին ասպատակ առնել յերկիրն Հայոց: Ապա զառաջեօք անգանէր Վասակ իւրով Հայաստան գնդաւն, հարկանէր զգօրան ամենայն Պարսից, և զԲոյեկանն սպանանէր ի Թաւրէժն: Եւ այրէր անդ զապաստանս թագաւորին Պարսից. և գտեալ անդ զպատկեր թագաւորին Պարսից, նետաձիգ եղեալ՝ նետալից առնէր: Բայց միայն փախչէր Մերուժանն ընդ նոսա եկեալ»:

Այս յերկու վկայությունների մեջ Փավստոսը, ինչպես տեսնում ենք, պարզ վկայում է, վոր Թավրիզը գտնվել է Սասանյան Պարսկաստանի սահմաններում:

Ուրեմն՝ ինքն ըստ ինքյան հետևում է հենց այս վկայություններից, վոր Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը, վորը գտնվում էր Թավրիզի հարավում և նրանից մի քանի հարյուր կիլոմետր հեռավորության վրա՝ չէր կարող լինել Արշակունյաց Հայաստանում:

Պետինգերյան քարտեզի Gobdi—Paresaca ճանապարհագծի լուսաբանությամբ վո՛չ միայն պարզվում է աշխարհագրական կարևոր այս խնդիրը, այլ և վորոշվում է ճշտիվ Արշակունյաց Հայաստանի սահմանն Ատրպատականում:

Ընդունելով այդ սահմանագիծը Տասվիջից մոտ 67 կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք և այժմյան Աջի-չայ գետի մոտ՝ Թավրիզի տեղը լինելու յեր, իրոք, Սասանյան Պարսկաստանում, ինչպես այդ վկայում է նաև Փավստոսը:

Յեվ ինձ թվում է, վոր յերկու հիմնական աղբյուրների այս համերաշխությունն ինքնին արդեն հաստատուն մի նեցուկ է մեր յեզրակացությունների հավանականության և միաժամանակ ուշագրավ մի ապացույց է, վոր Փավստոսի վկայությունները սխալ են յեղել մեկնված աշխարհագրական նախորդ աշխատություններում:

14. Մեր այս նոր ուսումնասիրութեամբ ճշգրտւած են,
քննչպես տեսնուած ենք, թէ Artaxata—Gobdi—Paresaca ճա-
նապարհագծի ուղղութիւնը և թէ այդ ճանապարհի վրա
գտնվող կայարանների մեծագույն մասը՝

Artaxata = Արտաշատ.

Catispi = *Ortisperi կամ *Ortisperi = Որտասպու.

Sorvae կամ Sorue — մնում է անորոշ.

Anteba = *Artaza = Արտազ.

Nasabi = Նուարսակ.

Gobdi (Ռավեննացու մոտ՝ Gobdie) = Խոյ.

Filadelfia — մնում է անորոշ.

Tris peda (Ռավեննացու մոտ՝ Tarspedo) = Տասվիջ
(Տասուջ, Տերսուջ).

Paresaca = Պարսք (?).

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

Դ Վ Ի Ն — Պ Ա Ր Տ Ա Վ Չ Ի Ն Ճ Ա Ն Ա Պ Ա Ր Չ Ը

5. ԴՎԻՆ—ՊԱՐՏԱՎ ՀԻՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ.

1. Դվինից Պարտավ տանող հին ճանապարհի մասին, թեև ուսերեն իմ աշխատության մեջ («О торговле и городах Армении», Эривань 1930, էջ 168 և 172) հակիրճ կերպով բերված էլին ընդհանուր մի քանի դիտողություններ, սակայն այդ աշխատության մեջ ինձ չեք հաջողվել հաստատուն կերպով վորոշել այդ ճանապարհի ուղղությունը և հանգամանորեն ճշտել կայարանների անունները և տեղերը:

Սույն ուսումնասիրության մեջ մանրամասն քննված են այժմ ու վորոշված այդ ճանապարհի բոլոր կայարանները: Յեվ ինձ թվում է, վոր վիճելի խնդիրները լուսարանված են այժմ ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է աշխարհագրական նախորդ աշխատություններում:

Թե Դվինը և թե Պարտավը, ինչպես հայտնի յե, առևտրական խոշոր կենդրոններ են յեղել, գլխավորապես, արաբական տիրապետության շրջանում. ուստի և հասկանալի յե, թե ինչու այդ ճանապարհը հիշատակված է միայն Բագրատունյաց շրջանի մատենագրական յերկերում:

Նրա մասին հաղորդված տեղեկություններից առանձնապես կարևոր է, անտարակույս, Իստախրիի ընդարձակ վկայությունը նրա աշխարհագրական հայտնի յերկում, վորը գրված է տասերորդ դարում (տես Livre des routes et des royaumes, ed. de Goeje, Bibl. Geogr. Arab. I, էջ 193): Բացի այդ, խիստ հետաքրքրական է, ինչպես կրտսնենք, նույն ճանապարհի համառոտ հիշատակությունը հայկական «Մղոնաչափ»-ում, վորը հրատարակված ու քննված է վեր-

Չեղս Խոշէնացու մասին իմ նոր ուսումնասիրութեան մեջ (տես «Պորենացու առեղծվածի լուծումը», Յերևան 1934, էջ 84—89):

2. Իստախրիի վերոհիշյալ հատվածում¹ և հայկական «Մղոնաչափք»-ում մատնանշված են Դվին-Պարտավ ճանապարհագծի հետևյալ կայարանները.

1. Н. А. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане, *տես* Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, ХХІХ, 1901, էջ 33—34

„Барда'а 9 (фарс.) Калькатус 13 Метрис 12 Давмис 16 Киль-Куй 16 Сисаджан 16 Дабиль“.
Մանոթ ու թ յ ու ն ն եր Կարաուլովի.— Բոլոնիայի որինակում՝ Киль-Куй-ը գրված է առանց կետերի, Բերլինի որինակում՝ Киль-Курэ, Իբն Հաուքալի մոտ՝ К-н-клуин, Պարսկական տարբերակում՝ Киликун, Մուքագասին՝ Килвай, Յաքուտը՝ Киль-Куй:

2. Նույնը ըստ Մարկվարտի (հատվածը, ըստ յերևույթին, վերականգնված ու ուղղված է), տես Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, Wien 1928, էջ 56՝

«Barda^c a 9 (Fars.) Ṭalanqātus 13 Mairis 12 Daumis 16 Gēlakūnī 16 Sisaĵān 16 Dubīl».

Մանոթ ու թ յ ու ն Մարկվարտի.— Յաքուտը գրում է Mitris փխ. Mairis:

3. «Մղոնաչափք», տես «Պորենացու առեղծվածի լուծումը», էջ 86՝

«Ի Դունա ի Բերդկունս Կ. անտի ի Պարտաւ ՃԿ».

Մանոթ ու թ յ ու ն.— «Աղուէսագրքում» (Մարտիկեայ 1683)՝ «ի Բերթկունսն».

¹ Իստախրիի բնագրի de Goeje-ի հրատարակութունը, դժբախտաբար, մենք չենք կարողացել ճարել Հայաստանի գրադարաններում: Նրա համապատասխան հատվածը մենք հարկադրված ենք սեջ ըբրել: Կարտուլովի և Մարկվարտի աշխատութուններից:

Սեն-Մարտենի մոտ (Mémoires I, էջ 396)՝ «De Tovin à Therthgois il y a 60, de là à Bardav 140»:

Կայարանների անունների մոտ դրված թվերը ցույց են տալիս տարածութունները մի կայարանից մյուս կայարան արարական փարսախններով կամ մղոններով (փարսախը = 5752,8 մետր և մղոնը = 1917,6 մետր, տես իմ աշխատութունը «Երատոսթենեսի ստադիոնը և Պարսից ասպարեսը», Յերևան 1934, էջ 9—12):

3. Վերոհիշյալ վկայութուններում առաջին կայարանը Դվինից հետո մատնացույց է արված Իստախրիի մոտ Сисаджан-ը կամ Sisaĵān-ը, իսկ «Մղոնաչափք»-ում՝ Բերդկունքը:

Ուրեմն՝ ճանապարհի ուղղութունը վորոշելու համար անհրաժեշտ է ճշտել նախ այս կայարանների տեղերը:

Բերդք կամ Բերդկունք անունով գյուղեր, ինչպես հայտնի յե, հիշատակված կան Հին Հայաստանում զանազան շրջաններում և գավառներում՝ Սյունիքում, Տայքում, Բագրեվանդում և Մազազում (տես Հյուբշման, «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», թրգմ. Պիլեզիկճյանի, էջ 323—324): Սակայն «Մղոնաչափք»-ի Բերդկունքին, վորը գտնվել է Դվինից 60 արարական մղոն կամ մոտ 115 կիլոմետր հեռավորութեան վրա՝ կարող է համապատասխան լինել, անշուշտ, միմիայն Մազազ գավառում գտնվող Բերդկունքը, վորը հիշատակված է Հովհաննես կաթողիկոսի պատմութեան հետևյալ հատվածում.

«Եւ զկնի նորա [Իսրայելի] Սահակ կայ յաթոռ հայրապետութեանն, որ հայրենեօք էր ի Չորափորոյ յարքունաշէն գեղջէ և մայրենեօք ի Մազազ գաւառէ ի գեղջէ Բերդկաց»¹ (Տփղիս 1912, էջ 93):

«Մղոնաչափք»-ում հիշված Բերդկունքի տեղը վորոշելու համար պետք է, ուրեմն, քննել ու ճշտել նախապես Մա-

¹ Կիլիշանը վկայում է, վոր «այլ զբիչք պէսպէս գրեն, ևս և Բերդկաց, Բրդկանց, Բրթըկնոց» (տես «Այրարատ», էջ 352):

զազ գավառի տեղադրութիւնը, վորը, ինչպես կըտեսնենք, սխալ է վորոշված գիտական նորագույն յերկերում:

4. Մի ամբողջ գավառի տեղադրութեան ճշտումն ինքնին արդեն կարևորագույն մի խնդիր է, անշուշտ, Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան. ուստի և ավելի քան անհրաժեշտ է մանրամասն քննութեան առնել նորից մատենագրական այն բոլոր տեղեկութիւնները, վոր վերաբերվում են այս գավառին:

Մագազ գավառը, ինչպես հայտնի յե, հիշատակված է Բագրատունեաց և ավելի ուշ շրջանի մատենագրական միայն մի քանի վկայութիւններում: Բայց նրա տեղադրութեան վորոշվանը հիմք են ծառայել վնչ թե այդ տեղեկութիւնները, այլ խորենացու հայտնի վկայութիւնը Գառնի-Գեղամի մասին:

Համապատասխան այդ վկայութիւնները, վոր կարոտ են վերաքննութեան, մեջ ենք բերում առանց կրճատումների.

1. Խորենացի I, ԺԲ, եջ 40—41 (Տփղիս 1913)

«Իսկ Գեղամ յետ ամաց անցանելոյ ծնաւ զՀարմայ յԱրմաւիր. և թողեալ զՀարմայ յԱրմաւիր հանդերձ որդւովք բնակել, և ինքն գնաց զմիւս լերամբն արևելեան հիւսիսոյ, յեզր ծովակի միոյ: Շինէ զեզր ծովակին, և թողու անդ բնակիչս. և յիւր անուն և սա զլեառնն անուանէ Գեղ, և զշէնսն՝ Գեղարքունի, որով կոչի և ծոցն»:

2. Նույնը I, ԺԲ, եջ 41

«Բայց ինքն Գեղամ դառնայ անդրէն ի դաշտ անդր, և առ ոտամբ նորին լերինն ի ձորակի միում ամբողջինէ ձեռակերտ մի, և կոչէ զանուն նորա Գեղամի, որ յետոյ ի Գառնկայ թռուանէ նորա անուանեցաւ Գառնի»:

3. «Աշխարացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ», Վենետիկ 1843, եջ 610

«Այրարատ ի մէջ կայ յառաջասացեալ աշխարհացդ. և գաւառք են ի նմա քսան Կոտայք, Մագազ,

Վարաժնունիք, ոստանն Դընայ՝ մինչև ցղաշտն Շարուր»:

4. Հովհաննես կաթողիկոս, Թիֆլիս 1912, եջ 113

«Յետ սորա [Յովսէփայ] Դաւիթ ի գաւառէ Մագազայ ի գեղջէ Կակազոյ յաջորդէ զաթոռն սուրբ»:

Համտե նաև Կիրակոս Գանձակեցի (Թիֆլիս 1910), եջ 72՝ «ի գեղջէ Կակազայ» և Ասողիկ II, Բ, եջ 106՝ «ի գեղջէ Կակազայ»:

5. Նույնը, եջ 354

«Իսկ Բշրն այն, վոր յետ ընդ կրունկն թողաւ՝ ժողով սպայակոյտ զօրու բազմի գումարտակ արարեալ, ելանէ զկողմամբք գեղամաշէն գաւառին Մագազայ՝ քինախնդիր լինելով Շահանն կոչեցելոյ շահ վասն ոչ հնազանդելոյ նմա նոցա: Եւ վասն զի նա յանմարտնչելի ամբոցին ի Սևան կղզւոյ առկայանայր, և Բշրն, զոր խնդրէր՝ այնմ ոչ ենաս, այնուհետև խորհէր ձեռն զգաւառօքն արկանել և զսակաւամասնեայ մնացորդս մարդկանն գերել և աւար հարկանել և ճարակ սրոյ տալ»:

6. Ստեփանոս Որբելյան, Թիֆլիս 1910, գլ. Լէ, եջ 174

«Եւ գնեալ [մեծ թագուհին Մարիամ] ի հագարացի մարդկանէ զգեօղն Շողուագայ ընդ 60,000 դրամի ազատ յամենայն աշխարհական հարկաց՝ ընծայէ ի սեպհական ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցւոյն. նմանապէս և զեօղ մի ի Մագազ գաւառի ընդ 3000 դահեկանի գնէ և տայ ի սուրբ եկեղեցին. որոյ անուն գեղջն Գնէր»:

7. Նույնը, գլ. Մ, եջ 264 - 265

«և կազմեցին [Իշխանքն Սիսական] կառս ի սպիտակ ջրուոց. և կողոբս արծաթիս արարեալ՝ եղին ի նմա գնշխարս սրբոյն և բարձին սաղմոսիւք և օրհնութեամբ. և տաճիկ նծուգօք՝ սրավար երիվարօք իբր օղապարիկ թեօք թռուցեալ անցին ընդ լայնածիր ասպարէզ երկայն ոահին, և հասին ի բնիկ սահմանս իւրեանց

տէրութեանն ի Մազազ գաւառ. և անցեալ ընդ Գեղամ մտին ի Վայոց ձոր. զի դէմ եղեալ էր տանել ի Սիւնիս յարքունական գահոյս իւրեանց»:

5. Մեջ բերված վկայություններից կարևոր է համարվել և ուշադրութեան է առնվել հատկապես Հովհաննես կաթողիկոսի վերոհիշյալ հինգերորդ վկայությունը, վորի մեջ Մազազ գավառն անվանված է «գեղամաշէն»:

Յելակետ ընդունելով, գլխավորապես, այս ցուցումը և հիմնվելով նաև Պորենացու վկայությունների վրա (տես վերև վկ. առաջին և յերկրորդ)՝ Մազազ գավառի տեղը վորոշել են աշխարհագրական յերկերում կամ Սևանա լճի մոտ և կամ Գառնիի շրջանում, վոր Պորենացու մոտ մատնացույց են արված իբրև «գեղամաշէն»:

Ալիշանի կարծիքով (տես «Այրարատ», էջ 13 և 331—333), վորն այժմ տիրող է հանդիսանում և վորը ընդունելի յեն համարել նաև Ադոնցը, Մարկվարտը և Հյուբշմանը¹, հին Մազազ գավառը գտնվել է այժմյան Գառնիի և Գեղարզի շրջանում: Այստեղ կարելի յէ յենթադրել, Ալիշանի ասելով, վերոհիշյալ «Բերդկաց» կամ «Բերդկանց» գյուղը, վորի անունը նա համապատասխան է համարում Գեղարզի վանքի մոտ գտնվող Պորտիկ գյուղի անվան (տես «Այրարատ», էջ 352):

Ուշագրավ է սակայն, վոր նույն գավառի տեղն Ալիշանից առաջ Շահխաթունյանցը յենթադրել է վնչ թե Գառնիի ձորում, այլ Սևանա լճի արևմտյան ափերի մոտ:

«Այս [Գեղարքունի] գաւառ—ասում է Շահխաթունյանցը—ըստ յառաջբերեալ բանիցն Հին Հայաստանի պարունակէ յինքեան զչորեսին կողմանսն շուրջ զծովականն, բայց գտանին դարձեալ յայնմ մասնաւոր գաւառք՝ Մազազ՝ որ որպէս նկատի ի գրուածոցն Զ. Յովհաննու կաթողիկոսի, անկանի յարևմտեան եզր ծովա-

¹ Տես Армения в эпоху Юстиниана, էջ 302, Հյուբշման, «Հին Հայոց տեղոյ անունները», Վիեննա 1907, էջ 252 և 329 և Markwart, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, Wien 1928, էջ 11:

կին ի միջոցս Սևանայ, Վարաժնունեաց և Կոտայից. քանզի յարձակումն Բշրայ ոստիկանի ի վերայ կղզւոյն Սևանայ անցանելոց է ընդ Կոտայս գաւառ և ընդ արևելյան սահմանս Վարաժնունեաց և այնպէս հասանել ի Սևան» (տես «Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ», Եջմիածին 1842, Բ, էջ 235-236):

Նույն այս կարծիքը հայտնել է նաև Մեսրոպը արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը, թեև նրա մոտ ավելի քան վիճելի յեն Մազազ գավառի սահմանների ճշգրիտ վորոշումը, ինչպես և նրա մեջ գտնվող այժմյան գյուղերի ճշտումները, վոր մանրամասն մատնանշված են հատուկ ցուցակում (տես «Տեղագիր Գեղարքունի ծաղկազարդ գաւառի», Վաղարշապատ 1895, էջ 283—289):

6. Մազազ գավառի տեղադրութեան մասին միանգամայն ճիշտ է, ինչպես պարզ յերևում է վերոհիշյալ հենց վկայությունների ցուցումներից, վնչ թե գերշիտող առաջին կարծիքը, այլ Շահխաթունյանցի յենթադրութեանը, վորն անտես է արվել աշխարհագրական նորագույն յերկերում:

Ուշագրավ է նախ, վոր Մազազ գավառը հիշատակված է «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրութեան մեջ Կոտայքից հետո և Վարաժնունիքից առաջ: Ուրեմն՝ վորոշ հիմք են ունեցել Շահխաթունյանցը և Սմբատյանցը յենթադրելու, վոր նա սահմանակից է յեղել Կոտայքին ու Վարաժնունիքին:

Մազազի և այս վերջին գավառների սահմանակցութեանը, ինչպես և նույն գավառի տեղադրութեանը Սևանա լճի արևմտյան ափերի մոտ, հաստատվում է, բացի այդ, ինչպես մատնանշել է Շահխաթունյանցը, նաև Հովհաննես կաթողիկոսի վերոհիշյալ հինգերորդ վկայութեամբ: Հովհաննես կաթողիկոսը, նկարագրելով արաբական Բիշր զորավարի արշավանքն Աշոտ Յերկաթի դեմ, վորը գտնվում էր Սևան կղզում «անմարտնչելի ամրոց»-ում՝ հարակից շրջանն ան-

վանում է, ինչպես տեսանք, «կողմունք գեղամաշէն գաւառին Մազազայ»:

Ավելի ևս պարզ է ու վորոշ Ստեփանոս Որբելյանի վերոհիշյալ յոթերորդ վկայութիւնը:

«Իշխանքն Սիսական», վկայում է Որբելյանը, գնացել է յին՝ կառքով «ընդ լայնածիր ասպարէզ երկայն ուսին», հասել է յին նախ «ի ընթիկ սահմանս իւրեանց տէրութեանն ի Մազազ գաւառի», այդտեղից անցել է յին «ընդ Գեղամ» և մտել «ի Վայոց ձոր»: Այս վերջին գավառում նրանց ճանապարհը մատնացույց է արված «Սուլեմայ» ձորով, այսինքն՝ այժմյան Սելիմի լեռնանցքով՝ և «Սարաշկոնք» գյուղի վերայով, վորի տեղը պետք է յենթադրել ըստ իս այժմյան Հորս գյուղի մոտ:

Միանգամայն պարզ է ու անվիճելի, վոր այս ճանապարհի ուղղութիւնը մինչև Մազազ պետք է լիներ այժմյան Յերևան—Յելենովկա հարմար գծով դեպի Բերդկունք կայարանը, վորը գտնվում էր, ինչպես տեսանք, Մազազ գավառում: Բերդկունքից նրանք անցել են «Գեղամ», վորը սահմանակից էր Մազազին հարավից, և այնուհետև «Գեղամ»-ում գտնվող Կոթ գյուղի մոտից մտել են Վայոց ձոր, բարձրանալով այժմյան Սելիմի լեռնանցքով, վորն Որբելյանի մոտ անվանված է «Սուլեմայ ձոր» (տես Մ, էջ 265):

Որբելյանի մատնանշած ճանապարհի ուղղութիւնը չէր կարող, անշուշտ, լինել Գառնիի ձորով ու Ալիշանի յենթադրած Մազազով, վորովհետև այդ կողմով հնարավոր չէր գնալ կառքով վոնչ Գեղամ և վոնչ էլ Վայոց ձոր:

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, Որբելյանի վերոհիշյալ վկայութիւնամբ պարզ ու վորոշ հաստատվում է, վոր Մազազ գավառի տեղը լինելու յեր, իրապես, վոնչ թե այժմյան Գառնիի շրջանում, այլ Սևանա լճի արևմտյան ափերի մոտ:

7. Այս յեզրակացութիւնը պարզ կերպով հաստատվում է այժմ և «Մղոնաչափք»-ի վերոհիշյալ վկայութիւնամբ:

Դվին—Պարտավ ճանապարհի վրա «Մղոնաչափք»-ում մատնանշված է, ինչպես վերև տեսանք, Բերդկունք կայա-

րանը, վորի հեռավորութիւնը Դվինից ցույց է տրված 60 արարական մղոն կամ մոտ 115 կիլոմետր (1917, 6×60= մոտ 115 կիլ.): Այդ կայարանը համապատասխանում է, անտարակույս, Հովհաննես կաթողիկոսի հիշած «Բերդկաց» կամ «Բերդկանց» գյուղին, վորը գտնվել է Մազազ գավառում:

Արդ՝ ուշադրութիւն արժեքով Բերդկունքի վերոհիշյալ հեռավորութիւնը Դվինից՝ դժվար չէ դարձյալ համոզվել, վոր թե այս կայարանի և թե Մազազ գավառի տեղը լինելու յեր վոնչ թե Գառնիի ձորում, այլ Սևանա լճի արևմտյան ափերի մոտ: Ուստի և հենց այս շրջանում պետք է գտնվեր այն բերդավայրը, վորը կարող է համապատասխան լինել հին Բերդկունք գյուղին:

Ինչպես հայտնի յե, այժմյան տարածութիւնը Դվին—Արդաշարից մինչև Յելենովկա մոտավորապես 90 կիլոմետր է: Պարզվում է ըստ այսմ, վոր Բերդկունք գյուղի տեղը, վորը գտնվել է Դվինից մոտ 115 կիլոմետր հեռավորութիւն վրա՝ պետք է յենթադրել այժմյան Յելենովկայից մոտ 25 կիլոմետր դեպի հարավ: Յեվ հետաքրքիր է, վոր ճշտիվ այս տարածութիւն վրա գտնվում են Սևանա լճի արևմտյան ափերի մոտ միջնադարյան մեծ բերդի ավերակներ այժմյան Աղկալա գյուղում:

Այս բերդի, ինչպես և նրա շրջակայքի մասին, անհրաժեշտ տեղեկութիւնները հաղորդել է մեզ Կուլտուրայի Պատմութիւն ինստիտուտի գիտական աշխատակից Ս. Բարխուդարյանը, վորը հրատարակելու յե շուտով իր ուսումնասիրութիւնն այս շրջանում գտնվող նախախալդական և խալդական բերդերի մասին:

Աղկալայի բերդը, նրա ասելով, միակ միջնադարյան բերդն է Աղմաղանի լեռնաշղթայի արևելյան այս կողմերում:

Հիմնվելով «Մղոնաչափք»-ի վկայութիւն վրա՝ կարելի յե, ուրեմն, վստահորեն յենթադրել, վոր այժմյան Աղկալայի մոտ գտնվող ավերակների վայրը յեղել է նշանավոր կենդրոնատեղի Դվին—Պարտավ ճանապարհի վրա և վոր, հավա-

նորեն, այստեղ պետք է լիներ հին Բերդկունք գյուղը, վորի հեռավորութունը Դվինից ցույց է տրված 60 արարական մղոն կամ մոտ 115 կիլոմետր:

8. Ի նկատի ունենալով, վոր մեր այս յեզրակացությունը Հայաստանի պատմական աշխարհագրության համար ունի խոշոր նշանակություն՝ ավելորդ չեմ համարում Աղկալայի մոտ գտնվող ավերակների մասին, վորոնց մոտ գտնվել է Բերդկունք կայարանը, մեջ բերել տեղագրական մանրամասն նկարագրությունները Շահխաթունյանցի, Սմբատյանցի և Ալիշանի յերկերից:

1. Շահխաթունյանց, «Ստորագրութիւն», էջ 242՝

«Եւ առ նմա [Հայր Ռհանավանքի] փոքր ինչ հեռագոյն ի հրևսիսակողմն է տեղի մեծի աւերակի մինչև կարծել իսկ քաղաքի. զի աւելի ընդարձակ էր տեղին՝ մինչև բաւական լինել աւելի քան երկու հազար գերդաստանաց. ի միջին տեղուջ այսր աւերածի ի փոքր ինչ բարձր դիրս կային կանգուն ուղղաբերձ որմունք քարամբք և կրով ձուլեալք. անմիջոց յեզերս ջուրց ծովակին հիմունք տանց և հովանոցաց և շէնք նոցին բոլորովին խոնարհեալ և քայքայեալ, որոց տեսիլ և եթ գրաւէ զոյշ մարդոյ ի զարմանս և զոգի հայրենասէր ի հառաչանս հոգւոց ի խորոց սրտէ»:

2. Սմբատյանց, «Գեղարքունի», էջ 33՝

«Գեղարքունւոյ հին քաղաքներն հեաւեալք են. առաջինը Ազատ քաղաքը՝ որ Նոր-Պայազիս քաղաքից դէպի հիւսիս 7¹ վերստաչափ հեռի է, Աղամիսան և Ալիշալու տանող ճանապարհի ներքև՝ ծովեզերքի վերայ, որոյ տանց ու կրպակաց, կարաւանոցաց և պանդոկաց աւերակներն անազին տարածութեամբ փռուած են դաշտի երեսին՝ դէպի ծովը խոնարհած զառիվայրում»:

3. Նույնը, էջ 438՝

«Վանքի [Հայրավանքի] շրջակայքը զարդարուած

¹ «Դէպի արևելք 15 վերստաչափ» ուղղել ենք համաձայն հեղինակի ջուրման «դէպի հիւսիս 7 վերստաչափ», տես «Գեղարքունի», էջ 445:

էին խաչքարերով: Աւերակաց ընդարձակ տարածութիւնը և քարածայուերի վերայ մնացած քար ու կրով շինած որմանց կիսականգուն դրութիւնը, ցոյց էին տալի, որ երբեմն քաղաքատեղի է եղել. ինչպէս այժմ էս մերձակայ հայ և թուրք բնակիչքն հաստատելով՝ «Ազատ քաղաք» անուն տան տեղւոյս և «Կարմիր շէն»:

4. Ալիշան, «Սիսական», էջ 40՝

«մերձ ի Հայրուանս կայ Ազգալէ (Սպիտակ բերդ) բերդաւոր գեղ 30 տամբք: Բովանդակ ցամաքակղզիս այս լի է աւերակօք մեծագործ հայկական դաստակերտաց. որպէս խնամով ազդէ և ուղևոր մի եւրոպացի» (տես Dubois de Montpéroux, Voyage autour du Caucase (1833—1834), Paris 1839—43, հատ. III, էջ 312):

5. Նույնը, էջ 40՝

«և զքաղաքատեղին աւերակ՝ Ազատ-քաղաք գիւղ, յորում նշմարին պարիսպք իջևանից կամ կարաւանատանց, անյիշատակք առ ի նախնեաց: Մարթ է և զմի ի տեղեաց աշտարակացն համարել Բերդ գիւղ, և զմին՝ Գեղաքունոյ բերդ, զոր ընդ գլխաւոր բերդորայս Սիւնեաց կարգէ պատմիչ աշխարհին»:

9. Վերոհիշյալ նկարագրություններից յերևում է, վոր այժմյան Աղկալայի և Հայրեվանքի մոտ գտնվող «Ազատ քաղաք»-ը, վորը նրանց սահմանակից է և գտնվում է Դվին-Պարտավ ճանապարհի վրա՝ յեղել է նշանավոր մի մեծ կենդրոնավայր: Նույն այս քաղաքը հիշատակված է 18-րդ դարում նաև Սիմեոն կաթողիկոսի «Ջամբու»-ում: Հայրեվանքի վիճակ են յեղել «ի Գեղարքունոյ նահիէն», վկայում է Սիմեոն կաթողիկոսը, «Բերթ»-ը և «Ազատ քաղաք»-ը (տես «Ջամբու», Վաղարշապատ 1873, էջ 284):

Սմբատյանցի և Ալիշանի վերոհիշյալ յերկրորդ և հինգերորդ հատվածներում ուշադրության արժանի յե հատկապես նաև այն, վոր նրանք «Ազատ քաղաք»-ում մասնանշում են իջևանների կամ կարավանատների ավերակներ:

Իժվար չե, ուրիմն, յեզրակացնել, վոր «Մղոնաչափք»-ի

Բերդկունք կայարանի տեղը՝ թե ըստ իր հեռավորութեան Դվինից և թե ըստ տեղագրական վերոհիշյալ նկարագրութեանը՝ վորոշվում է հայտնապես Աղկալայի ու Հայրեվանքի մոտ գտնվող նշանավոր այս հին կենդրոնավայրում:

Ուշագրութեան արժանի յե վերոհիշյալ ավերակների վայրում, մասնավորապես, նուև Աղկալայի բերդը կամ ամրոցը, վորը, ինչպես վկայում են Սմբատյանցը և Լալայանը, շինված է ծովեզերքում կարմիր սրբատաշ քարից (տես «Գեղարքունի», էջ 432 և Յեր. Լալայան, «Նոր Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք», Ազգագր. Հանդ., XVIII, 1908 թ. № 2, էջ 124):

Հնարավոր չե՞ արդյոք յենթադրել, վոր հենց այս բերդը կարող է լինել հին «Գեղայոյ ամրոց»-ը, վորը հիշատակված է Հովհաննես կաթողիկոսի վկայութեաններում:

Վերև մենք մեջ եյինք բերել Հովհաննես կաթողիկոսի վկայութեանը Բիշր վոստիկանի արշավանքի մասին Աշոտ Յերկաթի դեմ: Հովհաննես կաթողիկոսն իր այդ վկայութեան շարունակութեան մեջ պատմում է, վոր Բիշր վոստիկանը՝ պարտութեան կրելով Սևան կղզու մոտ՝ «դէպ ուղիղ» գնացել էր «յամրոցն Գեղայոյ»:

«Իսկ Բշրն այն—ասում է Հովհաննես կաթողիկոսը —ամօթ գանձամբ արկեալ՝ ջանայր վրէժս փոխանակ այնր պահանջել՝ և դէպ ուղիղ գնացեալ յամրոցն Գեղայոյ, զի թերևս անզգուշաբար ի վերայ հասեալ՝ ըստնանել ինչ նմա մարթասցէ, սակայն և անտի ևս ձեռս ի գլուխ ելանէր: Վասն զի Գէորգն այն, զորմէ նախն պատմեցաք վասն մարտի քաջութեան նորա, ըստ դեպաց իմն յամրոցի անդ հանդիպեցաւ: Եւ իբրև ետես զայն ամբոխ հասեալ մերձ ի դուռն ամրոցին՝ ապա վառեալս ի գէնս և ի զարդս և ի տէգ նիզակս, և այլ ևս արս սակաւս ընդ ինքեանս առեալ՝ արտաքս առ թշնամիսն յամրոցէն ելանէր: Եւ ապա միամարտեալ ընդ սպայակոյտ զօրուն՝ նախ կարթակոտոր զերիվար Բշրայն առնէր նրանաւ սրոյն, մինչ զի հազիւ յայլ ձի

աշտանակեալ փախչէր. և ապա այլոցն ևս մարտակցացն աջակցեալ Գէորգայ՝ տապաստ արկանէին զյուրվս ի թշնամեացն և ի փախուստ գնուսա զարձուցանէին» (Թիֆլիս 1912, էջ 356—357):

Նույն այս «Գեղայոյ ամրոց»-ը, վորն անվանված է նաև «Քեղեայ ամրոց» և «Գեղէ», հիշատակված է զարձայլ թե Հովհաննես կաթողիկոսի և թե Ստեփանոս Որբելյանի հետևյալ վկայութեաններում:

Հովհաննես կաթողիկոս, Թիֆլիս 1912, էջ 359—360՝

«Բայց բնակիչք ամրոցին Քեղեայ իբրև լուան զգալուստ ոստիկանին [Նարայ] և ի մտի եղին զյոյժ մամրուումն սպանութեան առ ի նմանէն նոցա, զահի հարեալք և ահիւ ըմբռնեալք և կարծիս ի մտի եղեալ անհաստատ խորհրդով, թէ զուցէ մատնեսցի ամրոցն ի ձեռս ոստիկանին և այնպէս անհնարին տանջանաց և մահու մատնեսցին: Եւ ապա այսպիսի անզգուշալի երկիւղի զանձինս տուեալ՝ ամենևին բնաւին իսկ ունայնացուցեալ լքին ի բաց զամրոցն ի բնակչաց անտի»: Ստեփանոս Որբելյան, Թիֆլիս 1911, գլ. ԿԶ, էջ 399՝

«Ապա եկեալ [սուլտանն Խորազմաց Զալալադինն] յԱրարատեան գաւառ՝ բանակ հարկանէր անդ. վասն որոյ ժողովեալ իվանէ Աթաբէկին զամենայն զոյժ և զօրութիւն Հայոց և Վրաց՝ կամէր մարտիւ պատահել նոցա: Եւ կացուցանեն զոմանս զէտ և ազդարար ինքեանց՝ զՇալուէ ոմն և զԳրիգոր կանչող. որք տեսեալ յոյժ նուազ զգօրն Խորասանի կանչեն և ազդեն մերոց զօրացս եթէ՝ եկայք: Իսկ նա որ Տէրն է յաթութեանց, կամելով կամէր եղծանել զանօրինեալ և զամբարշտեալ ժողովուրդն, փոխարկեաց զձայն ազդարարացն յականճս սոցա եթէ՝ փախիք: Որք և թողեալ անդէն զկարասիս իւրեանց և զվրանս՝ աճապարեալք յերիվարսն փախեան և իբր խելացնորեալք, առանց սրոյ և զօրութեան նա և պատերազմի վիթեալք ընդ փրթուածս մեծ քարին, որ ի խրամին Գառնուոյ, առ հասարակ հոսեալ կործանե-

ցան. և Աթաբէկն Իվանէ 10 արամբք զերծեալ անկանի ի յամուրն Գեղէ»:

10. Բոլոր այս վկայութիւններում «Գեղայոյ» կամ «Քեղեայ ամրոց» և «ամուր Գեղէ» պարզապես միևնույն բերդի անուններն են, վորի տեղն աշխարհագրական և տեղագրական նորագույն յերկերում ցույց ե տրվում սովորաբար կամ այժմյան Միլի-չայի ձորում և կամ Ղարաղալայում:

Ընդունելով, վոր «Գեղամաշէն» Մազազ գավառը զըստնվել ե Գառնիի ձորում, նաև ի նկատի ունենալով, վոր այժմյան Միլի-չայի ձորը ձեռագիր Ավետարանների յերկու հիշատակարանում անվանված ե «ձոր Քեղոյ» կամ «ձոր Քեղայ»՝ Ալիշանը «Գեղայոյ» կամ «Քեղեայ ամրոց»-ի տեղը յենթադրել ե հենց այս «Քեղոյ» կամ «Քեղայ ձոր»-ի մոտ՝ այժմյան Գյուլայսորում (= ըստ Ալիշանի՝ Քեղա Այսորի) և կամ «Գալէ տիպի»-յում (տես «Այրարատ», էջ 354 և 359—360): Նույն կարծիքին ե նաև Գարեգին Հովսեփյանը, վորն իր «Սաղբակյանք կամ Պոռոյանք» աշխատութեան մեջ (Վաղարշապատ 1928, էջ 65—67) անվերապահ ու կրտրական կերպով մասնանշում ե, վոր վերոհիշյալ վկայութիւնները վերաբերվում են Քեղվա ձորի անմատչելի հին բերդին, վոր այժմ կոչվում ե Ղալաղիպի:

Հակառակ Ալիշանի ու Հովսեփյանի յենթադրութեան՝ Սմբատյանցը («Գեղարքունի», էջ 292) և Լալայանը (տես նրա կազմած Նոր-Բայազիտ գավառի քարտեզը, Ազգագր. Հանդ. XVIII, 1908 թ. № 2) «Գեղայոյ» կամ «Քեղեայ ամրոց»-ի տեղը մատնացուցց են արել այժմյան Ղարաղալայում, վորը գտնվում ե Աղմաղան լեռների ստորոտում:

Այս յենթադրութիւններից ավելի հիմնավորված ե, անշուշտ, առաջինը, վորովհետև «Քեղոյ» կամ «Քեղայ ձոր»-ի անունը մոտավորապես համապատասխանում ե, իրոք, «Գեղայոյ» կամ «Քեղեայ ամրոց»-ի անուններին:

Ինձ թվում ե սակայն, վոր նույնիսկ այս վերջին լուծումը դժվար ե ընդունել իբրև վերջնական ու անվիճելի:

Ուշագրավ ե նախ, վոր «Քեղ» և «Քեղածոր» տեղա-

նունները հանդիպում են Հին Հայաստանի նաև ուրիշ շքրջաններում¹. ուստի և վերոհիշյալ տեղանունների նմանութիւնը չե կարող, իհարկե, հաստատուն մի կռվան լինել վճռական յեզրակացութեան:

Կարելի յե առարկել, բացի այդ, վոր «Գեղայոյ» կամ «Քեղեայ ամրոց»-ի տեղը, ինչպես յերևում ե Հովհաննես կաթողիկոսի վերոհիշյալ առաջին վկայութիւնից, լինելու յեր, ըստ յերևութիւնի, վեչ թե Դվինի հյուսիս-արևելակողմում, այլ, հավանորեն, Սևան կղզու հարևան շրջաններում: Հենց նույն այս տպավորութիւնը ստացվում ե, իմ կարծիքով, նաև Ստեփանոսի Որբելյանի վերոհիշյալ վկայութիւնից:

Որբելյանի պատմելով Իվանի աթաբեկը, վորը 1225 թվին պարտութիւն եր կրել Գառնիի մոտ, կարողացել եր «10 արամբք» փախչել «ի յամուրն Գեղէ»: Դժվար ե ըստ իս համաձայնի, վոր Իվանն այնքան անզուշտ կըլիներ, վոր փախչեր Ղալաղիպի, վորը գտնվում ե Գառնիից մոտ 12 կիլոմետր հեռավորութեան վրա: Ավելի հավանական ե թվում ինձ, վոր նա փախած կըլիներ Աղմաղան լեռնաշղթայի հյուսիսային ճանապարհով դեպի Աղկալայի ամրոցը, վորի մոտ եր գտնվում Հայաստանից Վրաստան տանող ճանապարհը:

Այս դիտողութիւնները, վոր յենթադրական միայն կռահումներ են, թեև չեն լուծում վերոհիշյալ հարցը, սակայն ցույց են տալիս, վոր «Գեղայոյ» կամ «Քեղեայ ամրոց»-ի տեղագրութիւնը, հակառակ Ալիշանի ու Հովսեփյանի յեզրակացութեան, դեռ մութ ու անորոշ մի խնդիր ե, վորը կարոտ ե, անտարակույս, մանրամասն ու հատուկ քննութեան նոր ու ավելի դրական փաստերի ոգնութեամբ:

11. «Մղոնաչափք»-ի Բերդկունքի տեղը վորոշվում ե, ինչպես տեսանք, այժմյան Աղկալայի մոտ գտնվող այն ա-

¹ Տես Հյուբշման, «Հին Հայոց տեղոյ անունները», թրգմ. Գիւղիկճյանի, էջ 169 և 421:

վերականրի վայրում, վորը շրջակա գյուղերի բնակիչներն անվանում են «Ազատ քաղաք»:

Բացատրության կարոտ ե, ուրեմն, և այս «Ազատ քաղաք» անունը:

Ինչպես հայտնի յե, «Ազատ քաղաք» են անվանվում այժմ նաև այն ավերակները, վորոնք գտնվում են դարձյալ Դվին-Պարտավ ճանապարհի վրա հին Մաքենիս վանքի մոտ: Այս ավերակների մասին Ալիշանը և Սմբատյանցը տալիս են հետևյալ տեղեկությունները.

1. Ալիշան, Միսական, Վենետիկ 1893, էջ 66՝

Գզըլ-Վանք երկու մղոնաւ ի վերոյ (ի հարաւոյ) առ գետովն, 45 տամբք նոցին: Չամուրլու մղոնաւ ի Մ. Հր. նորին 25 տամբք. և մերձ ի գետաբերանն Գըրգ պուլազ, որ նորաշէն թուի, հայաբնակ, 50 և ավելի տամբք: Հանդէպ նորին յաջմէ գետոյն նշանակի աւերակ գեօղ Գզըլ-Դաշ, թերևս Կարմիրշէնն Սիմէնի կաթողիկոսի: Ընդ մէջ գեօղիցս յիշեցելոց երևին ընդարձակ տեղիք աւերակաց, պարսպօք և աշտարակօք և եկեղեցեաւ, զոր տեղացիքն ասեն՝ ի հնումն Ազատ քաղաք կոչեցեալ ըստ գրության ինչ Պետրոսեան Պօղոս վարդապետի, որում ասէին Սեւանեցիք՝ ազատագիր ևս ունել ի Շահից Պարսից վասն ապահարկութեան տեղւոյն, և պահիր յէջմիածին»:

2. Սմբատյանց, «Գեղարքունի», էջ 597՝

«Այս յիշեալ [Գեօղակրուլադի շուրջը] ցիրուցան աւերակ գիւղատեղերն ի միասին առած՝ տեղացիք անուանում են Ազատ քաղաք, բայց թէ այս ե Ազատ քաղաքը, թէ Նոր-Բայազիտի մօտ՝ ծովեզերքում եղած Ազատ խարաբայն է, չկարացի ստուգել, ըստ որում գրով կամ արձանագրով ապացոյց չկա»:

Ալիշանի և Սմբատյանցի նկարագրած ավերակների հենց այս վայրին ե վերաբերվում, հավանորեն, Մովսես Կաղանկատվացու ուշագրավ մի վկայությունը, վորի մեջ

Մաքենիսի մոտ գտնվող նշանավոր այս տեղն անվանված ե «մեծ Մաքենացուց մայրաքաղաքն»:

«Եւ անտի ի միւս տարին—վկայում ե Կաղանկատվացին—էանց Բարան ի գաւառն Գեղարքունի և էարկ ի սուր գրնակիչսն ոգիս իբրև տամն և հինգ հազարս. և զմեծ Մաքենացուց մայրաքաղաքն այրեաց, մնաց միայն ջրաղացն և այլ ոչ ինչ. և էր թիւն հայոց երկու հարիւր եօթանասուն և վեց» (III, գլ. Ի, էջ 263, Մոսկվա 1860):

Մեջ բերված տեղագրական նկարագրությունների մեջ մատնանշված են, ինչպես տեսնում ենք, «Ազատ քաղաք»-ների ավերակների ընդարձակությունը, բերդապարիսպի և ամրոցի հետքերը և տեղական միևնույն ավանդությունը, վորի համաձայն այս վայրերը համարվում են քաղաքատեղի և անվանվում «Ազատ քաղաք»-ներ: Ալիշանի վերոհիշյալ վկայության մեջ հատուկ ուշադրության արժանի յե նաև նրա հաղորդած ավանդությունը, վոր Մաքենիսի մոտ գրտնվող «Ազատ քաղաքն» ունեցել ե ազատագիր Պարսից Շահից և ճանաչվել ե իբրև ապահարկ:

Յեթե ի նկատի ունենանք, բացի այդ, վոր «Ազատ քաղաք»-ներից այս յերկրորդը Կաղանկատվացին անվանում ե «մեծ Մաքենացուց մայրաքաղաքն»՝ դժվար չի լինի ըստ իս յեզրակացնել, վոր վերոհիշյալ «Ազատ քաղաքներ»-ը, վորոնք գտնվում եյին Դվին-Պարտավ ճանապարհի վրա, յեղել են նշանավոր միջնադարյան կենդրոնավայրեր և ունեցել են քաղաքային հատուկ իրավունքներ ու արտոնություններ: Իմ կարծիքով, «Ազատ քաղաք» անունները վոչ թե տեղանուն են, այլ սոցիալական հատուկ մի տերմին, վորով մատնանշվում ե վերոհիշյալ վայրերի ազատ լինելը վորոշ հարկերից և նրանց քաղաքային արտոնյալ դրությունը:

Վոր Հին Հայաստանում գոյություն են ունեցել, իրօք, քաղաքավար նման կենդրոնավայրեր՝ այդ, ինչպես մատնացուց ենք արել «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստան»-ում մեր

աշխատութեան մեջ (Յերևան 1934, էջ 232), ակնարկված է Հովհաննես կաթողիկոսի պատմութեան ուշագրավ մի հատվածում:

Զվարթնոց յեկեղեցու շինութեան մասին խոսելիս՝ Հովհաննես կաթողիկոսը հաղորդում է, վոր Ներսես Գ. կաթողիկոսը՝

«պարապ անձին գտեալ՝ զարտաքոյս հրաշակերտ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ էր շինեալ՝ շուրջանակի պատուար պարսպով փակեալ ամրացուցանէր, յօրինեալ ի նմա յարկս բնակութեան ինքեան հաստահեղոյս կոփածոյ քարամբք: Այլ և կարգեալ կացուցանէր ի նմա ամբոխութիւնս երդումարդաց ըստ պայմանի քաղաքականաց» (Թիֆլիս 1912, էջ 88):

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի յե, վոր նման կենդրոնավայրեր, վորոնց տրված են յեղել արտոնութեաններ ըստ պայմանի քաղաքականաց», կարող եյին լինել վնչ միայն Սյունիքում և Այրարատում, այլ նաև Ֆեոդալական Հայաստանի ուրիշ շրջաններում:

Սակայն այս մի նոր խնդիր է, վորը կարոտ է հատուկ լուսաբանութեան:

Ինձ թվում է, վոր յերակետ ունենալով «Ազատ քաղաք» անունների վերոհիշյալ մեր բացատրութեանը՝ անհրաժեշտ է հետազայում ուսումնասիրել մատենագրական աղբյուրների այն վկայութեանները, վորոնք վերաբերվում են պատմական Հայաստանի «Ազատ» կոչվող և «քաղաքագիւղ» կամ «գիւղաքաղաք» անվանվող տեղանուններին:

Միանգամայն հնարավոր է ըստ իս, վոր նման կենդրոնատեղերը, վորոնք գտնվել են առևտրական հին ճանապարհների մոտ՝ կարող են նույնպես ունեցած լինել իրավունքներ ըստ պայմանի քաղաքականաց:

12. Դվին-Պարտավ ճանապարհի վրա «Մղոնաչափք»-ում հիշատակված է միմիայն Բերդկունք կայարանը, վորի տեղը վորոշվում է, ինչպես տեսանք, այժմյան Աղկալայի և

Հայրեվանքի մոտ գտնվող «Ազատ քաղաք» ավերակների մոտ:

Մյուս կայարանների և ճանապարհի շարունակութեան մասին մինչև Պարտավ ունեն կարևոր տեղեկութեաններ արաբական աղբյուրները և, գլխավորապես, արաբական աշխարհագիր Իստախրին:

Համաձայն Իստախրիի վկայութեան Դվինից հետո հետևյալ յերկու կայարաններն են յեղել Սիսականը և Կիլկուլը՝ Դվին 16 Սիսաջան 16 Կիլկուլ (Մարկվարտը կարդում է Gēlakūni):

Միջկայարանային տարածութեանները նշանակված են այստեղ արաբական փարսախներով: Ուրեմն՝ Սիսաջանի հեռավորութեանը Դվինից ցույց է տրված 16 արաբական փարսախ կամ մոտ 92 կիլոմետր (5752,8 × 16), իսկ Կիլկուլի հեռավորութեանը Դվինից՝ 32 արաբական փարսախ կամ մոտ 184 կիլոմետր (1 փարսախ = 5752,8 կիլոմ., տես «Երատոսթենեսի ստադիոնը և Պարսից ասպարեսը» իմ աշխատութեան մեջ էջ 9—12):

Այս հեռավորութեանների նկատմամբ անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ, վոր տարածութեանները մատնանշված են արաբական աղբյուրներում կլոր թվերով վնչ թե ճշտիվ, այլ մոտավոր կերպով (տես իմ աշխատութեանը „О торговле и городах Армении“, էջ 168):

Վերոհիշյալ կայարանների տեղագրութեան խնդիրը լուսաբանել է վերջերս Մարկվարտը «Das Itinerar von Artaxata nach Armastica» աշխատութեան մեջ (էջ 56): Gēlakūni (= Գեղաքունի) և Sisajān (= Սիսական, Սիւնիք) կայարանները, ասում է Մարկվարտը, լինելով նախասկիզբ համապատասխան գավառների, անվանվել են հենց նրանց անունով: Սակայն կայարանների հաջորդականութեանը նա համարում է շփոթված և կարծում, վոր Դվինից հետո առաջին կայարանը լինելու յեր Գեղաքունին և ապա Սիսականը:

Gēlakūni կայարանի տեղը Մարկվարտը յենթադրում է՝

համաձայն վերոհիշյալ տարածության՝ Դվինից 16 արաբական փարսախ կամ մոտ 96 կիլոմետր հեռավորության վրա Սևանա լճի ափին՝ մոտավորապես, ուրեմն, այժմյան Յելենովկայում: Իսկ Միսականը գտնվելու եր հետևաբար Գեղաքունի այս կայարանից 16 արաբական մղոն կամ մոտ 96 կիլոմետր (ըստ Մարկվարտի) հեռավորության վրա:

13. Մարկվարտի յենթադրությունը կայարանների այս տեղադրության, ինչպես և Գեղաքունի գավառի և Միսականի ծայրասկիզբ սահմանների մասին, վնչ միայն անհավանական և, այլ պարզապես սխալ:

Վերև մենք արդեն տեսանք, վոր Դվին-Պարտավ ճանապարհի վրա՝ այժմյան Յելենովկայից Նոր-Բայազիտ տանող ճանապարհագծի մոտ և հին Մաղազ գավառում՝ վորոշվում է ճշտիվ «Մղոնաչափ»-ի Բերդկունք կայարանի տեղը: Հասկանալի չէ, ուրեմն, վոր Գեղաքունի գավառասահմանը, վորը ինչպես ասացինք, գտնվում եր Մաղազ գավառի և Բերդկունքի հարավակողմում, չէր կարող լինել այժմյան Յելենովկայի մոտ Բերդկունքի հյուսիսակողմում:

Մի պարզ թյուրիմացություն է, անտարակույս, նաև Մարկվարտի յենթադրությունը Միսական գավառի տեղադրության մասին: Միսականը կամ Սյունիքը, իհարկե, վնչ թե հատուկ գավառի, այլ արևելյան այն յերկրի անունն է, վորի մեջ գտնվում եր նաև Գեղաքունի գավառը:

Իմ կարծիքով, Մարկվարտի սխալ յեզրակացությունների գլխավոր պատճառն այն է, վոր նրա ուշադրությունից վրիպել է խիստ կարևոր մի հանգամանք: Դվինից դեպի Պարտավ գոյություն են ունեցել, ինչպես հայտնի չէ, յերկու հին ճանապարհներ, մեկը՝ այժմյան Յելենովկայի ու հին Բերդկունքի վրայով, իսկ մյուսը՝ այժմյան Բաշնորաշների վրայով ու Սելիմի լեռնանցքով:

Արաբական աղբյուրների մատնանշած Դվին-Պարտավ ճանապարհագիծը վորոշվում է, ինչպես կը տեսնենք, վնչ թե հայկական «Մղոնաչափ»-ի Դվին-Բերդկունք գծով, այլ հաստատապես Դվին-Բաշնորաշն մյուս ճանապարհով:

Ճանապարհի հենց այս յերկրորդ ուղղությունը միանգամայն ճիշտ մատնացույց է արել Կարաուլովը վերոհիշյալ իր թարգմանությունների կցված հատուկ քարտեզում: Կարաուլովը յենթադրում է նաև, վոր Իստախրի Միսաջան կայարանը համապատասխանում է, հավանորեն, այժմյան Կիսաջանին, վորը գտնվում է, ինչպես հայտնի չէ, հենց ճշտիվ Շարուր գավառի և հին Միսականի սահմանում և վորի հեռավորությունը Դվին-Արղաշարից պոստային ճանապարհով կըլինի այժմ մոտավորապես 70—75 կիլոմետր:

Հիմնական առարկությունն այս յենթադրության դեմ կարող է, իհարկե, այն լինել, վոր Կիսաջանը չէ հիշատակված մատենագրական հայ աղբյուրներում: Սակայն յեթե անգամ ընդունելի չլինի Կիսաջանի նույնացումը Միսաջան կայարանի հետ՝ կարելի չէ այնուամենայնիվ վստահորեն յենթադրել, վոր Միսաջանի տեղադրությունը լինելու յեր Շարուրից Վայոց ձոր տանող ճանապարհագծում, հավանորեն, Բաշնորաշներից Արփա գնացող գծամասում: Իսկ Վայոց ձորը, ինչպես հայտնի չէ, հին Միսականի կենդրոնական շրջանն եր Իստախրի ժամանակ, վորի աշխարհագրական յերկը գրված է 951 թվին, և հենց այստեղ «Եղեգիք գեղաքաղաք»-ում է յին գտնվում Սյունյաց գահազուլխ իշխանների «արքունական ապարանք»-ները (տես Ստեփանոս Որբելյան, Թիֆլիս 1911, գլ. 19, էջ 199):

Ուրեմն՝ Միսաջան-Միսականը, յեթե ընդունելու լինենք ըստ Մարկվարտի վոր նա յերկրի անունն է, գտնվելու յեր, անշուշտ, այստեղ և, ինչպես միանգամայն ճիշտ վկայում է Իստախրին, Դվինից 16 արաբական փարսախ կամ մոտ 92 կիլոմետր հեռավորության վրա և նախ քան Կիլ-Կույ կամ Gēlakūni կայարանը:

14. Միսաջանից հետո նշանակված է Իստախրի մոտ Կիլ-Կույ կայարանը (ըստ Մարկվարտի՝ Gēlakūni), վորի հեռավորությունը Միսաջանից ցույց է տրված 16 արաբական մղոն կամ մոտ 92 կիլոմետր:

Ինչպես վերև ասացինք, Կարաուլովի թարգմանության

lakūnī-ից ցույց ե տրված 16 արարական փարսախ կամ մոտ 92 կիրմետր:

Այս կայարանի արարական անունը, վորն ըստ իս աղճատված ե, պետք ե, իմ կարծիքով, ուղղել և կարգալ ذوطيس (د = ذ և م = ط)¹ *Zautis: Իսկ այս վերջինը պարզ կերպով համապատասխանում ե հայերեն Սոտք, Սոդք կամ Սոթք տեղանվան, վորի նոր անունն ե այժմ Զոտ կամ Զոթ:

«Սաւտք»-ը, ինչպես հայտնի յե, Գեղաքունիի արևելափողմում գտնվող հարևան գավառի անունն ե, վորի իշխանանիստ համանուն հին կենդրոնը Սերետսի մոտ անվանված ե «Սաւդայ քաղաքագիւղ» (տես Սերետս, Ս. Պետերբուրգ 1879, գլ. 2, էջ 49):

Այս տեղանվան մեկնութիւնը, վորը ժողովրդական մի ստուգաբանութիւնն ե, մատնանշված ե Ստեփանոս Որբելյանի մոտ:

«Սօթից գաւառ—ասում ե Որբելյանը— որ սակա հանապազորդեան բքոց և դառնաշունջ օղոցն կոչեցաւ Սոթք» (Թիֆլիս 1911, գլ. Գ, էջ 12):

Իսկ, իրապես, ինչպես ուղիղ դիտել են Մարկվարտը և Ադոնցը², «Սաւտք» տեղանունը ծագել ե, անշուշտ, այս կողմերում ապրող «Ծաւղէացոց» կամ «Ծաւղէից» հին ցեղի անունից, վորը հիշատակված ե Ագաթանգեղոսի, Յեղիշիի և Խորենացու պատմութիւններում (տես Ագաթանգեղոս, Տփղիս 1909, գլ. ՃԺԲ, էջ 414, Յեղիշի, Վենետիկ 1864, էջ 18, 86 և Խորենացի, Տփղիս 1913, II, գլ. Ը, էջ 113):

Ինձ թվում ե, վոր արարական այս կայարանը ևս, ինչպես և վերոհիշյալ Սիսականն ու Գեղաքունին, դարձյալ համապատասխան գավառի անունն ե, վորի մեջ *Zautis-ի (=հա-

¹) Արարական տառերի նման շփոթումներ մատնանշել են Մառը և Մարկվարտը. տես Marr, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов, СПб 1905, էջ 185, 205, 207 և Marquart, Erānschahr, Berlin 1901, էջ 32, ծան. 3:

²) Sks Markwart, Erānschahr, էջ 158 և Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 424:

վանորեն Սաւտ-ից) տեղադրութիւնը հավանական կըլինի յենթադրել վնչ թե «Սաւդայ քաղաքագիւղ»-ում, այլ հատուկ մի այլ կարավանավայրում:

Վոր Դվին-Պարտավ ճանապարհի ուղղութիւնը լինելու յեր, իրօք, հենց այս գավառի միջով՝ այդ յերևում ե Սերետսի պատմութիւնից, վորի մեջ Հայաստանից Աղվանք տանող միևնույն հին ճանապարհը հիշատակված ե հետևյալ վկայութեան մեջ՝

«Իսկ Ատասն Խորխոռունի և Սամուէն Վահուտի գաւառքն իւրեանց փախստական գնացին ընդ քաղաքագիւղն կոչեցեալ Սաւդայ, հասանէին յաշխարհն Աղուանից ի Հոնս դէմս արարեալ, և անցեալ ընդ գետովն՝ որ կոչի Կուր, բանակէին առ գետեղբերն» (Ս. Պետերբուրգ 1879, գլ. 2, էջ 49):

16. *Zautis-ից հետո Իստախրիի մոտ նշանակված ե Մետրիս կայարանը (ըստ Կարաուլովի՝ Метрис, իսկ ըստ Մարկվարտի՝ Mairis և ծանոթութեան մեջ Mitris համաձայն Յաքուտի): Հեռավորութիւնը *Zautis-ից մինչև Մետրիս ցույց ե տրված 12 արարական փարսախ կամ մոտ 69 կիրմետր (5752,8×12):

Մարկվարտը յենթադրում ե, վոր այս կայարանի Mairis անվան հետ կարելի յե համեմատել Ստեփանոս Որբելյանի հիշատակած «Մայրի ամուր»-ի անունը, վորը գտնվել ե Արևիք գավառում (Թիֆլիս 1911, գլ. Գ, էջ 13 և գլ. ՀԴ, էջ 521): Մարկվարտն այժմ թող ե արել, իմ կարծիքով, վոր այս կայարանի անունը ևս աղճատված ե, ինչպես և նախորդ Daumis-ը (= *Zautis):

Մետրիս, Mairis կամ Mitris տեղանվան արարերեն արտաբանում կամ مایریس ընթերցվածը պետք ե ուղղել ըստ իս և կարգալ مایریس (=Hatrīs): Արարական ր (m) և օ (h) սկզբնատառերի շփոթութիւններն այնքան սովորական են, վոր մեր սրբագրութիւնը չե կարող համարվել քմահաճ ու բռնի:

Իսկ այս ուղղումից հետո Hatrīs-ը, վորի հեռավորութիւնը *Zautis-ից ցույց ե տրված 12 արարական փարսախ

կամ մոտ 69 կիրովետր, համապատասխան կրվինի ճշտիվ հա-
յերեն Հաթերք (սեռ. Հաթերից) տեղանվան, վորը գտնվում
էր, իրոք, մոտավորապես հենց այս տարածության վրա վե-
րոհիշյալ Սոտք գավառից:

Hatris-ի is վերջավորությունը հասկանալու համար
պետք է ի նկատի ունենալ Հաթերք տեղանվան —ից վեր-
ջավորությունը թեք հոլովներում: Ընդունելով վոր վերո-
հիշյալ «Սաւտից» գավառն արաբական աղբյուրներում ան-
վանված է *Zauṭis (= «Սաւտից»)՝ միանգամայն հասկանա-
լի յե, վոր նաև «Հաթերից» գավառը կոչվելու յեր նույն
աղբյուրներում Hatris (= «Հաթերից»): Ուշադրության ար-
ժանի յե, վոր 12-րդ և 13-րդ դարերի արձանագրություն-
ներում Հաթերք անվան սեռական հոլովն ունի տարբեր վեր-
ջավորություն՝ Հաթերք-ոյ կամ Հաթերք-ու (տես Կ. Կոս-
տանյանց, Վիմական տարեգիր, Ս.—Պետերբուրգ 1913, էջ
34, 44, 46, 56, 84): Սակայն Բագրատունյաց շրջանում
նույն անվան սեռականը կարելի յե յենթադրել, անշուշտ,
Հաթեր-ից (հմտե Այլաբերք—Այլաբերից, Արտագերք—Ար-
տագերից են):

Իժվար չե նմանապես կուսել, վոր այս կայարանի ա-
նունը ևս, ինչպես և վերոհիշյալ Sīsaṣān-ը, Gēlakūnī-ն և
*Zauṭis-ը, վնչ թե Հաթերք գյուղի, այլ գավառի անունն է,
վորի մեջ գտնվել է արաբական կայարանը հատուկ կարա-
վանավայրում:

17. *Zauṭis-ից հետո մինչև Պարտավ Իստախրիի մոտ
հիշատակված են Կալկատուս և Պարտավ կայարանները՝
*Hatris 13 Qalqāṭūs (ըստ Մարկվարտի՝ Qalanqāṭūs) 9 Bar-
ṭa'a: Տարածությունը *Hatris-ից մինչև Qalqāṭūs ցույց է
տրված 13 արաբական փարսախ կամ մոտ 75 կիրովետր, իսկ
այս վերջին կայարանից մինչև Պարտավ՝ 9 արաբական
փարսախ կամ մոտ 52 կիրովետր:

Qalqāṭūs կամ Qalanqāṭūs կայարանի անունը համապա-
տասխանում է, ինչպես մատնանշված է Մարկվարտի և իմ
աշխատություններում (տես «Das Itinerar von Artaxata nach

Armastica», էջ 56 և «О торговле и городах Армении»,
էջ 169), հին «Կաղանկատոյք»-ին, վորը հիշատակված է
Մովսես Կաղանկատվացու Աղվանից աշխարհի պատմության
հետևյալ վկայություններում՝

1. Մովսես Կաղանկատվացի, Թիֆլիս 1912, II, գլ. Ժ,
էջ 150՝

«Իսկ իբրև եկն եհաս զօրն Հոովմայեցուց անթիւ
բազմութիւն յոյժ՝ բնակեցան յՈւտի գաւառի առ հեղե-
ղատովն, որ ի մէջ սահմանաց գեղջն Կաղանկատուց.
և կոխեցին քանդեցին զգեղեցիկ զստացուածս այգես-
տանեայց և գեօղաստանեայց ընդ որս անցանէին, և անտի
չուեսալ բանակեցան առ հեղեղատովն Տրտուայ մօտ ի
գիւղն Իլուտական»:

2. Նույնը, II, ԺԱ, էջ 155՝

«Իբրև իրազգած եղեն թշնամիքն եղելոցն՝ պնդեցան
զհետ փախստէից և հասեալ ի մասն ինչ նոցա առ ըս-
տորոտով լերինն՝ որ է յանդիման գեղջն մեծի Կաղան-
կատուաց, որ ի նմին յՈւտի գաւառի՝ յորմէ և ես, ի
նսեմանալ աւուրն ոչ կարացին ժամանել ի բազում ինչ
ի վնաս . . . »:

Այս վկայություններից, ինչպես տեսնում ենք, յերե-
վում է, վոր Կաղանկատույք մեծ գյուղը գտնվել է «Իլ-
տական գիւղ»-ի և Տրտու կամ այժմյան Թարթառ գետի
մոտ Ուտի գավառում (հմտե Մակար յեպիսկ. Բարխուդա-
րյան, «Պատմութիւն Աղուանից», Վաղարշապատ 1902, էջ 31):

Այս գյուղը ևս, ինչպես դժվար չե հետևցնել Կաղան-
կատվացու յերկու այլ վկայություններից, յեղել է, հավա-
նորեն, իշխանանիստ հին կենդրոնավայր: Յոթերորդ դարի
սկիզբներում «Աղուէն»-ի կանոնադիր ժողովին մասնակցել
է, ինչպես հաղորդում է Կաղանկատվացին, «Բակուր Կաղան-
կատուց նահապետ»-ը (Թիֆլիս 1913, I, գլ. ԻԶ, էջ 98):
Իսկ ութերորդ դարի սկիզբներում, նույն հեղինակի վկա-
յությամբ, բնակություն էր հաստատել «յաւանին Կաղան-

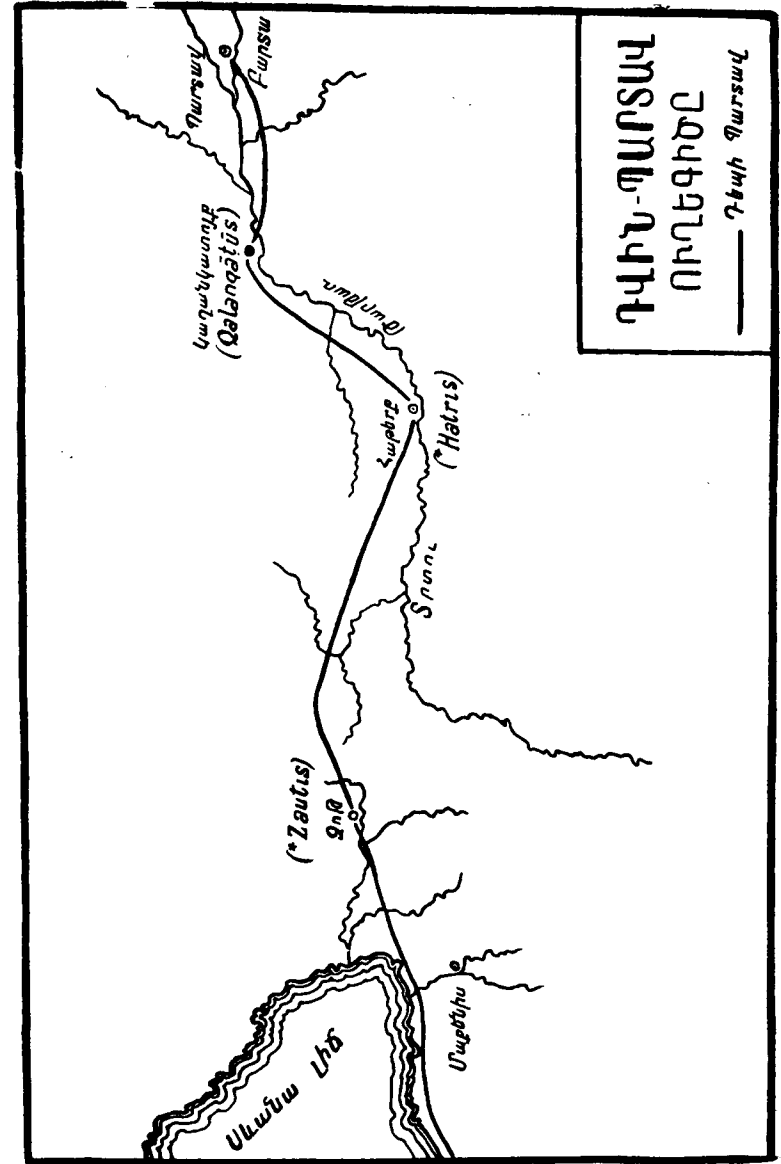
կատուոց» «Ռոստոմ ի Վարազ Աքոյեան, որք ի Ստահր գաւառէ Պարսից» (III, գլ. Ժ, եջ 349):

«Կաղանկատոյք» — Qalanqātūs-ը (= Կաղանկատուոց) գրտնվել է ըստ Իստախրիի վերոնիշյալ վկայութեան 9 արարական փարսախ կամ մոտ 52 կիլոմետր (5752,8 × 9) հեռավորութեան վրա հին Պարտավից, վորի տեղը վորոշված է արդեն այժմյան Բարդա գյուղի մոտ, ուր ֆնացել են մինչև այժմ նրա ընդարձակ ավերակները:

18. «Մղոնաչափք»-ի և Իստախրիի վերոնիշյալ վկայութեանների քննութեամբ Դվին-Պարտավ ճանապարհը վորոշվում է, ինչպես տեսանք, յերկու տարբեր ուղղութեամբ՝ Բերդկունք — Աղկալայի և Բաշտորաշեն — Արփայի ճանապարհագծերով: Այդ յերկու ճանապարհների միացման կետը պետք է լիներ, ինչպես և այժմ, Ադիաման և Ղարանլըխ գյուղերի շրջանում: Իսկ այնուհետև մինչև Պարտավ ճանապարհի շարունակութեանը պարզ կերպով վորոշվում է Սեանա լճի հարավային ափերով, Սոտք, Հաթերք գավառների միջով և Կաղանկատուոյք գյուղի մոտով:

Մեր այս ուսումնասիրութեամբ պարզվում է վնչ միայն ճանապարհի այս ուղղութեանը, այլ նաև ճշտվում են այդ ճանապարհի վրա գտնվող կայարանները, վորոնք մասնաշղթած են թե հայկական «Մղոնաչափք»-ում և թե Իստախրիի ճանապարհացույցում՝

1. Դվին — ավերակների վայրը Արդաշար գյուղի մոտ.
2. Բերդկունք — Աղկալայի և Հայրեվանքի մոտ գրտնվող «Ազատ քաղաք»-ի ավերակների վայրում.
- 3 Սիսաջան = Սիսական (հավանորեն, համապատասխան յերկրի անունն է).
4. Կիլ-Կույ (ըստ Կարաուլովի՝ Киль-Куй, ըստ Մարկվարտի՝ Gēlakūni) = Գեղաքունի (հավանորեն, համապատասխան գավառի անունն է).
5. Դավմիս (ըստ Կարաուլովի՝ Давмис, ըստ Մարկվարտի՝ Daumis) = *Zauṭis = «Սաւտք», սեռ. «Սաւտից» (հավանորեն, համապատասխան գավառի անունն է).

6. Մետրիս (ըստ Կարաուլովի՝ Метрис, ըստ Մարկ-
վարտի՝ Mairis, Յաքուտի մոտ՝ Mitris) = *Hatrīs = Հա-
թերք, սեռ. Հաթերից = (հավանորեն, համապատասխան
գավառի անունն է)։

7. Կալկատուս (ըստ Կարաուլովի՝ Калькатус, ըստ
Մարկվարտի՝ Qalanqātūs = Կաղանկատույք, սեռ. Կա-
ղանկատուց)։

8. Պարտավ — այժմյան ավերակների վայրում Բար-
դա գյուղի մոտ։

Կայարանների տեղերը հավանական է յենթադրել, գըլ-
խավորապես, հատուկ կարավանատներում, վորոնք գտնվել
են Սիսական իշխանների շրջանում և Գեղաքունի, Սոտք ու
Հաթերքի գավառներում։

Սակայն այս խնդիրը, ինչպես և հին այս ճանապարհի
ուղղութիւնը տեղագրական բոլոր իր մանրամասնութիւն-
ներով պետք է, իհարկե, քննեն ու ստուգեն տեղում գիտա-
կան հատուկ արշավախմբերը։

Յ Ա Ն Կ

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՑԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

- Աբաղայի դաշտ** 158.
Աբաս գյուղ 51.
Աբաս՝ թագավոր Կարուց 128.
Աբասգյուղի լեռնանցք 24. 37.
Աբասթուման 129. 132.
Աբարան 119. 122. 126. 129.
Աբուլ 130.
Աբրահամ 31.
Ազաթանգեղոս 198.
Ազարակ գյուղ 41.
Ազգալի 185.
Ադամխան 184.
Ադիաման 202.
Ադիլճեվազ 20. 46.
Ad confluentes 17. 19—21. 48. 49.
 59. 61—63. 81. 132.
Ad Mercurium, Ad *Metcurium
 117. 118. 131—135.
Ադոնց 9. 18. 43. 64. 71. 72. 102.
 103. 152. 163. 170. 180. 198.
Ad fontem felicem 117. 118. 132.
 134. *տես է* Fontfelice.
Aegea 17. 19—21. 66. 76—80.
 82. *տես է* Egea.
Ազատ Մասիս. տ. Մասիս.
Ազատ քաղաք 184. 185. 190—193.
 202.
Ազդոր 132.
Աժդահակ 32.
Αΐτσιλινγι 71.
Ալադաղ 110.
Ալանք 170.
Ալաշկերտ 38. 44—49. 50. 59.
Ալաջա 21. 67.
Ալիջան 23. 24. 54. 56. 119. 122.
 125. 148. 158. 177. 180. 182.
 184. 185—191.
Ալիշարու 184.
Almaly 87.
Alti-Bajezid 87.
Ալիսալան 126.
Ախալքալաք 126. 129—131. *Նոր*
քաղաք 130.
Ախալցխա 131. 132. 135.
Achachmet, Ar-Axmet 140.
Ախթամար 88.
Ախլաթ 107.
Ախուրյան 124.
Ակիլիսենե, 'Αχιλλειστργι' 69. 71. 73.
 77. 'Αγγολεστργι' 71
Ակն 71.
Ակոռի 45.
Աղիովիտ 106. 111. 144. 145.
Աղիորք 98.
«Աղիւն» 71.
Աղկալա 183—186. 189. 192. 202.
Աղձնիք 92.
Աղմաղան 183. 188. 189.
«Աղուէն» 201.
Աղսրաֆ, Aschraf 20.
Աղվանք 128. 144. 199.
Աղվերան 20. 46.

Աղբի-դաղ 31. 48. 53. 140.
 Աղբենդ 196.
 Աճառյան չր. 36.
 Ամասիա նահապետ 28. 35.
 Ամմիանոս Մարկելլինոս 66. 82.
 Այլաբերք 200.
 Այրարատ 44. 144. 178. 192.
 «Այրարատեան գաւառ» 123. 129.
 «Այրարատեան լերինք» 33—35.
 տես և «Արարադայ երկիր».
 Անանիա վարդապետ 56.
 Անանուն 22.
 Անանուն Ռավեննացի. տես Ռավեննացի.
 Andaga 17. 19—21. 49. 54—57. 59. 81. 121.
 Andacas 17. 54—56. 81. 121.
 Անդափ, Անթափ 54. 152.
 Անդուկ 56. 81.
 Անդրոնիկոս 64.
 Anzit 110.
 «Անկյուրիա» 19.
 «Անոյշ՝ կին Աժդահակայ» 33.
 Անտաք, Эндэк 54. 56. 81. 121.
 Anteba 85. 89. 107. 139. 140. 150. 152. 161. 172.
 Անտիոք քաղաք 6. 56.
 Անտիպատոր՝ վորդի Միսիդի 69.
 «Աշխհիւսէին» գյուղ 41.
 Աշկալա 20. 21. 46. 61. 64. 66—68. 75.
 Աշնակ 28.
 Աշոտ 24.
 Աշոտ Յերկաթ 181. 186.
 Աշոտ՝ հայր Սմբատի 128.
 Աշոտ՝ վորդի Դերանկի 99.
 Աշոցք 127. 129.
 Աշտարակ 119—121. 123. 129. 135.
 Autisparate 17. 20. 21. 62. 81. 82.
 Ապահունիք 64. 90. 93. 94. 98—102. 104. 105. 111.

Apulum, Apolum 117. 118. 129. 130.
 Ապուղամբ 126.
 Ապունճիպ 26.
 Աջի-չայ 166. 171.
 Առեստ, «Առեստաւան» 146.
 Առին 20.
 Ասիա 5.
 Ասլանլուի լեռնանցք 24. 37.
 Ասողիկ 66. 75. 91. 96. 104. 105. 125. 127.
 Ասորեստան 144.
 Aspendji 21.
 Ասպինջա 131. 132.
 Ավարայր 142. 152. 153. 154. 156.
 Ավդալբեդյան Թաղ. 145. 146. 160. 161.
 Ավերքաղաք 20.
 Ատատ Խորխոռունի 199.
 Ատրպատական 96. 105. 141. 144—146. 158. 158. 166—171.
 «Ատրպատճացն գաւառ» 169.
 Ատրպայական 168. 169.
 Արաբ-դիդե 20. 147.
 Arablarmezar 20.
 Արագած 28. 32. 129.
 Արագածոտն 26. 28. 119.
 Արաղ 39. 62.
 Arachia 86. 98. 108. 111—114. 152.
 Արածանի 36. 38. 40. 43. 44. 62. 90. 92. 99. 102. 107. 110. 112.
 «Արամանայ» 52—56. 81.
 Արամեակ 99.
 «Արամեան ընակուսիւն» 126.
 «Արայի դաշտն» 32.
 «Արարադայ երկիր» 98. Արարատյան դաշտ 35. 37. 40. 44
 Արարատյան լեռներ 141. «Արասեան գաւառ» 187. տես և Այրարատ.

Արաքս 19. 21. 26. 39. 40. 42—45. 48. 60. 61—63. տես և «Երասխ».
 *Αργασιγαΐρα 74.
 Արգիշտի I 123. 125.
 Արդահան 118. 131. 135.
 Արդաշար 118. 140. 183. 195. 202.
 «Արդեանք» 28.
 Արեիք գավառ 199.
 Aretissa, Արետիսսա 108. 111. 122.
 Arethusa 108.
 Arzanene 92.
 Արզն 87. 88
 Arzōn 92. 114. Arzan 114.
 Արխստակեա Լաստիվերտցի 54. 59. 60. 101.
 Արիք 153.
 Archene 108—114.
 Արծափ 44. 144. 145. 146. 148.
 Արծրունիք 160.
 Արձնի գյուղ 99.
 Արճեշ 37. 101. 105. 106. 107. 110. 122.
 Armanas 17. 19—21. 49. 52—54. 81.
 Արմաստիկա 11.
 Արմավիր 28. 29. 36. 118—120. 135. 178. Αρμασιύρα, Αρμασιυρία 120.
 Արմենիա 37.
 Արնիս 20.
 Արշակ Բ. 32. 168. 169. 170.
 «Արշակաւան» 32.
 Արշակունիք 7. 45. 106. 119. 120. 125. 169.
 Արշակունյաց Հայաստան 9—11. 166. 170. 171.
 Արշարունիք 52.
 Արուճ, Арудж 25—28. 35. 36. 46. 81.

*Arrhene 109. 110.
 Արսանիաս, Arsaniās, Arsanās 92. 109. 110.
 Արսենե, 'Αρσηνίη 110. 111. *Αρσηνίη 111.
 Arsinos գետ 92.
 Արտագերք 200.
 Artagigarta 74.
 Արտաղ 32. 141—143. 150—159. 161. 162. 172. *Artaza 150. 152. 172.
 Արտաշատ 10—12. 17—25. 27. 28. 31. 35—37. 42—46. 49. 57. 58. 78. 81. 85. 86. 89. 106. 107. 114. 117—120. 127. 139. 141. 154. 172. տես նաև Artaxata.
 Արտաշես Բ. 32.
 «Արտաւազդ Արտաշեսեան» 33.
 Արտաւազդ Ա.՝ վորդի Տիգրանի 43.
 «Արտավազդ Մամիկոնեան» 127. 129.
 Artaxata 17. 20—22 46. 56. 57. 76. 77. 81. 85. 97. 107. 114. 117—121. 123. 124. 126. 131. 135. 139. 140. 141. 144. 149. 152—154. 156. 163. 172. տես նաև Արտաշատ.
 Արփա 195. 202.
 «Աւնիկ ամրոց» 54.
 Ափխազք 126—129.
 Աֆրիկա 5.
 Բաբան 191.
 Βαΐλα 43.
 Βαΐρα 43.
 Բազառին, «Բազայառին», «Բազայառինջ», «Բազառինջ» 21. 36. 48. 74—76. 82. «Բազառնոյ դաշտ» 74. 75.
 Բազաւան 17. 19. 21—27. 31.

34—40. 43. 44. 46. 48. 49. 56.
57. 62. 66. 81. 86. 88—90. 93.
94. 104—106. 112. 114. 139.
*Bagauna 21. 22. 40. 42. 44.
46. 48. 51. 57. 81. 87. 93. 105.
108. 114.
Բագարան 32.
Բագարատ՝ Թագավոր Վրաց 128.
«Բագուան աւան» 160. **տես** **և**
Բագավան.
Բագրատունիք 13. 102. 125. 175.
177. 200.
Բագրեանդ 21. 22. 25. 26. 53. 99.
100. 111. 160. 161. 177. **«Բագ-**
րաւանդ» 52. 53. 160.
Բագնոց 106. 112.
Բագ 99.
Բագուձոր 143. 152. 156. 157. 158.
159.
Բագրոտ 159.
Բալլի-չայ 25.
Բակուր՝ Կաղանկատուց նահա-
պետ 201.
Բայազիտ 42.
Բայազիդադա 20.
Բաշնորաշեն 140. 194—196. 202.
Bagantea 12. 17. 19—21. 48. 49.
57. 60—63. 81. *Banantea 57—
59. 81. 112. 152.
Բարդա 202. 204.
Barda'a, Барда'а 176. 200. **տես**
և Գարտափ.
Բարնեբրեուս 91.
Բարձր Հայք 18. 44. 58.
Basaro 73. 74. 76. *Bagara 74.
76. 82. **տես** **և** Lucus Basaro.
Βασυδα'ριζα, **Բասդոյդարիդա** 36.
69. 76. 82. *Βασυδα'ριζα 76.
Բասեն 53—56. 58—60. 64. 121.
Անփայտ և վերին Բասեն 58—
60.

Բասմաջյան Կ. 156.
Բաստ, «Բաստ աւան» 93. 94. 114.
Bastavena 85. 88. 93. 94. 114.
*Bastavana 93. 114. **տես** **և**
Vastauna.
Բարխուդարյան Ս. 183.
Բելք Վ. 19. 22. 29—31. 86. 91.
Բերդ գյուղ 185. **Բերթ** 185.
Բերդկունք 176. 177. 180. 182—
184. 186. 189. 192. 194. 202.
Բերդք 177.
Բերկրի 20. 101. 106. 141. 144—
146. 148.
Բզնունիք 88. 102. 144. 145.
«Բզնունական նախարարութիւն»
99.
Բիթլիս 87.
Բիթլիս-սու 87.
Բինգյոլ 107.
Բիշր 179. 181. 186.
Բյուզանդական կայսրութիւն 53.
Բյուզանդական Հայաստան 158.
Բոնտան-սու 37.
Բոյեկան՝ մեծ նախարար Գար-
սից 171.
Բոստաքենդ, Бостакенд 93. 94.
97. 114.
Բոսփոր 69. 70.
Բուլղ-Բաշ 21—23. 30.
Բուլանլը 102. 111.
Բուրդան 20.
Բրիտանիա 5.
Գագիկ Արծրունի 34.
Գագիկ՝ յեղբայր Ամբաս Թագա-
վորի 128.
Գաթրճյան Հ. Հովս. 43.
«Գալէ տիպի» 188. **տես** **և** **Ղալա-**
դիպի.
Գագաուիճ 61—63. 66. 78. Kag-
darich 63. Кягдарич 63.

Գայլ գետ (հունարեն՝ Լիկոս,
այժմ Կելիկոյ) 18.
Գայլատու ծովակ 23. 24. 40. 44.
Գանդրա 19.
Գանլիճա 124—127. 129. 130. 135.
*Ganlita 124—126. 129. 130.
135. **տես** **և** **Ղանլիճա.**
Գանձակ գյուղ 41.
Գանձակ Ատրպատականի 166—
171.
Գաննի 28. 157. 178. 180. 182.
183. 187—189.
Գաունիկ՝ Թոն Գեղամի 178.
«Գաստովոր գաւառ» 99.
Gavala 117. 122.
Gaulita, Gaulitia 117—119. 124.
125. 129.
Գարագաշյան Ա. 77.
Գարդան՝ գենեբալ 147. 165.
van Gelen 109. 110.
Գեղ Լ. 32. 178.
Գեղամ՝ վարդի Ամասիայի 28.
178.
Գեղամ գավառ 180. 182.
Գեղամի՝ ձեռակերտ 178.
«Գեղայոյ ամրոց» 186—189. **տես**
նաև «Գեղէ» և «Գեղեայ ամրոց».
Գեղարդ 180.
Գեղարբունի, Գեղաբունի 178.
180. 184. 185. 191. 193. 194.
196. 198. 202. 204.
Gélakûni 176. 193. 195. 196. 200.
202.
«Գեղաբունոյ բերդ» 185.
«Գեղէ ամուր» 187—189. **տես**
նաև «Գեղայոյ ամրոց» և «Քե-
ղեայ ամրոց».
«Գեոս աւան» 34.
«Գեօղակըուլաղ» 190.
Գզըլ-Գաշ գյուղ 190.
Գզըլ-վանք 190.

«Գէորդ՝ ոմն ի պատուաւորաց
Շահանն կոչեցեալ շահայ» 186.
187.
«Գէորդ Ա. կաթողիկոս» 119.
«Գըրգ պուլազ» 190.
«Գնէր գիւղ» 179.
Գյուլայսոր 188.
Գյուլլուշա 122.
Gobdi, Gobdie 139—141. 147.
149. 152—154. 156. 159. 161—
164. 169. 171. 172. *Gobai 161.
Գոգովիտ տես Կոգովիտ.
Գողթն 33. 143. 157. 158.
Գուրգեն՝ Թագավոր Վրաց 128.
Գրիգոր Լուսավորիչ 31.
Գրիգոր Մագիստրոս 125.
Գրիգոր արքեպիսկոպոս՝ վարդի
Ապուղամբի 126.
Գրիգոր կանչող 187.
Dagnevana տես Dognavana.
Դալառ գավառ 99.
Դալարիս գյուղ 98.
Դամասկոս 31.
Դաշրուուն գյուղ 22. 23. 30.
Դաննի գավառ 33.
Darucinte 17. 19—21. 66. 80. 82.
*Darucinte 80—82.
Դաստեյրա, Δαστεγρ 69—73.
Դավիթ Կյուրապաղոս 64. 128.
129.
Դավիթ Բ. կաթողիկոս 179.
Դավիթ՝ աշակերտ Մովսեսի 100.
Դավմիս, Давмис 176. 196. 202.
Daumis 176. 196. 199. 202.
Datamisa 17. 20. 21. 62. 81. 82.
Դատվան 88. 103. 104.
Դարանաղի 71.
«Դարօն» 148.
Dêbâ գետ 92.
Դելիբաբա 60.

«**Դեաիէ**» (Texier) 148.
Դերջան, Derzene 64. 73—76.
80—82. Xerxene 80.
Դիադին 22. 38—40. 42. 44. 48.
107.
Դիգլիտո, Diglito 108.
Դիդիմ գյուղ 112. 114.
Didyma 86. 108. 112. 114.
Դիզա Տասվիջ 164.
Dizanas, Dyzanans 85—87. 92.
114. 150. Dybanas 150.
Դիլիֆ գյուղ 129.
«**Դիւտական**» 201.
Դիվեկ գյուղ 128. 129.
Դոննա 43. 45.
Dognavana, Dagnevana 85—88.
94. 97. 103. 104. 114. *Dagne-
vana 97. 103. 104. 106. 114.
Դոնեվանք 94. 96. 97. 103. 105.
114.
Դոստալ 71. 72.
Դվին 12. 18. 25. 26. 127—129.
143—145. 175—177. 179. 182—
186. 189—193. 194—197. 199.
202. Дабиль 176. Dubil 176.
Tovin 177.
«**Դրահանակերտ**» 28.
Egea 17. 66. 76—80. 82. **տես և**
Aegea.
Եզրի 39. 62.
Ելեգիա, Ելեգիա, Elegia, Ele-
geia 66. 77. 78.
Elegosine (Elosine, Elegos) 108.
*Elegosine 103. 104.
Ել-Քեչմաղ 21.
Եկբատանա, Ecbatana, Ecbanis
36. 85. 107. 139. 140. 163.
«**Եկեղեցի գաւառ**» 77. 'Εκελεστηγι'
77. **տես և Յեկեղյաց.**

«**Եղբարք սարակ**» 152. 156. 157.
160. 161.
«**Եղեգական**» 94. 96. 98. 104. 105.
114. *Elegacana 104. 106. 114.
«**Եղեգիք գիւղաքաղաք**» 195.
«**Եղինդ գիւղ**» 163.
«**Եղջերք**» 160. 161.
Եմին Մ. 29. 30. 34.
Ենդեկ տես Անտաք.
Enzi 81. 110. Enzite 81.
Եջմիածին 190.
Ermu 117. 132. 134.
Erwan 87.
Etagigarta 74.
«**Երակլ**» 45. 143. «**Երակլոս**» 99.
տես և Հերակլ.
«**Երամանք**» 28.
«**Երասխ**» 33. 45. 46. 129. 143.
157. **տես և Արաքս.**
«**Երասխանովիտ**» 34.
«**Երևան**» 144—146. **Յերևան** 182.
Երզրուս 18. 20. 21. 48. 59. 61.
62. 66. 67. 75. 78.
«**Երիսխի**» 125.
«**Երինդ**» 163.
«**Երուազ**» 32. 34.
Զարափխանա 59.
Զարեհավան 37. «**Զարեհաւանդ**»
160.
Զարեհանդ 141—143. 153. 154.
Զարիշատ 37. 106.
Զաքարե սպասալար 126.
Զեկառի լեռնանցք 118. 129. 132.
135.
Զեյվա 147.
Զիկ՝ գորավար Գարսից 168.
Զիմարա, Zimara 72.
Զոմրկ 106.
Զոտ կամ Զոթ 198. *Zautis 198—
200. 202. **տես և Սոտք.**

Զոր 24.
Զորահնդա, Zoroanda, Zoaranda
109.
Զուրավա 152.
Զվարթնոց յեկեղեցի 192.
Յաղեսու առաքյալ 159.
Յաղեսու առաքյալի վանք 154.
159.
Tharsidarate 17. 20. 21. 62. 81.
82.
Յամաձոր 62.
Յավրիզ 140. 164. 170. 171.
«**Յաւրէշ**» 171. «**Յաւրէժ**» 171.
Յարթառ դեա 201. **տես և Տրտու.**
Յարզման 59.
Յեղնուս գյուղ, Тегныт 154.
Յեղոսիոս Մեծ 6.
Յեղոսուպոլիս 37.
Յեղորոս Ռշտունի 143. 157. 161.
Յեսֆան 67. 69.
«**Յէփէրիզ**» 148. 149. **տես և Տա-**
պարիզ.
Յոնդրակ 101.
Յոպիտիս Θωπειτις 110.
Յոպիտես, Thospites, Thespites
109.
Յովմա Արծրունի 33. 34. 156.
Յուխ Մանուկ՝ Ղաթրլուի մաս
41.
Յուխ Մանուկ՝ Նաստուրի մաս
51.
«**Յօփրազ-գալէ**» 51.
Ժան պատրիկ 75.
Իբն ալ Աթիր 126.
Իբն Հաուքալ 176.
Իզդիր 44.
Իլիջա՝ Երզրուսի մաս 21. 48. 75.
78.

Իլիջա՝ Կլեսուրի մաս 90. 91.
Indua 86. 108. 112. 114.
«**Ինճէ սու**» 148.
Ինճիճյան Ղուկ. 57. 96.
Իսսոսյուս Կապիտոն՝ պրեֆեկտ
42.
Ischchani 87.
Իսահակ 31.
Իսկուրիա 118. 134.
Իսմայիլ 26. 45. 127. 144. 157.
Իսմայիլացիք 143. 157.
Isumbo 85—87. 89. 91. 94. 103—
107. 114. 140.
Իստախրի 13. 175—177. 193. 195.
196. 199. 200. 202.
Իսրայիլ կաթողիկոս 177.
Իվանե աթաբեկ 126. 187—189.
Իրզանուրի քաղաք 125.
Լազիկա 58.
Լալայան Յերվ. 186. 188.
Լեման-Հաուպա 49. 50. 86. 91.
Լեոնտի Մրովեի 127.
Լիկոս 18. **տես Գայլ գետ.**
Լիճ 21.
Լինչ Ն. Ֆ. Բ. 39. 61. 63. 132.
165.
Լիտրե, Littré 108. 109.
Locche 147.
Լորիլար 21.
Lucus Basaro 17. 19—21. 66.
73—76. 82. Lucus *Bagara կամ
*Basgara 82. **տես և Basaro.**
Խազ յեպիսկոպոս 52.
Chadas 17. 19—21. 49. 51—53.
81.
Պալաթյանց Գր. 78.
Chalchidara 17. 49. 61—63. 74.
82. *Chalchdiara, *Chalchdia-
ris 63. 66. 67. 82.

Խալյազ 53.
Պաղտոյ առին 63—66. 74. 82.
 Chamschudschur 20.
Պամուր 20. 101.
Պանզադյան Յ. 150. 163.
«Պանլիբ բօջբ» 50.
Պաշտորյան Աստ. 8. 30. 43—45.
 52. 62. 68—70. 73. 76. 91. 107.
 112. 152.
Պասուր, Chazdar, Ханзыр 49—
 51. 53. 81.
«Պարաշօնք գիւղ» 182.
Պարբերդ 107.
Պարիփ 126.
«Պաւարաձոր» 56.
Պեր, Cher 162. Chert 162. *Chēd
 162. տես և Հեր.
Պիգան 93.
Պլաթ 20. 46.
Պնուս 101. **Պնուսի դաշտ** 38. 39.
Պոյ 139—141. 145—150. 158.
 161—164. 172. Chōj, *Chōđ,
 *Chobde 162.
Պոշ-Պարար 27. 31. 40. 41.
Պոս 99.
Պոսպիա 130. 131. 135.
Պոսրով՝ Թագավոր Պարսից 143.
Պոր-Վիրապ 19.
Պորազ 187.
Պորասան 187.
Պորասան՝ գյուղ Բասենում 59.
 60.
Պորենացի. տես Մովսես Պորե-
նացի.
Պորխոունիք 102.
Պուլփ գետ 92.
«Պրճատօնք» 99.

Սումբ 37. 57. 91. 94. 96. 98.
 104—106. 114. 123. 139. *Tsum-
 bo 37. 57. 104—106. 108. 114—
 123.
Կազմու 98.
Käzrik 107.
Calcidava 17. 19—21. 49. 61—
 63. 66. 67. 74. 76. 78. 82.
Կակազ կամ Կակազ գյուղ 179.
Կաղանկատոյք 201—204. Qalan-
 qâfûs 176. 200. 202. 204. Qal-
 qâfûs, **Կալկատուս, Калькатус**
 176. 200. 204.
Կաղզվան 21. 46. 49.
Կամախ 71.
 li Camuzoni 147.
Կամարական Ստ. 23—25. 37.
Կան Երզրուձի մոտ 21.
Կապադովկացիք 128.
Karabey 20.
Caspiae, Caspi 117. 118. 129—
 131.
Կասսիուս Դիոն 71. 72. 77.
Կաստորիուս 6. 7.
Catispi 85. 89. 107. 139—141.
 144. 146. 147. 149. 150. 152.
 159. 172.
Կարա-Բուլաղ 154.
Կարադերբենտ 54.
Կարա-Եյնե 147. 152.
Կարակալե, Կարակալա 23—25.
 27. 31. 37. 118.
Կարակուլաք 20.
Կարաուլով Ն. Ա. 13. 176. 195.
 196. 199. 202. 204.
Կարաուրզան 21. 48.
Կարա-սու 37. 62—64. 66.
Կարաքիլիսա 20.
Կարբե Հանս 90.
Կարենիտիս 73.

«Կարէն»՝ իշխան Պարսից 168.
Կարին 18. 64. 66. 129.
Կարմիր գետ 147.
«Կարմիր շէն» կամ «Ազատ քա-
ղաք» 185.
«Կարմիր շէն» Գլրգ պուլազի մոտ
 190.
Կարվանսարա 24. 30. 37.
Կարվանսարայի լեռնանցք 24. 25.
 27. 35—37. 40. 42. 44.
Կարս 128. 129. 135.
Celtes Conrad 5.
Կելիկո 18. տես Գայլ գետ.
Կեղծ-Սերեսու 34. 35. 102.
Կենարիտես գետ 37.
Կեսարիա Կապադովկացուց 100:
 128.
Կերդեկ, Kerdek 150.
Կիզիլ-Էյլա 147.
Կիլիզի, Кильдиз 90—94. 114.
 *Cylidiza 90—92. 114.
Կիլ-Կույ, Киль-Куй 176. 193.
 195. 196. 202.
Cymiza 12. 85. 87. 90—93. 114.
Kyum 87.
Կիպերա Ռ. 19. 21. 22. 46. 48.
 61. 63. 67. 75. 118. 121.
Կիպերա Հ. 39. 164.
Kyrys 140.
Կիսաջան 195.
Կիսակուս Գանձակեցի 100.
Կլավդիուս Կեսար 109—111.
Կլեսուր 90. 91. κλεισούρα 'Ἰλλυ-
 ρισ 99.
«Կղէսուր» 64.
Կյուլու 20.
Կյուման յեղբայրներ 18.
Կորլիան 118. **Կորլիան գետ** 131.
 132.
Կորովիա 26. 33. 34. 141. 143.
 145—148. 157—161. **Կոգայո-**

վիա 32. **Գոգովիա** 45. 143. 144.
Կոթ գյուղ 182. 196.
Koischet 20.
Կոլխիդա 67. 69. 70. տես Կողքիս.
Colchion 17. 20. 21. 49. 81. 82.
Coloceia 17. 19—23. 27. 30. 46.
 81. 85.
Կողնիս 18.
Կողք 21. 37. 40. 41.
Կողքիս 125. տես Կոլխիդա.
Kommagene, Kommagia 111.
Կոնդախազ 121—124. 135.
Condoso 117. 118. 120. 121. 123:
 124.
Condro 147.
Կոպ-Դաղ 68. 73. **Կոփ Լ.** 68.
Կոստանդին Մեծ 6.
Կոստանդին Միրանեձին 162.
Կոստանդնուպոլիս 6. 64. տես և
Պոլիս.
Կոստանյանց Կ. 156.
Կովկասային լեռինք 128.
Կոտայք 178. 181.
Կոտոր 141. 147.
Կորբուլոն 35. 42. 44—46. 106:
 107.
Կորնելիուս Յլակիուս լեզաս 42:
«Կուաշ աւան» 28.
Kuzchana 140.
Կուլաք գյուղ 41.
Կուլլի, Кулли, Кюлли 39.
Կումայրի 25. 127. 129.
Կուջաղի լեռնանցք 24. 25. 27.
 35. 36. 40—42. 44. 46. **Հու-**
ջաղի լեռնանցք 44. 107.
Կուր գետ 128. 129. 131. 132. 135.
 199.
Կտկոյք 196.
Հակոբ Կարնեցի 59.
Հաթերք 200. 202. 204.

*Hatrís 200. 204.
Halóras 90.
Համադան 11.
Հայաստան 5. 7—13. 30. 36. 44.
68. 70. 73. 77. 98. 106. 108.
112. 120. 125. 128. 141. 145.
152. 154. 156. 162. 165. 166.
169—171. 176. 177. 184. 189.
192. 199.
Հայկ նահապետ 98. 99. 103.
Հայկական Պար 48. 53.
Հայկունի Ս. 40. 41. 49. 54.
Հայրավանք, Հայրեվանք, «Հայ-
րուանք» 184—186. 193. 202.
Հայր Ոհանավանք 184.
Հայր 99. 127.
Hariza 12. 17. 19—22. 25—27. 30.
35—37. 40. 42. 46. 81. 85. 86.
150. Hariba 150. *Հառիճ 26.
27. 36. 46. 81.
Հասանդալա 61. 62.
«Հարմայ» 178.
Հարք 64. 90. 93. 94. 96—106.
110—112. 114. 152.
«Հաւնունիք» 56.
Hesnâ de-Zâjid 91.
Հեր 141—143. 145. 153. 154. 156.
162. 163. *Hêð 162. տես և
Խեր.
«Հեր աւան» 146.
Հերակղ 128. տես և Երակղ.
«Հերեան գիւղ» 100.
Հիդարա 69.
Հին Հայաստան 17. 21—23. 36.
39. 53. 56. 57. 63. 71. 77. 89.
94. 98. 105. 112. 120. 177. 180.
189. 191.
«Հմայեակ Մամիկոնյան» 128.
Հյուբշման Հ. 29—31. 165. 170.
180.
Հոնք 170. 199.

Հովհաննես կաթողիկոս Գրաս-
խանակերտցի 46. 57. 96. 177.
180. 181. 183. 186. 187. 189. 192.
Հովհան կաթ. Ոհնեցի 100. 101.
Հովհան Մամիկոնյան պատմիչ
92.
Հովսեփյան Գարեգին արքեպ. 188.
189.
Հորս գյուղ 182.
Հունահայաստան 53.
Հոռոմ 6. 7.
Հրճմունք գյուղ 99.
Zanserio, Zancerion 85—87. 90.
92. 114.
«Ձիւնկերտ», *Zancerta, *Zancar-
ten 92. 114.
Ζογοχαΰρα 23. 43.
Ձողկերտ 23. 24. 27—30. 35. 37.
43. 46. 81. 92. *Zolocerta 23.
27. 37. 40. 42. 44. 81. 86. 92.
տես և Ցոլակերտ.
Zoniqart 91. 92. 114.
Zotozeta 17. 20. 23. 27. 46. 81.
85.
Ձորափոր 177.
«Ձորոյ ճանապարհ» 144.
Ղազար Փարպեցի 39. 53. 152.
154. 162.
Ղաթրու գյուղ 37. 41.
Ղալազիպի 188. 189. տես և «Գա-
լէ տիպի».
Ղանլիճա 119. 123. 124. 135. տես
և Գանլիջա.
Ղարադալա՝ Աղմաղան լ. ստորո-
տում 188.
Ղարանլի 196. 202.
Ղարաքենա 147. 148.
Ղարաքիլիս 38.
Ղարս 118.

Ղևոնդ պատմիչ 25. 45. 127. 156—
160. 161.
Ղոթուր 147.
Ղուլիջան 123.
Ղուրու-Աղաճ 41.
Ճանկի կամ Ճանդու 122. 123.
Ճանկի-Թեփե 122.
Ճիթրաուշտա 123. տես և Τεθραυ-
στης.
Ճիճագրակ գյուղ, Чиджарек 59.
Ճիշպիշ 122. տես և Ταΐσπις.
Ճուաշ, Ճուաշուտ 34. 156.
Մագազ գավառ 177—183. 188.
194.
Mairís 176. 199. 204.
Մալաթիա 18.
Մակվա գետ 140.
Մանմետ՝ գորավար Իսմայելի 26.
128.
Մամախաթուն 75.
Մամբրե 99.
Մամիկոնյանք 43. 127.
Մամլան ամիրա 96. 104. 105.
Մայա 20.
Մայաֆարկին 86. տես և Ֆար-
կին.
Մայրի ամուր 199.
Mana 81.
Մանազկերտ 38. 54. 87. 90. 97.
99—102. 105. 106.
Մանանաղի 71.
Մանանդյան Հ. 8. 31.
«Մանաւազ» 99.
«Մանաւազյան նախարարու-
թիւն» 99. 102.
«Մանկան զոմ քաղաքագիւղ» 100.
Մանուել Մամիկոնյան 160.
Μαντιανί 71.
Մառ նիկ. 120. 198.

«Մառական աւան» 156.
Մասիս 28. 31—35. 98. Մասիք
33. Մեծ Մասիս 31—35. 103.
«Ազատ Մասիս» 32—35.
Matiene 111. Matia 111.
Մար-Աբաս 103. 111.
Մարանդ քաղաք 140. 164.
Մարանդ գյուղ 156.
Մարդաղի 64. 99. 107.
Մարիթենդ 156.
Մարդաստան 106. 158. 159.
Մարդուցայք 143. 152. 156—159.
161.
Մարիամ Թագուհի 179.
Մարկվարտ Հ. 6. 9. 11. 13. 19.
21. 36. 37. 51—53. 70—73. 74.
76. 80. 91. 92. 102—104. 107.
110—112. 140. 141. 159. 161.
165. 170. 176. 180. 193—200.
202. 204.
Մարմաշեն 119. 123. 125. 126.
130.
Մարյամ-Նիշին 126.
«Մարսեակ» 31. 34.
Մարք 143. 157. 158.
Մաքենիս 190. 191.
«Մաքենացոց մայրաքաղաքն»
191.
Melazgerd 87. տես և Մանազ-
կերտ.
Melitene, Մելիտենե 44. 111.
Melitia 111.
Մելիքշահ 126.
Մելիքսեթ-Բեկ Հ. պրոֆ. 127.
Մեծ Հայաստան 73. 108. Մեծ
Հայք 67. 69.
Մեղ գետ 37.
Մենուաս 49.
Mercurius 131.
Meszur 140.

Մեարիս, Μεγρις 176. 199. 204.
Mitrīs 176. 199. 204.
Մերզեմիրի լեռնանցք 54.
Մերուժան Արծրունի 160. 171.
Մզուր 71.
Մժնկերա 39. 60.
Միլեր Կոնրադ 5—7. 9. 10. 13.
19—22. 46. 48. 62. 63. 66. 67.
72. 73. 77. 78. 80. 87—89. 103.
106. 117—119. 124. 131. 132.
135. 140. 161. 164.
Միլե-չայ 188.
Միհրդատ Մեծ 67. 69—73. 76.
Միջագետք 145.
Միջին Ասիա 10. 36.
Misium 117. 118. 124.
Միսուն գյուղ 25.
Մժբին 163. *տես և* Nisibi.
Մյուլեր Կարլ 140. 165.
Molchia 85. 87. 94. 114.
Մոկս 93.
Մովսես Խորենացի 19. 22. 23.
27—33. 35. 52. 57. 58. 60. 101—
103. 112. 176. 178. 180. 198.
Մովսես Կողանկատվացի 190.
191.
Մովսես՝ յեղբայր Մամբրեյի 99.
100.
Մորիեր Ջեյմս 147. 150. 154. 164.
Մուշ 87. 93. *Մշո գաշտ* 37. 38. 90.
«Մուշե կաթողիկոս» 96.
Մուշեղ Մամիկոնյան 26.
Մուշեղ Մամիկոնյան սպարապետ
168. 169.
Musis (Usis) 124.
Մուրադ Ֆր. 34.
Մուրադ Մուլան 149.
Մուրց գետ 39. 48. 62.
Մուքադասի 176.
Մոկուարի, Mtkuari 131. 135.
Մցիեթ 127.

Janio 117. 121—123.
Յաքուս 176. 199. 204.
Յեյնովկա 182. 183. 194.
Յեկեղյաց զավառ 71. *տես և* «Ե-
կեղեաց».
Յեղիշե՝ պատմագիր 27. 28. 152.
198.
Յեվրոպա 5.
Յերեմյան Ս. 144.
Յերեմյան տես «Երևան».
Յերզնկա 75. 76.
Յերվանդաշատ 37. 118. 124.
Յեփրատ 38. 40. 43. 62. 63. 66.
68—71. 74. 75. 78. 90. 107. 109.
«Յղուկ» 96.
«Յոհան Մանդակունի» 142.
Յոնջալու 20.
«Յովսեփ կաթողիկոս» 179.
Յուպիտեր 131.
Յուստի Ֆ. 78.
Նախիջևան 141. *«Նախջևան»*
45. 143. 157. 158.
Nasabi 85. 89. 107. 139. 140.
161—163. 172.
Նարեկ 56.
Նեխ Մասիբ 97. *Նեխ Մասիս* 103.
Նեոկեսարիա 18.
Ներջիկ 12. 90. 91.
Ներսես Գ. կաթողիկոս 192.
Ներսես Լամբրոնացի 29.
Ներսէ՛հապատ գիւղ» 143.
Նիգ զավառ 129.
Նիխոր 162. 163.
Նիկիփոս 100.
Նիկոպոլիս, Nicopolis 18. 69—73.
Նիկոպոլիս - Նեոկեսարիա 18.
Նիկոպոլիս-Սերաստիա 18.
Նիմֆեուս, Nymphaeum 109.
Nisibi 163. *տես և* Մժբին.
Նոյ 103.

Նոր Բայազիտ 184. 190. 194.
Նորելուկ ուխտատեղի 41.
Norkjug 87.
Նոր քաղաք տես Ախալքալաք.
Ն. Ջարուխիշ 27.
Նուարսակ գիւղ» 162. 163. 172.
Նպատ, Νυφάτης 110.
Նար՝ վոստրիկան 187.
Նփրկերա 86.

«Նալուէ» 187.
Շահակ կաթողիկոս 100.
Շահանն շահ 179.
Շահաթուռնյանց Հովհ. յեպիսկ.
180. 181. 184.
Շահնշահ՝ վորդի Ջաքարե սպա-
սալարի 126.
Շապուհ Վարագ՝ գործավար Պար-
սից 98.
«Շարայ» 58.
Շարուր 195. *Շարուր գաշտ* 179.
«Շաւարշական» 32. 154.
«Շաւարշան» 154.
Շինիկ գյուղ 90. 91.
Շեռյան լեռներ 50. 54. *Շեռյան*
գետ 50. 53.
Շերեֆեղզին 59.
Շիվարեշ լեռներ 154.
Շիրակ 45. 127. 129. 143.
Շմազոն բժիշկ 91.
Շողան 20. *Շողանի ձոր* 68. 75.
Շողանի խաները 75.
«Շողուազայ գիւղ» 179.
Շուր Վերներ 44.
Շարեկկեր Վ. 75.

Ուանե, 'Ολκωνί 42. 43.
Ուուխլու 21.
Ողակալ բերդ 43. 44.
Ondschalu 87.
Որգով 44.

Որդսպու 144—152. 172. *Ortis-
pi, *Ortispu 144. 172.
«Ուղայէ» 45.
Usis *տես* Musis.
Ուչ-քիլիսե 22. 26. 48. 49. 51.
Ուտի 201.
Ուրմիա լիճ 164. 165.

Չաղ գյուղ 52.
Չամուրլու գյուղ 190.
Չինաստան 10. 36.
Չմշկածագ 91.
Չորմայրի 64.
Չորս 156. Tschors 140.
Չորտուանեկ 75.
Չորրորդ Հայք 145.

Pagas 117. 118. 129. 130.
Պապ Թագավոր 100. 111.
Պասին-սու 39.
Patansana 12. 85—87. 93. 114.
Patransana 85. 93. 114.
Պատրանս գյուղ՝ Սպանկերա գա-
վառակում 93. 94.
«Պատրանս աւան» 93. 94. 114.
*Patransauna 93. 114.
Paracata 17. 19—23. 30. 46. 81.
85. 86.
Պարթամասիբ՝ Թագավոր Հայոց
77. 78.
Պարեսակա, Paresaca 139. 140.
164—166. 169. 171. 172.
Պարիազրիս 69.
Պարնաուս 21. 22. 46. 87.
Պարսկական Հայաստան 162. 163.
Պարսկաստան 48. 139. 141. 166.
Պարսք 166. 172.
Պարտավ 12. 175. 176. 182. 183.
185. 190—194. 196. 198—200.
202. 204. Bardav 177.

Գեղրոտտի Բալլուչի 147. 154. 159.
Perchik-Isai 140.
Գետրու Ա. կաթողիկոս 64.
Գետրու վարդապետ 56.
Գետրոսյան Գոդոս վարդապետ 190.
Peutinger 5.
Գևորգիերյան քարտեզ 5. 8—12. 17. 18. 20. 22. 24. 26. 27. 30. 35. 38. 39. 40. 42. 46. 48. 49. 51—54. 56—63. 66. 68. 72—74. 76—82. 85. 88—92. 94. 97. 103—107. 117—121. 123—127. 129—134. 139. 141. 143. 144. 146. 147. 149. 150. 154. 159. 161. 162—166. 169. 171. **Tabula Peutingeriana, Գևորգիերյան Տախտակներ** 5. 13. 14.
Piana del Fiume rosso 147.
Piana di Falconieri 147. 154. 159.
Pingan 87.
Գիսակ 92.
Գլինիոս 80. 108. 110. 111. 114. 122. 124.
Գլուտարբոս 66—68. 70.
Գյուրի 72. 73.
Գոլիս 18. 19. 66. 75. *տես և Կոստանդնուպոլիս*.
Գոմպեյոս 35. 67. 69—72.
Գոնտական Թագավորութուն 69.
Գոնտոս 66. 67.
Գոռակ (Ճան Գատրիկ) 75.
Գորտիկ գյուղ 180.
Пурик 60.
Գոկոպ գորավար 143. 157. 158. 161.
Գառլեմես 7. 21. 23. 43. 66. 71. 74. 77. 82. 120. 140.
Գրոկոպիս 77.

Ջայլադին՝ սուլտան Խորազմաց 187.
Ջավախք 128—130.
Ջուղա 143. 157.
Ragauna 17. 19—21. 46. 49. 81. 85. 87. 93. 114. **Raugonia** 17. 19—22. 46. 49. 81. 85. 87. 114.
Թամզայ 8.
Թավեննացի Անանուն 6. 8—10. 17. 19. 23. 46. 49. 54. 56. 61—63. 66. 74. 77—82. 85. 86. 88. 90. 91—94. 98. 103. 107. 108. 111. 112. 114. 117—124. 129. 130. 132. 134. 139. 161. 163. 164. 172.
Ridjlek 87.
Ռիոն 118. 129. 132. **Ռիոն գետ** 39. 118. 132—135.
Ռչտունիք 88. 143. 157.
Ռոնիկ Վահան 143.
Ռոստոմ ի Վարազ Աբոյեան 202.
Rustamedlük 87.
Σαγαυα 21. 43.
Սազարակ 140.
Սաթենիկ 32.
Salmalasso 17. 20. 21. 66. 80. 82.
Սալբորա, Սալբորի, Салькори 59. 60.
Սահակ Բ. կաթողիկոս 96.
Սահակ Գ. կաթողիկոս 177.
Սամուել Անեցի 100.
Սամուել Կամբջանոսի 56.
Սամուել Վահեունի 199.
Սամցխե 128. 129.
Սանտալեյան չ. 77.
Sarbat 81.
Sareba 81.
Սասանյան Գարսխատան 166. 169. 171.

Savatium 117. 124.
Սատաղ 11. 17—22. 37. 46—49. 58. 62. 63. 66. 77. 78. 82. 86. 89. 168. **Satala** 17. 18. 20. 21. 48. 56. 66. 76. 77. 80—82. 97. 114.
Սարիզամիշ 21. 48.
Սարմատացվոց աշխարհ 128.
Սեբաստիա 18.
Սեբաստոպոլիս, Sebastopolis 11. 117—120. 123. 124. 126. 131. 132—135. **Sevastolis** 117. 132. **Sevantopoli** 117. 132.
Սեբեսոս 45. 127. 144—146. 149. 161. 198. 199.
Սեզլ Ֆր. Յր. 39.
Սելիմ 196. **Սելիմի լեռնանցք** 121. 182. 194. 196. **Սեն Մարտեն** 177.
Սեվերիանոս գորավար 77. 78.
Սերչեմե-սու 64.
Սե ծով 10. 36.
Սևան 181. **Սևան կղզի** 179. 181. 182. 186. 189. **Սևանա լիճ** 180. 181. 183. 194. 202.
Սևանեցիք 190.
«Սեուկ բերդակ» 64.
«Սեփական գունդ» 144. 146. 147. 158.
Սընկառիճ 20. 46. 67.
Սիմեոն կաթողիկոս 124. 185. 190.
Սինարա, Sinara 17. 19—21. 66—68. 73—75. 82.
«Սինէկ» 41.
Սինորա, Σινωρα 66. 67. 69. 82.
Սինորիա, Συνορι'α 66—70. 73. 82. **Synhorium** 66. 67. 82.
Սիպիկորի լեռնանցք 76.
Սիսական 193—198. 202. 204.
Սիսաջան, Кисаджан, Sisajän 173. 176. 193. 195. 196. 200. 202.
«Սիսական իշխանք» 179. 182. 196. 204.
Սիսիգ 69.
Սիփան 97. 103.
Scaracanti 147. 148.
Սղերդ 86.
Սմբատ՝ վորդի Բյուրատա 32. 34.
Սմբատ սպարապետ՝ վորդի Աշոտի 128.
Սմբատ Բ. Թագավոր Հայոց 128. 129.
Սմբատյանց Մեսր. արքեպ. 181. 184—186. 188. 190.
Սյունիք 128. 177. 180. 185. 192—195. **Սոմխեթ** 127.
Սոս 21.
Սոսք 198. 200. 202. 204. **Սաւաթք, Սօթք** 198. 199. 202. **«Սաւաթայ քաղաքագիր»** 198. 199.
Sorvae, Sorue 85. 89. 107. 139. 140. 150. 172.
Սուլիմանոր 121. **«Սուլիմայ ձոր»** 182.
Սուուկուս գետ 20. 22. 46. 87.
Սուրմալի գյուղ 23.
Սուրմալուի գավառ 37.
Սպառկերտ գավառակ 93. 94.
Սպիտակ բերդ 185.
Ստոնր գավառ 202.
Ստատիոս Գրիսկոս 35.
Ստեփանե Խորեն վարդ. 29. 34.
Ստեփանոս Որբեյան 182. 187. 189. 196. 198. 199.
Ստրաբոն 19. 36. 42—44. 66—71. 73. 76. 77. 80. 82. 109—111.
Strangira 117—121. 123. **Stranguria** 117. 119. 120. **civitas Stranguriana** 117. 119.

Վազկերտ կամ Վասակերտ 76.
Վաժնունիք 99.
Վահան Մամիկոնյան 142. 162.
163.
Վահրամ Պահլավունի 125. 126.
Վաղարշակ Ա. 58. 99.
Վաղարշապատ 128. 129.
Վայոց ձոր 121. 180. 182. 195.
Վան 87. 149. **Վանա լիճ** 20. 87.
88. 104. 106. 110. 111.
Վանանդ 43. 44. 57—60. 81. 112.
129. 152. *Banantea, «Վանան-
տեա» 57—59. 81. 112. 152.
Վասակ Սյունի՝ մարզպան 28.
Վասակ Մամիկոնյան 170. 171.
Վասիլ Բ.՝ կայսր 59. 64. 66. 75.
100. 102.
Վասպուրական 128.
Vastauna 12. 85. 86—88. 93. 94.
97. 114. *Bastauna 93. 114. **տես**
և Bastavena.
Վարաժնունիք 179. 181.
«Վարդ՝ եղբորդի նիկիփոռայ»
100.
Վարդաբլուր 122.
Վարդան Մամիկոնյան 53. 142.
152—154.
Վարդանանք 152—154.
Վարդանակերտ 45. 46. 143.
Վարդանաշատ 28.
Վարշակի Չերմուկ 39.
Վիեննա 5. 11.
Վլենդուր Բուլղար 58.
Վոլանդ ամրոց, Volandum 41—
46.
Վոտան 87. 88. 106. **Wastan** 87.
Վունդ 58.
Վրաստան 125—127. 189. **Վրաց-**
տանու ճանապարհ 124.

Տահիտոս 41. 42. 45. 106. 107.
Տայ - զավար զաշտ, Тай - завар
147. 154. 159.
Տայուր Դ. 72.
Տայք 66. 67. 128. 177.
*Tanco, *Tancio 122. 123.
Տապարիզ գյուղ 148. 152. **տես** **և**
«Քէփէրիզ».
Տասվիջ, Տասուջ, Тасвич, Tas-
ouidj 164—166. 171. 172. **Ter-**
soucht 165. **Տերսուջ** 165. 172.
Տավրոս 109. **Տավրոսյան լեռներ**
37.
Տարոն 43. 44. 90. 92—94. 106.
107. 144. 145.
Tarspedo, Tris peda 139. 140.
164—166. 172. *Տարսունջ 165.
Ταρσπεδος 122. **տես** **և Ճիշպիշ.**
Տեկերոսս գետ 37. 38.
Tendava 117. 129. 130.
Terua 140.
Texier 148.
Տիգրան Մեծ 43. 67. 68. 70. 73.
Տիգրանակերտ, Tigranocerta, Ti-
granocarten 11. 12. 20—22. 38.
85—92. 94. 105—107. 114.
Տիգրիս 108—111.
Տիգրոն 143.
Τιθρασηος 123. **տես** **և Ճիթրա-**
ուշատ.
Տիրան՝ Թագավոր Հայոց 98.
«Տիւրղաղին» 149.
Տղմուտ 142. 152—154.
Տոմաշեկ Վ. 118. 130—132.
Տոսպ, Տուչպա 36.
Տուարածատափ 53. 54. 99. **«Տու-**
արածոյ տափ» 54.
Տուղրուլ սուլտան 54.
Տրապիզոն 18. 48. 75. 134.
Տրայանոս կայսր 77. 78. 134.

Տրդատ՝ Թագավոր Հայոց 31.
Tris peda տես Tarspedo.
Տրդու գետ 201. **տես** **և Թար-**
Թառ.

Յուլակ՝ վորդի Ամասիայի 28. 29.
Յոլակերտ 23. 24. 27—31. 35. 37.
39. 46. 81. **տես** **և Ջողկերտ.**
Յրոնք 93.

Փառախոտ 19. 22. 23. 28—31.
46. 81.

Փառոխ՝ վորդի Ամասիայի 28.
Phasis 134.

Փափսոս 37. 52. 86. 102. 160.
166. 168—171.

Փարչինիս գյուղ 41.
Փարպեցի. տես Ղազար Փարպե-
ցի.

Փարվանա լիճ 130.
Փերս 60. 64.

Փիլիպիկոս, Փիլիպպոս 128. 129.
Փոզա 130.

Փոթի 134.
Փորակ 59. 60.

Փուրիկ 60.
Փոքր Վանանդ 60.

Փոքր Ասիա 66.
Փոքր Հայք 68. 69. 71. 73. 76.

Քալանթար Աշխարհբեկ 24. 25.
Քասաղ 122.

Քարդու-Արարադ 103.
Քարթլի 127.
Քեղ 188.
Քողածոր 188.
Քեղվա ձոր 188. **«Քեղոյ ձոր»** 188.
«Քեղայ ձոր» 187—189. **տես**
և «Քեղէ» **և «Քեղայոյ ամրոց».**
Քեոփրիքեոյ 21. 36. 48. 49. 60.
61. 63. 81.

Քիարեկ գյուղ 107.
Քիլիսաքենդ 20.

Քիլիսեքենդ 156.
Khörogllu-Kalessi 118.

«Քիւլիւճա» 122.
Քյուլլյուկ 21.

Քութայիս 132.
Քսենոֆոն 37. 38—40.

Xerxene, Ξερξης 80. **տես Դեր-**
ջան-Derxene.

«Օշական» 28.

Տաղիս-Արաքս 39. 40.
Տարկին 86. 88—91. 111. 114.

Տետտեր Գ. 34.
Filadelfia 139. 140. 164. 165. 172.

Flegoana 85—87. 94. 103. 104.
114. **Flegosana** 103.

Տլուրիվալ Վ. 34.
Fontfelice 117. 132. **տես** **և Ad**
fontem felicem.

ՑԱՆԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

1. «Ազաթանգեղայ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տիֆլիս 1909.
2. Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб. 1908.
3. «Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայէթները», Յերևան 1912.
4. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ 1890.
5. Նույնի, Սիսական, Վենետիկ 1893.
6. Նույնի, Շիրակ, Վենետիկ 1888.
7. Ammiani Marcellini, Rerum gestarum libri qui supersunt, Bibl. Teubn.
8. «Անանուն ժամանակագրութիւն», Վենետիկ 1904.
9. Ավդալբեգյան Թ., «Բանասէրի օրագրից», Հանդ. Ամս. 1926, Թ. 7—8, 9—10 և 11—12.
10. «Պատմութիւն Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերտցւոյ», Թիֆլիս 1912.
11. Արմատական բառարան, Հ. Աճառյանի, Յերևան 1926.
12. Բարխուդարյանց Մակար յեպիսկ., Պատմութիւն Աղվանից, Վաղարշապատ 1902.
13. Belck W., Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens, Heft I—II, Leipzig 1901.
14. Belck W., Majafarkin und Tigranokerta, Zeitschrift für Ethnol. 1899.
15. Գաթրճյան Հ. Հովս. վարդ., Տիեզերական պատմութիւն, Հտ. Ա և Բ, Վրեննա 1849—1852.
16. Գարագաշյան Ա. Մ., «Քննական պատմութիւն Հայոց», Մասն Բ, Թիֆլիս 1895.

17. «Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց որ է Աղուէսագիրք, Ի Մարտիրեայ 1683».
18. Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս 1901.
19. Dolens et Khatch, Histoire des anciens Arméniens, Genève 1907.
20. Dubois de Montpéreux F., Voyage autour du Caucase, Paris, 1839—43.
21. «Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», հրատ. Բ. Պ., Ս.-Պետերբ. 1887.
22. Ինճիճյան Հ. Ղ., «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց», Վենետիկ 1822.
23. Լալայան Յերվ., «Նոր Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք», Ազգագր. Հանդ., XVIII, 1908 Թ., № 2.
24. Lehmann—Haupt C. F., Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin 1910, Bd. II, Erste Hälfte, Berlin 1926, Bd. II, Zweite Hälfte, Berlin 1931.
25. Նույնի, Ueber Tigranokerta, Verhandl. der 46. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Strassburg, Leipzig 1904.
26. Լեո, Հայոց պատմութիւն, հատ. առաջին, Թիֆլիս 1917.
27. Линч Х. Ф. Б., Армения, перев. Ел. Джунковской, т. I և II, Тифлис 1910.
28. Նույնի և Ոսվալդի, Карта Армении и пограничных стран.
29. Халатьянц Г., Очерк истории Армении, Москва 1910.
30. Նույնի, Армянские Аршакиды, Москва, 1903.
31. Khanzadian Z., Atlas historique, Paris 1920.
32. Христианский Восток, т. III, вып. I, Петроград 1914.
33. Караулов Н. А. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане. I. Ал-Истахрий. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XXIX, Тифлис 1901.

34. Karbe Hans, Der Marsch der Zehntausend vom Zapates zum Phasis-Araxes. Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht des Königstädtischen Gymnasiums zu Berlin, 1898.
35. Dionis Cassii Cocceiani historia Romana, Bibl. Teubn.
36. Կեղծ-Սեբեոս, տես «Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Ս.-Պետերբուրգ 1879.
37. Kiepert Richard, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—1906.
38. Kiepert H., Nouvelle carte générale des provinces asiatiques de l'empire Ottomane, 1884.
39. Նույնի, Lehrbuch der alten Geographie, Berlin 1878.
40. «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ», Թիֆլիս 1910.
41. Constantini Porphyrogeneti, De administrando imperio, Bonnae 1829—40.
42. Կոստանյանց Կ., Վիմական տարեգիր, Ս.-Պետերբուրգ 1913.
43. Նույնի, «Հիւսուածք», գիրք յերրորդ, Վիեննա 1877.
44. Նույնի, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ 1910.
45. Հակովբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, հրատ. Կ. Կոստանյանցի, Վաղարշապատ 1903.
46. Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, հատոր 2, Յերևան 1934.
47. Հայկունի Ս., Բագրևանդ ջրաբաշխ գավառ, Եջմիածին 1894.
48. Հյուբշման Հ., «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», թարգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկճյանի, Վիեննա 1907.
49. Հովսեփյան Գար. արքեպ., Խաղբակյանք կամ Պոռշյանք Հայոց պատմության մեջ, մասն առաջին, Վաղարշապատ 1928.
50. «Ղազարայ Փարպեցոյ, Պատմութիւն Հայոց և Թուրք

առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանի, Տիֆլիս 1904.

51. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս.-Պետերբ. 1887.
52. Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Эривань 1930.
53. Մանանդյան Հակոբ, Հայաստանի հին ճանապարհները Artaxata-Satala և Artaxata Tigranocerta ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի № 5, Յերևան 1930.
54. Նույնի, Մանր հետազոտություններ, Յերևան 1932.
55. Նույնի, Երատոսթենեսի ստադիոնը և Պարսից ասպարեսը, Յերևան 1934.
56. Նույնի, Խորենացու առեղծվածի լուծումը, Յերևան 1934.
57. Նույնի, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Յերևան 1934.
58. Markwart J., Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Choren., Berlin 1901.
59. Նույնի, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, Göttingen 1896, տես Philologus, Bd. 54, Bd. 55.
60. Նույնի, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam 1919.
61. Նույնի, Le berceau des Arméniens, Revue des Études arméniennes, Paris 1928, t. VIII, fasc. 2.
62. Նույնի, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, Wien 1928.
63. Նույնի, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien 1930.
64. Նույնի, Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Xorenathi, Caucasia, Fasc. 6, 2 Teil, Leipzig 1930.
65. Նույնի, Die Entstehung der armenischen Bistümer, hrsgg. von J. Messina, Orientalia christiana, t. XXVII, 2, Roma 1932.

66. Марр Н., Крещение армян, грузин, абхазов и ала-нов. Арабская версия, СПб 1905.
67. *Նուխի*, Легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси, Известия ГАИМК, т. III, Ленинград 1924.
68. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հատոր Ա, Վենետիկ 1914.
69. «Մղննաչափք»—տես «Խորենացու առեղծվածի լուծու-մք», էջ 84—89.
70. Miller Konrad, Itineraria Romana, Römische Reise-wege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stutt-gart 1916.
71. «Մովսիսի Խորենացույ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տիֆլիս 1913.
72. «Մեվսէս Խորենացու հայկական պատմութիւն», աշ-խարհ. Թարգմ. Խ. ծ. վ. Ստեփանեյի, Ս.-Պետերբուրգ 1889.
73. „История Армении Моисея Хоренского“, прв. Н. Эмина, Москва 1893.
74. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացույ», տես «Մովսէսի Խորենացույ մատենագրութիւնք», Վենետիկ 1843.
75. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացույ յաւելուածովք նախնեաց», հրտր. Սուքրյանի, Վենետիկ 1881.
76. Murad Fr., Ararat und Masis, Heidelberg 1901.
77. «Նդիշէի վարդապետի, Վասն Վարդանայ և Հայոց պա-տերազմին», Վենետիկ 1864.
78. «Նդիշէի պատմութիւն Վարդանանց ըստ Անձեւացեաց օրինակի», հրտր. Խ. Հովհաննիսյանցի, Մոսկվա 1912.
79. «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցույ, Պատ-մութիւն Հայոց», Թիֆլիս 1912.
80. «Յովհանէս եպ. Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ», Վենետիկ 1832.
81. Justi F., Geschichte Irans, Grundriss der Iranischen Philologie, II, Strassburg 1903.
82. Շահխաթունյանց Հովհ. յեպիս., «Ստորագրութիւն կա-թողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ», հատ. I և II, էջմիածին 1842.
83. Орбели Иос., Надписи Мармашена, Петроград 1914.
84. «Ջուանշէրի պատմչի, Համառօտ պատմութիւն Վրաց», Վենետ. 1884.
85. C. Plinii Secundi Naturalis Historiae, տես Histoire naturelle de Pline, avec la traduction en francais, par M. É. Littré, t. I—II, Paris 1883.
86. Plutarchi vitae, graece et latine, Փարիզի հրատր. Th. Döhner-ի և F. Dübner-ի, vol. I—V, 1846—1855.
87. Ptolemaei, Geographia, հրտր. C. Müller-ի.
88. Ravennatis Anonymi Cosmographia, ed. Pinder et Parthey.
89. Reinach Th., Mithridate Eupator roi du Pont, Paris 1890.
90. «Ռէկլիւ էլիդէ, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աւազանը են», Թրգմ. Միաբան, Վաղարշապատ 1891.
91. Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզ.
92. Saint-Martin M. J., Mémoires historiques et géogra-phiqnes sur l' Arménie, t. II, Paris 1819.
93. «Սամուէլի քահ. Անեցույ, Հաւաքմունք ի գրոց պատ-մագրաց», Վաղարշապատ 1893.
94. Sandalgian J., Histoire documentaire de l' Arménie des âges du paganisme, t. I—II, Rome 1917.
95. «Սերէոսի եպիսկոպոսի, Պատմութիւն ի Հերակին», Ս.-Պետերբուրգ 1879.
96. «Սիմէոն կաթ., Ջամբո», Վաղարշապատ 1873.
97. Սմբատյանց Մես. արքեպ., Տեղագիր Գեղարքունի ծո-վազարդ գավառի, Վաղարշապատ 1895.
98. «Ստեփանոսի Տարօնեցույ Ասողկան, Պատմութիւն տիե-զերական», Ս.-Պետերբուրգ 1885.

99. «Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Թիֆլիս 1911.
100. Strabonis Geographica, ed. A. Meineke, I—III, Lipsiae 1921 26.
101. Streckler W., Topographische Mittheilungen über Hoch-Armenien, տես ոռւս. Թարգմ. Н. Астафьев-ի, Материалы для географии Аз. Турции, прилож. к тому III Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. Общ., Тифлис 1874.
102. «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ 1862.
103. Վերներ Շուր դր., «Ներոն կայսեր արեւելեան քաղաքականութիւնը», Թրգմ. Հ. Մ. Հապոզյանի, Վիեննա 1930.
104. Oeuvres complètes de Tacite, traduction du bureau de Lamalle, revue par M. Charpentier, t. I—Annales, t. II—Histoire, Paris.
105. Taylor J. G., Journal of a tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia, տես ոռւս. Թարգմ. Н. Астафьев-ի, Матер. для географии Аз. Турции, прил. к тому II Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. Общ., Тифлис 1874.
106. Տաշյան Հ. Հ. Վ., Պոնտական ուսումնասիրությունք: Մասն Ա՝ «Հետազոտական ուղեւորութիւն ի Պոնտոս Յ. Գ. Կ. Անդերսընի»: Մասն Բ՝ «Ուղեւորութիւն հնախօսական հետազոտութեան ի Պոնտոս եւ ի Փոքր Հայս Փր. և Եւզ. Կիւմոն Եղբարց», Վիեննա 1919.
107. Tomaschek, „Caspiae“, Pauly—Wissowa Realencykl.
108. Еремян С. Т., Торговые пути Юго-Кавказа в конце IV века, քարտեղ՝ հրատր. ձեռագրի իրավունքով.
109. Tournebize Fr., Histoire politique et religieuse de l' Arménie, Paris 1900.
110. «Փաւստոսի Բուզանդացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», յերկ. տպ., Վենետիկ 1889.

111. Xenophontis Anabasis, Biblioth. Teubn.

112. «Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Ֆէթթէրի», Թրգմ. Հ. Հ. Տաշյանի, Վիեննա 1895:

113. Պրոֆ. Դր. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Հատոր Ա, Յերևան 1934:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՔԵԶԻՍՆԵՐԸ

(ՌՈՒՍԵՐԵՆ ՅԵՎ ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆ)

Главные пути Армении по Tabula Peutingeriana.

РЕЗЮМЕ.

Настоящая монография является продолжением моих исследований о древних путях Армении по Tabula Peutingeriana (см. „О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен“, Эривань 1930, стр. 101—124; „Древние пути Армении“ (на арм. яз.), Известия Института Наук и Искусств ССРА, Эривань 1931, № 5, стр. 65—89 и „Мелкие исследования“ (на арм. яз.), Эривань 1932, стр. 3—21). Кроме итинерариев Artaxata-Satala и Artaxata-Tigranocerta, переработанных и значительно пополненных, в издаваемом труде рассмотрены также и магистральные пути Artaxata-Sebastopolis и Artaxata-Gobdi-Parsasa. Кроме того, в особом приложении подробно выяснен средневековый путь, идущий из Двина в Партав.

Окончательные мои выводы о вышеозначенных путях и местоположениях расположенных на них станций сводятся, в общем, к следующим основным пунктам:

1. Artaxata-Satala.

1. Путь из Artaxata в Bagauna (Raugonia, Ragau-na = *Bagauna, см. Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919, стр. 23 и 69, прим. 10) шел не через Парнаут и не через

Чингильский перевал, как полагали Р. Киперт и В. Бельк, а через нын. Булаг-Баш (= Paracata, см. W. Belck, Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens, II, Leipzig 1901, стр. 83—92) и через Каравансарайский или Куджахский перевал в нын. Арудж и оттуда в Багаван (=нын. Учъ-Килиса).

2. Colocēia в Таблицах Певтингера и Zotozeta у анонимного географа из Равенны следует исправить и читать *Zolocerta (Colo-, Zoto- = *Zolo-, -ceia, -zeta = *certa). Станция эта соответствует древнеармянскому **Չոլոկերտ = Չոլազերտ**. Вполне вероятно также, что упомянутая у Птолемея *Ζολοχα'ρα* (77° 15' д. и 42° 20' ш.), местоположение которой указано им к юго-западу от Арташата, тождественна с *Zolocerta—Цолакертотом.

3. В предыдущих моих исследованиях (см. „Древние пути Армении“, Известия Института ССРА, № 5, стр. 69—71 и „О торговле и городах Армении“, стр. 107—108) *Zolocerta—Цолакерт отождествлен был мною согласно с Алишаном (Айратат, Венеция 1890, стр. 123—124) с нын. Каракалой. Предположение это оказывается, однако, явно ошибочным. Определением местонахождения станции Hariza и приурочиванием Hariza к нынеш. Аруджу (см. мои „Мелкие исследования“, стр. 3—21) выясняется, что местонахождение станции *Zolocerta—Цолакерт, лежавшей на расстоянии 24 римских миль или 36 километров от Hariza—Аруджа, следует искать не в районе Каракалы, а в предгорной местности к юго-западу от нын. Хош-Хабара и Н. Чарухчи.

4. Станция Hariza отождествлена мною, как указано выше, с нынешним местечком Арудж (срв. **Արուճ**

у армянского историка Леонтия, гл. 34, стр. 140—141), лежащим недалеко от Мысуна, на расстоянии около 10 километров к югу от Каравансарайского или Куджахского перевала. Правильность этого предположения подтверждается тем, что расстояние между Вагауна и Hariza, показанное в Таблицах 24 рим. м. или 36 килом., соответствует точь в точь расстоянию между Багаваном (нын. Учъ-Килиса) и нынеш. Аруджем.

5. Определением местоположения станции Hariza устанавливается, как видим, и тот древний перевал через который пролегла линия Artaxata-Bagauna. Через Каравансарайский или Куджахский перевал следует предположить, как подробно указано в моем труде, не только вторжения римских легионов Помпея, Корбулона, Статия Приска в область Айратат, но и путь отступления „десяти тысяч“ греков и Ксенофонта к реке Фазису-Араксу, а также передвижения халдов в приаракские долины и в древний Армавир.

6. Через этот же перевал следует предположить транзитный путь международной торговли и движение караванов, идущих из Китая и Дальнего Востока в порты Черного моря. В правильности этого предположения можно убедиться, если иметь в виду расположение городов Армении римской эпохи.

7. На основании целого ряда указаний можно также с уверенностью утверждать, что район Каравансарайского перевала и вся горная область к востоку от озера Гайлату имели первостепенное стратегическое значение и, являясь воротами Центральной Армении, охранялись могущественными крепостями, развалины которых сохранились до нашего времени.

8. В вышеозначенной горной области к востоку от озера Гайлату находились, как я полагаю, упомянутые у Страбона (XI, 14, 6) укрепления 'Ολανη' (= castellum Volandum, Тацит, Анналы, XIII, 39) и Βα'βυρα. Следовательно и путь Корбулона определяется из Внутренней Армении через Кеприкей в Багаван (=Учь-Килиса) и оттуда через Арудж в горный район Каравансарайского перевала, где были осаждены и взяты им замок Volandum и другие укрепления. Исходя из этих же данных, можно, мне кажется, также предположить, что Βα'βυρα Птолемея, местонахождение которой указано им недалеко от Σαγαλα'να (=Багаван) и Ζολοχα'ρα (= *Zolocerta), тождественна, вероятно, с Βα'βυρα Страбона.

9. Из Багавана (Учь-Килиса), лежавшего к северо-востоку от нынеш. Диадина, общее направление пути в Саталу устанавливается, с полной очевидностью, к югу от горной цепи Агри-дага через упомянутую у Лазаря Парпского деревню *Արամանյ* в Кеприкей, и оттуда через нынеш. Калдарич и южное предгорье Коп-дага в Саталу.

10. Местоположение станции Chadas (с двумя башнями) можно предположить в нынешнем Хаздаре (*Խազուր*, Хасдур, Ханзыр), который, по мнению Лемана, был одним из главных центров халдской эпохи (см. *Armenien einst und jetzt*, Bd. II, 2, Berlin 1931, стр. 742). Правильность этого предположения подтверждается тем, что расстояние между Bagauna и Chadas, показанное в Таблицах 48 римских миль = 71 килом., соответствует расстоянию между Багаваном и нын. Хаздаром.

11. Следующая за Chadas станция Armanas, лежавшая на расстоянии 17 римских миль = 25 килом. от Chadas, тождественна с упомянутой у Лазаря Парпского (II, гл. 30) деревней *Արամանյ*, которая находилась в области Багреванде, недалеко от Басиана и Товарацатапа.

12. Ближайшая станция Andaga (Andacas у Анонима Равеннского), которая отстояла от Armanas на расстоянии 12 римских миль = 18 килом., соответствует, повидимому, древнеармянскому Антаку (см. Алишан, Айрарат, стр. 52; срв. Эндэк на десятиверстной карте бывшего Генерального штаба).

13. Следующая за Andaga или Andacas станция Barantea, лежавшая на расстоянии 26 римских миль = 39 килом. от станции Andaga, находилась, очевидно, в Верхнем Басиане приблизительно в 44 километрах (=30 римских миль) к северо-востоку от нын. Кеприкея (=Adconfluentes). Эта же область Верхнего Басиана, по свидетельству Моисея Хоренского (II, гл. 6), в древнее время называлась также Вананд. Можно поэтому предположить, что название станции Barantea, которое должно быть исправлено в *Banantea, соответствует древнеармянскому *Վանանդ*, род. пад. *Վանանդեայ*. Область эта, вероятно, названа *Վանանդ* по имени главного пункта области *Banantea, сохраненного в Таблицах Певтингера.

14. Станция Calcidaua (Chachidara у Анонима Равеннского), название которой я предлагаю исправить в *Chalchdiara, соответствует, несомненно, древнеармянскому Халдой-аричу, тождественному с нын. деревней Калдарич, находящейся около переправы через Евфрат недалеко от нын. Ашкалы.

15. Ближайшая станция Sinara (Sinara у Птол., Sinora у Плут., Sinoria у Страбона и Synhorium у Амм. Марц.), лежащая на расстоянии 15 римских миль = 22 килом. от *Chalchdiara, находилась на южных склонах Коп-дага, недалеко от правого берега реки Евфрата.

16. Согласно свидетельству Страбона (XII, 3, 28), Синория была значительным укреплением в Понтийском царстве Митридата Евпатора и находилась на границе с Великой Арменией. Исходя из этого сообщения, можно заключить, что граница между Понтийским царством Митридата и Великой Арменией пролегла в районе горного массива нын. Коп-дага.

17. Местоположение станции Lucus Basaro (= „роща Basaro“), лежащей на расстоянии 22 римских миль = 33 килом. от Sinara, можно предположить в упомянутой у Асохика долине Багарича (*«գաղախի Բագարիչ»*, III, гл. 27, стр. 251). Basaro я предлагаю исправить и читать *Bagara (Г вм. С) и полагаю, что *Bagara может соответствовать древнеармянскому Багаричу (срв. *Chalchdi - ara = Халдой - арич).

18. В предыдущих моих исследованиях следующая за Lucus Basaro станция Aegea (Egea у Анонима Равеннского) была отождествлена мною согласно с Конр. Миллером (см. Itineraria Romana, стр. 676) с древней Елегией римских источников. Предположение это оказалось, однако, ошибочным. Местонахождение Елегии, как правильно указано в исторических трудах (срв. F. Justi, Geschichte Irans, Grundriss der iranischen Philologie, Bd. II, Strassburg 1904, стр. 508) следует предположить на месте нынеш. деревни Илиджа, лежащей недалеко от Эрзерума.

2. Artaxata - Tigranocerta.

19. Отождествление древнего Тигранакерта с нын. Фаркином, подробно обоснованное в трудах Лемана и Белька, подтверждается, с полной очевидностью, также и нижеприведенным анализом вышеозначенного итинерария.

20. Станция Zanserio (Zancerion у Анонима Равеннского), лежащая на расстоянии 30 римских миль = 44 килом. от Тигранакерта, может быть сопоставлена с Зоникартом, упомянутым у Barhebraeus-a (Chron. eccles., vol. II, p. 615/16, ed. Abbeloos et Lamy). Возможно поэтому, что вышеозначенные названия станции искажены из *Zancerta. Местоположение Zōniqart-a указано у Barhebraeus-a в местности Hesnā de-Zājid, около места слияния реки Dēbā с рекой Arsīnōs. Основываясь на этом свидетельстве, местонахождение Зоникарта Маркварт предполагает около реки Арацания против нынеш. Пистека (см. Südarmenien und die Tigrisquellen, стр. 100—101). Мне кажется более вероятным, что под рекою Arsīnōs подразумевается не Евфрат-Арацаний, а нынеш. река Кульп-су, находящаяся в древней области Арзанене (= сир. Arzōn).

21. Ближайшая станция Cymiza, лежащая на расстоянии 20 римских миль = 30 килом. от Zanserio, тождественна с нынеш. Кильдизом, обозначенным на десятиверстной карте бывшего генерального штаба на пути из Фаркина в Мушскую равнину, к северу от деревни Нерджики. Искаженное название означенной станции я предлагаю исправить в Cyl diza (CΥΛΔΙΖΑ вм. CΥΜΙΖΑ, ΔΔ = М).

22. Название станции Patansana (Patransana у Анонима Равен.), которое я предлагаю исправить в *Patransauna (срв. Вагауна = *Բագաւան*), соответствует древнеармянскому Патрансавану (= *Պատրանսաւան*). Местоположение этой станции, лежавшей на расстоянии 49 римских миль = 73 килом. от Кильдиза, следует искать недалеко от Муша. Одноименная с этой станцией деревня Патранс имеется и теперь в районе Спаркерте Битлисского вилайета (см. А-До, Ванский, Битлисский и Эрзерумский вилайеты (на арм. яз.), Эривань 1912, стр. 94).

23. Ближайшая после *Patransauna станция Vastavana (Bastavena у Анонима Равен.), отстоявшая от *Patransauna на расстоянии 26 римских миль = 39 килом., находилась, как я полагаю, на месте нынеш. Бостакенда, который в древнее время назывался, повидимому, Баст аван, арм. *Բաստ աւան* (= *Bastauna или *Bastavana). Соименная деревня Баст существует и в настоящее время в районе Спаркерте Битлисского вилайета (см. у А-До в вышеуказанной книге, стр. 94).

24. С станционным пунктом Dagnevana (Dognavana у Анонима Равен.) тождественен, несомненно, Доневанк, арм. *Դոնեվանք* (= вероятно *Dognavana), лежавший в древнеармянской области Харке.

25. Ближайшая станция Flegoana, название которой следует исправить в *Elegasana, сопоставлена мною с древнеармянской деревней Елегакан (*Եղեգան*), лежавшей, по свидетельству Асохика (см. Всеобщая история, перевод Н. Эмина, Москва 1864, II, гл. 2), также в Харке.

26. Следующая станция Isumbo (с двумя башнями) название которой я предлагаю исправить в *Tsumbo, соответствует, очевидно, древнеармянскому селению Цумбу (*Շումբ*, род. пад. *Շումբոյ*), находившемуся, по свидетельству Асохика (Всеобщая история, перевод Эмина, III, гл. 41), в прилегающей к Харку области Апахунии.

27. Местоположение станции *Tsumbo, лежавшей в Апахунии, можно предположить к северо-востоку от Мелазгерда, в окрестностях нынеш. Патноса или же Зомика.

28. Ближайшие станции Таблиц (Nasabi, Anteba, Sogue и Catispi), как выяснено мною в настоящем труде, являются станционными пунктами линии Artaxata-Gobdi-Paresasa. Аноним Равеннский, пользовавшийся более древним и лучшим экземпляром Таблиц, вместо этих станций упоминает Arachia, Indua и Didyma, которые находились, как я полагаю, на линии Artaxata-Tigranocerta. Расстояния между ними, к сожалению, у Анонима не обозначены.

29. Упомянутая у Анонима станция Arachia может быть сопоставлена с Археной (Archene) Клавдия Цезаря (см. Plin., Hist. Nat., VI, 31, 1—3, изд. Littré, Paris 1883, стр. 260—261), в которой Маркварт усматривает название древнеармянской области Харка (= *Հարք*, род. пад. *Հարքայ*, см. Südarmenien und die Tigrisquellen, ст. 77). Можно поэтому предположить, что с наименованием этой же области имеет тесную связь также и название станции Arachia.

30. Станция Didyma, как правильно указано А. Хачатрянном (в тезисах к докладу, прочитанному в Ин-

ституте Истории Культуры ССРА), может быть признана тождественной с нын. деревней Дидем, лежащей к западу от Багавана, около левого берега реки Арцания.

Дорога же от Багавана в Арташат пролегла через вышеуказанные станции—Hariza, *Zolocerta, Raracata.

3. Artaxata - Sebastopolis.

31. Путь из Artaxata в Sebastopolis шел не через Армавир и Ардаган, как полагает Конр. Миллер (см. *Itineraria Romana*, стр. 649—650 и 653—654), а через нынеш. Аштарак и Ганлиджу в Хоспию и оттуда через Абастуман и Рион в Севастополь-Диоскурию.

32. Местоположение станции Strangira (Stranguria у Анонима Равен.), лежавшей на расстоянии 30 римских миль = 45 килом. от Арташата, можно предположить на месте древнего Аштарака. Stranguria = вероятно *strang-uria* „змее-град“, см. Н. Марр, „Легенды“, Известия ГАИМК, III, стр. 278.

33. После станции Strangira значится у Анонима Равеннского станция Janio, которая пропущена в Таблицах Певтингера. Если название станции Janio искажено из *Tanpio или же *Tanco (t вм. ճ), то станцию эту можно сопоставить с армянским Ճանկի (род. пад. Ճանկիոյ, Ճանկոյ), лежавшим в нын. Абаране к северу от Аштарака.

34. Ближайшая станция Condeso, как правильно отмечено на карте Р. Киперта (*Karte von Kleinasien*, Berlin 1902), соответствует нын. Кондахсазу, произно-

шение которого подверглось, повидимому, ложной этимологизации под влиянием тюркского языка.

35. Придерживаясь указаний Анонима Равеннского, имевшего перед собою исправный и древний список римской карты, путь из Condeso в Gaulita мы можем восстановить в следующем виде: Condeso, Gavalala, Misium, Savatinum, Gaulita (Gaulitia у Анонима Равен.).

36. Из вышеозначенных станций *Gaulita или Gaulitia соответствует, несомненно, нын. деревне Ганлиджа (Ղանլիճա), в которой находится древний монастырь Мармашен. Название Gaulita, очевидно, искажено и должно быть исправлено в *Ganlita (t = арм. ճ, срв. Aretissa = Արճեռ).

37. После *Ganlita у Анонима Равеннского упомянута станция Tendava, пропущенная в Таблицах Певтингера; а за Тендавой значатся как в Таблицах, так и у Анонима, станции—Pagas 7 Apulum (Apolum у Анонима) 5 Caspiae, названия и местоположения которых выяснены Томашеком (см. Pauly-Wissowa *Realencykl.*, „Caspiae“). С станционным пунктом Pagas тождественен, несомненно, нын. Пога на южном берегу озера Топорована. Apulum (Apolum у Анонима) соответствует нын. Абулу. Станция же Caspiae с двумя башнями должна быть признана тождественной с нын. деревней Хоспией, которая значится на картах к югу от города Ахалкалаки.

38. Дорога от Хоспии шла в северо-западном направлении, вероятно, через нын. Ахалкалаки в Ахалих. Не подлежит поэтому никакому сомнению, что

местоположение станционного пункта Ad Mercurium, лежавшего на расстоянии 45 римских миль=67 килом. от Caspiae, следует предположить к югу от Ахалциха около реки Куры, которую грузины называют Mtkuari. Ad Mercurium необходимо, конечно, исправить и читать Ad *Metcurium.

39. Дорога отсюда в Севастополь шла через Абастуман и через Зекарский перевал до реки Риона (= Ad fontem felicem, см. Itineraria Romana, стр. 653—654) и оттуда в Sebastopolis.

4. Artaxata-Gobdi-Paresaca.

40. Линия эта, как подробно выяснено в настоящем труде, шла от Арташата в юго-западном направлении до станции Catispi, которая находилась в древнеармянской области Коговите, тянулась затем в юго-восточном направлении через древнеармянскую область Артаз до нынеш. Хоя и шла оттуда через нынеш. Тасвидж в Paresaca.

41. Название станции Catispi, как правильно указывает С. Еремян (срв. его карту „Торговые пути Юго-Кавказа в конце IV-го века“), соответствует упомянутому у армянского историка Себеоса *Սրիսպի* (СПБ. 1879, гл. 30, стр. 108 и гл. 32, стр. 116). Catispi подлежит, по мнению Еремяна, исправлению в *Ortispi (Or вм. Ca).

42. Путем тщательного анализа вышеуказанных свидетельств Себеоса, удастся, кроме того, установить, что местоположение крепости *Սրիսպի* (= Catispi) можно предположить недалеко от нынеш. Тапариза и к юго-востоку от Каракенда (= Scaracanti у Пеголотти).

43. Название станции Anteba должно быть, вероятно, исправлено в *Artaza (см. в Itineraria Romana, стр. LII, пункт 6-ой, „Zur Verständniss der Schrift“, а также одинаковые и похожие друг на друга буквы b и z в Таблицах). Местоположение этой станции, которая лежала на расстоянии 51 рим. м.=76 килом. от Catispi, следует искать к юго-востоку от армянского монастыря апостола Фаддея, на пути между Кара-Айне и Зуравой.

44. Ближайшая станция Nasabi, отстоявшая на расстоянии 24 римских миль = 36 килом. от Anteba и находившаяся между нынеш. Зуравой и Хоем, может быть сопоставлена с деревней *Նախաբի*, которая лежала, согласно свидетельству Лазаря Парпского (III, гл. 89 и гл. 91), на пути из Хоя в марзбанскую Армению.

45. Из следующей станции Gobdi (Gobdie у Анонима Равеннского), которая тождественна с нынеш. Хоем (см. К. Miller, Itineraria Romana, стр. 781 и Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, стр. 420), дорога шла в юго-восточном направлении в нынеш. Тасвидж и отсюда по восточному берегу Урмийского озера в Paresaca.

46. Станция Tris peda (Tarspedo у Анонима Равеннского), лежавшая на расстоянии 44 римских миль=65 килом. от Gobdi-Хоя, соответствует нынеш. Тасвиджу (или Тарсвиджу). Первоначальная древняя форма нынеш. Тасвиджа, к сожалению, нам неизвестна.

47. Принимая во внимание, что расстояния из Artaxata в Paresaca обозначены в Таблицах в римских милях, а из Paresaca в Ecbatanis в парасангах, можно

с уверенностью заключить, что при возникновении архетипа Таблиц (в шестидесятих годах IV-го века) граница между Сасанидской Персией и Аршакидской Арменией пролегла, повидимому, около станции Paresasa.

48. Приурочиванием станции Tris peda или Tarsredo к нын. Тасвиджу выясняется, что станция Paresasa (=быть может, арм. Պարսք ?), отстоявшая на расстоянии 45 римских миль = 67 килом. от Tris peda, лежала недалеко от нын. реки Аджичая. Следовательно, границей Армении со стороны Сасанидской Персии являлась, повидимому, река Аджичай.

49. Ссылаясь на свидетельства армянского историка Фауста, ученые обычно полагают, что Атропатенский Гандзак находился в пределах Аршакидской Армении (см. Markwart, Egranschahr, стр. 109; Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 226; Hübschmann, Die artarmenischen Ortsnamen и др.). Мнение это, основанное на неправильном толковании соответствующих свидетельств Фауста, противоречит, как видим, указаниям Таблиц. Тавризм и Атропатенский Гандзак, лежавшие к югу от Аджичая, находились, несомненно, в Сасанидской Персии, как об этом свидетельствует и историк Фауст.

5. Средневековый путь из Двина в Партав.

50. В изданном мною средневековом армянском итинерарии (см. „О торговле и городах Армении“, стр. 171—173 и „Разрешение проблемы истории Хоренского“, Эривань 1934, стр. 85—87) расстояние из Двина в Бертокунк показано 60 арабских миль и из Бертокунка в Партав 160 арабских миль. Дорога эта, как выясне-

но мною, шла из Двина через Эривань в нын. Еленовку, поворачивала отсюда и направлялась в Каранлуг и затем тянулась в северо-восточном направлении через нынеш. Зод в Партав.

51. Местоположение Бертокунка (арм. *Բերդունք*), находившегося в древнеармянской области Мазазе (см. Иоанн Католикос, Тифлис 1912, стр. 93), устанавливается к юго-востоку от Еленовки, приблизительно на месте нынеш. деревни Агкалы, около которой лежат теперь развалины «Ագալի քաղաք»-а.

52. Древнеармянская область Мазаз, как правильно указано Шахатуняном (см. «Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ», Эчмиадзин 1842, II, стр. 235—236), лежала не в районе верхнего течения реки Азат-Гарни, как полагали Алишан, Адонц, Маркварт и Гюбшман, а у западного берега Севанского озера между древними областями Котайком, Варажнунией и Гегакунией.

53. В совершенно ином направлении пролегал другой путь из Двина в Бардаа (= Партав), подробно указанный у Истахри, 193, 4—7 (срв. Ибн-Хаукаль 251, 21—252, 3, Макдиси 381, 14—15, 382, 2—4). Дорога эта шла из Двина на юго-восток через Шарур в Сисакан, поворачивала затем на северо-восток и направлялась через Селимский перевал в Гегакуни и шла отсюда в Бардаа (срв. Н. А. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане, Сборник материалов для описания местностей Кавказа, вып. XXIX, Тифлис 1901, стр. 33 и др.). Направление этого пути, указанное у Маркварта из Двина через Гегакуни в Сисакан (см. Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, стр. 56), явно ошибочно.

54. Названия станционных пунктов Sisajān и Gēlakūnī, как правильно полагает Маркварт (см. там же, стр. 56), соответствуют названиям древнеармянских областей Միսախան и Գեղաքունիք.

55. Станция Daupis, лежавшая на расстоянии 16 фарсахов (=92 килом.) от Gēlakūnī, находилась в прилегающей к Гегакуни области Սաւաք. Название دوپيس, которое без всякого насилия можно исправить в ذوطيس *Zauṭis (ذ в м. 3 и ր в м. 4), соответствует названию древнеармянской области Սաւաք, род. пад. Սաւաքից (срв. также Մաւաքիք, Մաւաքից).

56. Следующая станция Mairis (у Якута Mitris, у Караулова Метрис), отстоявшая на расстоянии 12 фарсахов (=69 км.) от *Zauṭis, лежала, по всей вероятности, в армянской области Հաթիւրք, род. пад. Հաթիւրից. Название ميسر или ميسر я предлагаю исправить в ميسر Matris.

57. Ближайшая станция Qalqāṭus или Qalanqāṭus тождественна, несомненно, с древним Каганкатуйком (см. „О торговле и городах Армении“, стр. 169 и Markwart, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, стр. 56), лежавшим на левой стороне реки Тертера недалеко от нынешней деревни Мадагиса.

58. Следует, кроме того, отметить, что рассмотренные пути двух вышеозначенных итинерариев объединялись около древнеармянской деревни Кота или же близлежащего Каранлуга и шли в Партав через одни и те же области, подробно указанные в вышеизложенных пунктах.

Die Hauptwege Armeniens nach der Peutingerschen Tafel.

ZUSAMMENFASSUNG.

In meiner vorliegenden Abhandlung sind die Hauptwege Armeniens—Artaxata-Satala, Artaxata-Tigranocerta, Artaxata-Sebastopolis und Artaxata-Paresaca behandelt worden, die uns durch die Tabula Peutingeriana bezeugt sind. Das Werk stellt eine Fortsetzung meiner früheren Arbeiten dar und bildet den Abschluss meiner Forschungen über die römischen Reisewege in Armenien (siehe Bulletin des Instituts der Wissenschaften und Künste SSRA, № 5, 1931, S. 65—89; vgl. „О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен“, Эривань 1930, S. 101—124 und „Manr hedazodutiunner“, Eriwan 1932, S. 3—21). Im beigefügten Anhang habe ich ausserdem den Verlauf des mittelalterlichen Itinerars von Dvin nach Partav erläutert.

Im folgenden sind die wichtigsten Ergebnisse meiner Untersuchung in mehreren Thesen zusammengefasst.

1. Artaxata-Satala.

1. Der Weg von Artaxata nach *Bagauna (Raugonia oder Ragauna beim Anon. Rav. = Bagauna, siehe Prof. Dr. J. Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919, S. 23 und 69) führte nicht über den Tschingil-Pass oder Kulp-Parnaut, wie

W. Belck und R. Kiepert vermuten, sondern über Bulag-Basch (= Paracata, siehe W. Belck, Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens, II, Leipzig 1901, S. 83—92) und durch den Pass von Karawansaray nach Arutsch (= Hariza, Հարիճ, vgl. Verf., „Manr heda-zodutiunner“, Eriwan 1932, S. 13 ff.) und von da nach Ütschkilissa (= Bagauna).

2. Coloceia auf der Tabula Peutingeriana und Zotozeta beim Geographen von Ravenna, die in *Zolocerta zu verbessern sind (Colo-, Zoto- = *Zolo- und -ceia, -zeta = *-certa), entsprechen dem armenischen Չողկերտ = Տղափերտ. Mit *Zolocerta setze ich das Ζογοχαΐρα des Ptolemaios gleich, welches dieser sw. von Artaxata aufführt (77° 15' L., 42° 20' Br).

3. In meiner vorigen Abhandlung („Das Itinerar Artaxata-Satala und Artaxata-Tigranocerta der Peutingerschen Tafel“, siehe Bulletin des Instituts, № 5) hatte ich, Alischan folgend (siehe „Ajararat“, Venedig 1896, S. 123—124), Չողկերտ = Տղափերտ (Coloceia) dem heutigen Karakala gleichgesetzt. Diese Behauptung steht jedoch, wie sich zeigen wird, im Widerspruch zur Deutung der Ortslage von Hariza und ist offenbar irrig. Bei der näheren Untersuchung dieser Frage ergibt sich, dass die Route von Hariza nach Coloceia, welche durch den Pass von Karawansaray den heutigen Aghri-Dagh überstieg, unmöglich über Karakala geführt haben kann, da jenes in ganz anderer Richtung lag. Die Entfernung zwischen Hariza und Coloceia ist nach der römischen Karte 24 mp = zirka 36 km. Hiernach muss also die Station Coloceia (= *Zolocerta) 36 km nördlich von Arutsch an den Strassen nach Tscharuchtschi oder nach Chosch-Chabar (siehe die Zehnwerstkarte des russischen Generalstabs: Н. Чарухчи und Хов-Хабар) gesucht werden. Nach der russischen Zehn-

werstkarte liegt der heutige Flecken Arutsch am Flusse Balyk-tschai, in der Nähe von Misun, etwa 10 km südlich vom Karawansaray-Passe. Damit kommen wir für Coloceia oder Չողկերտ = Տղափերտ, das noch 26 km vom Karawansaray-Passe (7245 Fuss) entfernt war, genau in die Gegend am Nordrande des Aghri-Dagh, womit die Angabe der Geschichte des Moses Chorenathi (I, 12: «ան խորշիւք լեւնտախնն», „an den Schluchten des Bergfusses“) übereinstimmt. Für die genauere Feststellung der Lage von Coloceia müsste natürlich die Gegend südwestlich von Chosch-Chabar am Orte untersucht werden.

4. Die Station Hariza, die 24 mp oder 36 km von Coloceia entfernt war, entspricht dem bei Ghevont erwähnten Flecken Arutsch («աւանն Արուճ», Kap. 34, S. 140—141), der nicht allzuweit südlich vom Karawansaray-Passe liegt (vgl. Арудж = Arudsch auf der Zehnwerstkarte des russischen Generalstabs). Hariza entspricht offenbar dem altarmenischen *Հարիճ. Die Gleichung Hariza = *Հարիճ = Արուճ ist völlig schlagend nicht bloss bezüglich der Namen, sondern auch der Entfernungen. Die Entfernung zwischen Hariza und Bagauna beträgt auf der Tabula 24 mp = zirka 36 km, und es ist zutreffend, dass diese Distanz genau der Strecke Ütschkilissa (= Bagauna)-Arutsch (= Hariza) entspricht. Die Identität Hariza = *Հարիճ = Արուճ wird demnach aufs beste bestätigt.

5. Die Bestimmung des Passes, durch welchen die Route der Tabula die Aghri-Dagh Berge überstieg, ist für die historische Topographie der römischen und byzantinischen Zeit von grosser Wichtigkeit. Es ist nun mehr als wahrscheinlich, dass über Hariza und durch den Pass von Karawansaray (= Kudschach-Pass, siehe die Zehn-

werstkarte des russischen Generalstabs, Bl. 99: перевал Каравансарай; vgl. die Karte von Lynch: перевал Куджахский) die grosse Heerstrasse führte, welche von Bagrevand aus den Zugang zum centralen Armenien und der Hauptstadt Artaxata vermittelte. Man muss ferner annehmen, dass die römischen Heere, welche unter Pompeius, Cn. Domitius Corbulo, Staius Priscus und anderen Feldherrn in Ajrarat eindringen, zogen gegen die Hauptstadt Artaxata durch denselben Pass. Es ergibt sich demnach, dass derselbe Weg über Hariza auch in chaldischer und achaemenischer Zeit als Verbindungslinie zwischen dem Quellgebiet des Arsianias und der alten chaldischen Stadt Armavir eine geschichtliche Rolle spielte. Es lässt sich ausserdem genauer präzisieren den Marsch der Zehntausend vom Euphratübergang bis Phasis - Araxes. Der Rückzug Xenophons und der Zehntausend ergibt sich ganz genau über Hariza und den Karawansaray - Pass nach Karakala und weiter westwärts volle 7 Tage längs des Phasis - Araxes.

6. Der Name Hariza - *Հարիճ ist nach Markwart (siehe Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien 1930, S. 51*) chaldischen Ursprungs. Derselbe Name kommt als zweites Glied in vielen Ortsnamen vor (wie Նաղառյարիճ, Բաղարյարիճ, Տիրարիճ, Չիթարիճ u. s. w.). Adjarian, Armenisches etymologisches Wurzelwörterbuch, Eriwan 1926, vermutet, dass -արիճ, -յարիճ, հարիճ die Bedeutung von Dorf habe. Er unterlässt leider diese Angabe etymologisch zu erklären, so dass man nicht weiss, worauf sich seine Behauptung stützt. Ist aber der Name Hariza — *Հարիճ chaldisch, so dürfen wir für möglich halten, dass dieser Wohnort ehemals von Chaldern besiedelt war.

7. In meinem Buch „Über Armeniens Handel und Städte in Verbindung mit dem Welthandel des Altertums“,

Eriwan 1930 (russisch), habe ich festgestellt, dass der Transithandel über Artaxata im Wirtschaftsleben Armeniens eine erhebliche Rolle spielte. Die Routen Artaxata-Satala und Artaxata-Tigranocerta, wie ich im erwähnten Buch ausführlich erörtert habe, dienten einem regen Karawanenhandel zwischen Centralasien, China und den Häfen des Schwarzen Meeres und zwischen Nordarmenien und Mesopotamien. Es ist höchst beachtenswerth, dass die bedeutenderen Städte Armeniens in der Nähe von diesen grossen Strassen lagen: nördlich vom Zusammenfluss des Achurean (=Arpa-tschai) und Araxes lag die grosse Handelsstadt Ervandaschat; die Lage der Stadt Zarehavan ist bei dem armenischen Geschichtsschreiber Faustos („Geschichte Armeniens“, Venedig 1889, V, 43, S. 259) unweit vom wichtigen Knotenpunkte Bagauna angegeben; die Stadt Zarischat lag südlich vom Knotenpunkte *Tsumbo-Մուճր an der Strasse von *Tsumbo nach Artschesch; und auf dem grossen Karawanenwege nach Satala und Trapezunt entstand in byzantinischer Zeit die befestigte Handelsstadt Theodosiopolis. Nachdem oben die Lage von Hariza festgestellt ist, ergibt sich jetzt, dass auch die Handelswege dieser Städte, sowie die grosse Karawanenstrasse des Aussenhandels, über das heutige Arutsch und den Pass von Karawansaray führten.

8. Als Resultat unserer Untersuchung ergibt sich zugleich, dass das Gebirgsland östlich von Gaylatu - See (=Balyk - Göl) als Durchgangsort nach Ajrarat und Nordarmenien strategisch und militärisch von grösster Wichtigkeit war. Für die eminente geschichtliche Bedeutung dieses Durchgangslandes sprechen unter anderm die dort gefundenen Ruinen (siehe S. Haykuni, Bagrevand, Vagharschapat 1894, S. 363—365, armenisch). Die meisten von ihnen sind Trümmer von bedeutenderen Festungen

und Burgen, welche die strategisch wichtigen Punkte und die Durchgangsstrassen beherrschten. Wie diese Ruinen, so auch das ganze Gebirgsland zwischen dem Gaylatu-See und dem Karawansaray-Pass, sind niemals erschöpfend untersucht worden. Eine solche Erforschung am Orte kann aber der schliesslichen Lösung unserer neuen Aufschlüsse dienlich und förderlich sein.

9. Auf das Gebirgsland östlich von Gaylatu-See passt die Lage der Festungen 'Ολανη' (vgl. „castellum Volandum“ bei Tac., Annales, XIII, 39) und Βα'βυρσα, die Strabon unweit von Artaxata setzt (XI, 14, 6). Der Marschzug des Corbulo ergibt sich somit aus Hocharmenien über Köprükōj (= Ad confluentes) nach Ütschkilissa (= Bagauna) und von da über Hariza in die Gegend zwischen dem Gaylatusee und dem Karawansaray-Pass, wo das Kastell Volandum nebst anderen Festungen belagert und eingenommen wurden. Von da erreichte er zunächst die Übergangsstelle des Araxes bei Vartanakert (vgl. Sebēos, Kap. 26, S. 94 und Ghevond, Kap. 8, S. 24) und zog nach Überschreitung des Flusses gegen die Hauptstadt Artaxata. Ist unsere Auffassung über die Lage von Volandum zutreffend, so darf man vielleicht die Vermutung wagen, dass das Βα'βιλα des Ptolemaios, welches bei ihm nicht allzuweit von Σαγαυά'να (= Bagauna) und Ζογοκάρρα (*Zolocerta) verzeichnet ist, dem Βα'βυρσα des Strabon identisch ist.

10. Die Strecke von Bagauna nach Satala lief südlich von der Araratkette (j. Aghri-Dagh) über das von Lazar von Pharp erwähnte Dorf Արամանայ nach Köprükōi und von da über Kagdaritsch-Aschkala, dann südlich von Kop-Dagh den Euphrat entlang und weiter nach Satala.

11. Die Station Chadas, die 48 mp oder 71 km von Bagauna entfernt war, wird durch die beiden Türmchen als eine grössere Stadt gekennzeichnet. Der Entfernung nach würde sie sehr gut mit dem heutigen Dorfe Chazdar, der alten Hauptstadt der Alaschkertebene (vgl. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Bd. II, 2, Berlin 1931, S. 742), übereinstimmen.

12. Die Station Armanas, die 17 mp oder 25 km von Chadas entfernt war, entspricht dem bei Lazar von Pharp erwähnten Dorfe Արամանայ (vgl. auch Markwart, Le berceau des Arméniens, Revue des études arméniennes, Paris 1928, t. VIII, fasc. 2, p. 227), das sich an der Grenze der Gaue Bagrevand, Tvaratsataph und Basean befand.

13. Die Station Andaga auf der Tabula Peutingeriana (mit zwei Wachttürmen) und Andacas beim Geographen von Ravenna, die 12 mp = 18 km von Armanas—Արամանայ entfernt war, entspricht dem altarmenischen Անուագ (vgl. Alischan, Ajrarat, S. 52; siehe auch Эндэк auf der Zehnwerstkarte des russischen Generalstabs).

14. Die Station Banantea, die 30 mp = 44 km von Adconfluentes und 26 mp = 39 km von Andaga entfernt war, muss nordöstlich von Köprükōi gesucht werden und lag offenbar im Oberen Basean. Aus der Geschichte des Moses Chorenathsi sieht man, dass derselbe Gau in alter Zeit auch Vanand hiess (II, Kap. 6). Es ergibt sich demnach, dass der Name Banantea, der aus *Barantea entstellt ist, dem altarmenischen Gaunamen Vanant (gen. Vananteay) entspricht.

15. Die Station Calcidaua (auf der Peut. Tafel kann man Calcidaua oder Calcidaris lesen) oder Chalchidara

(beim Geographen von Ravenna), nach unserer Konjektur *Chalchdiara oder *Chalchdiaris, entspricht dem altarmenischen Dorfe *Չալչադարիս*, dem heutigen Kagdaritsch, am rechten Ufer des Euphrat-Karasu.

16. Die Station Sinara (= Sinara bei Ptol., Sinora Plut., Sinoria Strab., Synhorium Amm. Marc.), die 15 mp oder 22 km von *Chalchdiara entfernt war, lag am Südabhänge des heutigen Kop-Dagh, unweit von dem rechten Ufer des Euphrat-Karasu.

17. In der Zeit des Tigranes des Grossen lässt sich mit grosser Genauigkeit die Südwestgrenze Armeniens feststellen; aus dem bekannten Berichte Strabos über die Festung Sinoria (XII, 3, 28) geht hervor, dass das heutige Kop-Dagh Gebirge die Grenze zwischen Gross-Armenien und dem Königreiche Pontos bildete.

18. Wenn Lucus Basaro (=der Hain Basaro) für Lucus *Bagara steht (C für Γ), so darf man darin eine Station in der Ebene von Bagaritsch erkennen (vgl. *«Գաղան Բագարան»*, Asoghik III, Kap. 27, S. 251). *Bagara entspricht dann dem Namen nach dem altarmenischen Bagaritsch (vgl. *Chalchdi-ara = *Չալչադարիս*).

19. In meiner vorigen Abhandlung hatte ich, Konr. Miller folgend, die Station Aegea (Egea beim Anon. Rav.) dem Elegeia oder Elegia der griechischen und lateinischen Schriftsteller gleichgesetzt. Bei der näheren Untersuchung dieser Frage ergibt sich, dass der Ort Elegeia (Kass. Dion. 68, 19, 2, Bd. III, ed. Boissevain) im heutigen Ilidsche westlich von Erzerum lag (siehe F. Justi, Geschichte Irans, Grund. der iran. Philol., Bd. II, S. 508).

2. Artaxata - Tigranocerta.

20. Die von Lehmann und Belck eingehend begründete Ansicht, dass Mayafarkin das alte Tigranocerta ist, findet jetzt ihre unumstössliche Bestätigung in unserer ausführlichen Analyse des Itinerars von Tigranocerta nach Isumbo.

21. Die Station Zanserio (Zancerion beim Geographen von Ravenna), vielleicht aus *Zancerta entstellt, die 30 mp = 44 km von Tigranocerta entfernt war, entspricht möglicherweise dem Zōnīqart des Barhebraeus (Chron. eccles. vol. II, p. 615/16, ed. Abbeloos et Lamy). Der Ort Zōnīqart lag nach Barhebraeus „in der Landschaft von Hesnā de-Zājid, wo sich zwei Flüsse, der Fluss Dēbā und der Nahr Arsīnōs, miteinander vermischen“. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, S. 100–101, setzt seine Lage am Flusse Arsanas (Murad-su) gegenüber von Pistek an. Es scheint jedoch, dass unter dem Flusse Arsīnōs nicht der Murad-su gemeint ist, sondern der Chulp-su, der aus Arzōn-*Արշարունի* kam (vgl. die Kartenskizze von E. Honigmann, Byz. Zeitsch. XXXI, 2, 1931, S. 400).

22. Die folgende Station Cymisa, die 20 mp = 30 km von Zanserio entfernt war, entspricht dem heutigen Kildiz (Кильдиз, siehe die Zehnwerstkarte des russischen Generalstabs). Es ist also CYMIZA aus CΥΛΔΙΖΑ entstellt (M = ΛΔ). Kildiz ist der Name eines Dorfes, welches auf dem Wege von Farkin in die Ebene von Musch nördlich von Nerdschik liegt.

23. Der Name der Station Patansana (Patransana beim Geographen von Ravenna), der in *Patransauna zu ver-

bessern ist (vgl. Bagauna = *Բագաւան*), entspricht genau dem armenischen Ortsnamen «*Պատրանս աւան*». Der Entfernung nach (49 mp₁ = 73 km von *Cyldiza) muss *Patransauna unweit von Musch gesucht werden. *Patransauna = *Պատրանս աւան* ist nicht zu verwechseln mit dem gleichnamigen Dorfe, welches in der heutigen Landschaft Ispaërt liegt (siehe A-Do, „Vani, Bithlisi jev Erzrumi vilajethnern“, Eriwan 1912, S. 94).

24. Im Namen der folgenden Station Vastauna (Bastavena beim Geographen von Ravenna) sehe ich eine Entstellung aus *Bastauna oder *Bastavana (=arm. *Բաստաւան*). Die Station *Bastauna, die 26 mp = 39 km von *Patransauna entfernt war, entspricht dem heutigen Dorfe Bostakend (Бостакенд, siehe die Zehnwerstkarte des russischen Generalstabs), welches auf der römischen Weltkarte unter seinem alten Namen *Բաստաուան* erscheint. Ein gleichnamiger Ort Bast wird bei A-Do in der heutigen Landschaft Ispaërt erwähnt (siehe „Vani, Bithlisi jev Erzrumi vilajethnern“, Eriwan 1912, S. 94).

25. Die Station Dagnevana der Peutingerschen Tafel und Dognavana beim Geographen von Ravenna (zu lesen *Dognevana) entsprechen dem altarmenischen Dorfe *Դոնեվանք* Donevankh, das im Harkh lag.

26. Die Station Flegoana, deren Name *Elegacana zu lesen ist, entspricht dem Dorfe *Եղեգազան* Eghegacan im Gau Harkh.

27. Der Name Isumbo, der offenbar aus *Tsumbo entstellt ist, muss mit dem altarmenischen Dorfe *Ծոմբ* Tsumb (gen. *Ծոմբոյ*) des Asoghik (III, Kap. 41, S. 271) identifiziert sein, das sich im Gau Apahunikh befand.

28. Die Station Isumbo (= *Tsumbo), welche durch zwei Wachttürme als Militärposten gekennzeichnet ist, lag nordöstlich von Manazkert, in der Gegend unweit vom heutigen Patnotz. Die Gleichheit dieses Isumbo mit Tsumb ist nach dem Erscheinen meiner vorigen Abhandlung (siehe Bulletin des Instituts der Wissenschaften und Künste SSRA, № 5, Eriwan 1930, S. 76—79 und 88—89) erkannt worden von Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, S. 412, Anm. 2.

29. Die Namen der auf der Rolle Peutingers fehlenden Stationen Arachia, Indua und Didyma hat der Anonymus von Ravenna aufbewahrt. Von diesen Stationen hängt Arachia mit Archene des Claudius Caesar zusammen (vgl. Plinius, Hist. Nat., VI, 31, 1—3, ed. Littré, Paris 1883, p. 260—261). In Archene kann nach Markwart der Name der alten Provinz Harkh (gen. Harkhay) stecken (siehe Südarmenien und die Tigrisquellen, S. 77). Und es ergibt sich demnach, dass auch in Arachia eine andere Wiedergabe desselben Namens vorliegt.

30. Didyma beim Geographen von Ravenna entspricht nach A. Khatschatrian's Darlegungen (seine Abhandlung wird im Bulletin des Instituts der Kulturgeschichte erscheinen) dem heutigen Dorfe Didem, das am linken Ufer des Aratsani und westlich von Bagauna liegt.

Der weitere Weg von Bagauna bis Artaxata fällt mit der grossen Strasse Satala-Bagauna-Artaxata zusammen.

3. Artaxata - Sebastopolis.

31. Der Weg von Artaxata nach Sebastopolis führte nicht über Armavir und Ardahan, wie Kon. Miller vermutet (siehe Itineraria Romana, S. 649—650 und 653—

654), sondern über Aschtarak und Ghanlitscha nach Chospia und von da über den Fluss Kur nach Rion und weiter nach Sebastopolis.

32. Die Station Strangira der Peutingerschen Tafel (Stranguria beim Geographen von Ravenna), die 30 mp = 45 km von Artaxata entfernt war, muss mit dem heutigen Aschtarak zusammengestellt werden. Nach Marr war Aschtarak die Cultstätte des Drachen Višap (Известия ГАИМК, т. III, — Stranguria = štrang „Schlange“ + uria).

33. Die auf der Peutingerschen Tafel fehlende Station Janio hat der Anonymus bewahrt. Der Name Janio, der vielleicht aus *Tanco oder *Tancio entstellt ist (t = arm. ճ, vgl. Aretissa = Արճէշ), entspricht wahrscheinlich dem armenischen Orte ճանկի (gen. ճանկիոյ oder ճանկոյ), welcher im heutigen Abaran nördlich von Aschtarak lag.

34. Es kann kaum zweifelhaft sein, dass die nächste Station Condeso, wie R. Kiepert richtig erkannt hat (siehe seine Karte von Kleinasien), dem heutigen Kondachsaz entspricht, dessen alte Namensform vorläufig unbekannt ist.

35. Der Anonymus von Ravenna, der ein besseres Exemplar der Tabula vor Augen hatte, hat, wie bereits betont, das Verdienst, die auf der Rolle Peutingers fehlenden Stationen bewahrt und uns dadurch in den Stand gesetzt zu haben, die richtige Reihenfolge der Stationen folgendermassen wiederherzustellen: Condeso, Gavala, Misium, Savatinum, Gaulita (= Gaulitia beim Anonymus).

36. Von diesen Stationen entspricht Gaulita (= Gaulitia beim Anonymus) dem heutigen Ghanlitscha, arm. Ղանլիճա (nordwestlich von Leninakan-Alexandropol), in

welchem sich das berühmte Kloster Marmaschēn befindet. Der Name Gaulita ist offenbar aus *Ganlita entstellt (t = arm. ճ, vgl. z. B. Aretissa = Արճէշ).

37. Die Namen der hinter Tendava liegenden Stationen—Pagas, Apulum und Caspiae—sind von Tomaschek erkannt worden (siehe Pauly-Wissowa Realencykl., „Caspiae“). Pagas ist wohl Poga am Südufer des Toparavan-Sees. Apulum (Apolum beim Anonymus) entspricht dem heutigen Abul, das an der Strasse nach Chospia westlich von Poga liegt. Die Station Caspiae, welche durch zwei Türme gekennzeichnet ist, fällt unstreitig mit dem heutigen Dorfe Chospia zusammen, das südlich von Achalkhalakhi liegt.

38. Von Chospia nordwestwärts folgte das Itinerar der heutigen Strasse über Achalkhalakhi nach Achalzich. Darnach ist die Station Ad Mercurium, die 45 mp = 67 km von Caspiae entfernt war, an den Fluss Kur-Mtkuari südöstlich von Achalzich zu setzen. Ad Mercurium ist also augenscheinlich aus Ad *Metcurium oder Ad *Metcurium entstellt.

39. Der weitere Weg nach Sebastopolis führte über Abasthuman und durch den Pass von Zekari bis zum Flusse Rion (= Ad fontem felicem, siehe K. Miller, Itineraria Romana, S. 653—654) und von da nach Sebastopolis.

4. Artaxata - Gobdi - Paresaca.

40. Der Verlauf dieses Itinerars wird jetzt durch meine neuen Ergebnisse vollkommen verständlich. Von Artaxata führte der Weg südwestlich ins Gebiet von Kogo-

wit, in welchem sich die Station Catispi befand, bog dann südöstlich um und lief über Artaz nach Choj und von da über Tasvidsch nach Paresaca.

41. Der Name Catispi entspricht, wie zuerst von S. Eremian erkannt worden ist (siehe seine Karte „Топографические пути Юго-Кавказа в конце IV-го века“), dem bei Sebeos erwähnten Orte *Որդսպու* (Kap. 30, S. 108 und Kap. 32, S. 116). Catispi ist nach Eremian aus *Ortispī entstellt.

42. Durch eine sorgfältige Analyse der oben erwähnten Angaben des Sebeos ergibt sich, dass die alte Festung *Որդսպու* (= *Ortispī) in der Nähe vom heutigen Tapariz, südöstlich von Karakend (= Scaracanti bei Pegolotti) lag.

43. Der Name Anteba ist vielleicht aus *Artaza entstellt (vgl. hierzu die Schreibweise von b und z auf der Tabula und Itineraria Romana, S. LII). Ich setze diese Station, die 51 mp=76 km von *Ortispī entfernt war, an der mittelalterlichen Karawanenstrasse nach Condro (=Choj), südöstlich vom armenischen Kloster des Apostels Thaddäus, am heutigen Wege von Kara-Ajnéh nach Zurawa.

44. Die folgende Station Nasabi, die 24 mp=36 km von Anteba entfernt war, muss an der Strasse von Zurawa nach Choj gelegen haben. Sie fällt dann zusammen mit dem Dorfe *Նուարսահ*, welches im 5. Jahrhundert bei Lazar von Pharp erwähnt wird (III, Kap. 89 und 91). Die Schreibung Nasabi begreift sich vielleicht durch Beeinflussung des ähnlichen und bekannten Namens der Tabula Nisibi (=Nisibis, arm. *Մծբին*).

45. Von der folgenden Station Gobdi (Gobdie beim Anonymus Rav.), die dem heutigen Choj entspricht (siehe K. Miller, *Itineraria Romana*, S. 781 und Markwart, *Südarmenien und die Tigrisquellen*, S. 420), ging der Weg südöstlich nach Tasvidsch und von da am Ostufer des Urmija-Sees nach Paresaca.

46. Die vorletzte Station Tris peda (Tarspedo beim Anon. Rav.), die 44 mp=65 km von Gobdi entfernt war, entspricht dem heutigen Tasvidsch oder Tarsvidsch (vgl. Tersoucht, *«Ուղղեզրություններ», թարգմ. Հ. Հակոբյանի*, VI, p. 109), dessen alte Namensform uns unbekannt ist.

47. Man erkennt unschwer, dass bei der folgenden Station Paresaca die Grenze zwischen Armenien und Persien lag. Denn von da an waren die Entfernungen nicht nach römischen Meilen, sondern nach persischen Parasangen berechnet.

48. Nachdem sich herausgestellt hat, dass Paresaca (=arm. *Պարսք* ?) 45 mp=67 km vom heutigen Tasvidsch entfernt war, ergibt sich, dass das Königreich Armenien zur Zeit der Abfassung der Tabula bis zum heutigen Flusse Adschī-tschai reichte.

49. Daraus ergibt sich ferner, dass sowohl Täbriz als Gandzak ausserhalb der Grenzen Armeniens lagen. Dagegen ist die Meinung, Gandzak habe nach Faustos in Armenien gelegen (siehe Markwart, *Eränschahr*, S. 109, Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, S. 226 u. a.), völlig unannehmbar. Die Stellen bei Faustos können ganz anders aufgefasst werden.

5. Das Itinerar von Dvin nach Partav.

50. Nach dem armenischen summarischen Itinerar (siehe bei Saint-Martin, Mémoires II, S. 396 und vgl. Verf., Die Lösung des Problems des Moses Chorenathi, Eriwan 1934, S. 86) rechnete man: von Dvin nach Berdkunkh 60 Meilen (= 20 Fars.) und von da nach Partav 160 Meilen (= $53\frac{1}{3}$ Fars.). Die Strasse verlief von Dvin zunächst über Eriwan bis Elenovka, bog dann südöstlich um bis zum Dorfe Koth, um von hier in ostostnördlicher Richtung Partav zu erreichen.

51. Das Dorf Berdkunkh, das nach Johannes Katholikos im Gau Mazaz lag (Tiflis 1912, S. 93), ist etwa 25 km südöstlich von Elenovka beim heutigen Aghkala (arm. Աղկալա) anzusetzen, wo sich die Ruinen des Աղատ քաղաք befinden.

52. Der alte Gau Mazaz, wie Schahchathunianz richtig erkannt hat (siehe «Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ», էջմիածին 1842, Բ, р. 235—236), lag nicht am Oberlaufe des Flusses Azat (vgl. dazu Alischan, Ajrarat, S. 13 und 331, Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, S. 302, Markwart, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, S. 11, Hübschmann, Die altarmenischen Ortsnamen u. a.), sondern am Westufer des Sewanga-Sees zwischen den Gauen Varaznunikh, Kotajkh und Geghakhuni.

53. Eine andere Richtung hat das Itinerar des al Ischachī (S. 193, 4—7, vgl. Ibn Hauqal 251, 21—252, 3, al Maqdisī 381, 14—15, 382, 2—4). Dieser Weg verlief von

Dvin zunächst südöstlich über Scharur bis Sisakan, bog dann nordöstlich um und führte über den Selim-Pass bis zum Gau Geghakhuni und von da nach Partav (vgl. Н. А. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане, Сборник материалов для описания местностей Кавказа, XXIX, Тифлис 1901). Unzutreffend ist darnach Markwart's Annahme, dass die Stationen Sisakan und Geghakhuni vertauscht und umzustellen sind (siehe Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, S. 56).

54. Die Poststationen des arabischen Itinerars haben ihre Namen, wie Markwart richtig erkannt hat, nach den armenischen Gauen, in welchen sie lagen. Sisaġān ist wohl Միսական und Gēlakūnī entspricht dem armenischen Gaunamen Գեղաքունի (siehe Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, S. 56).

55. Die Poststation Daumīs, die 16 Fars. = 92 km. von Gēlakūnī entfernt war, fällt genau in den nächsten Gau Սաւտք. Der Name «دوميس» der, wie es scheint, aus ذوطيس *Zauṭīs (ذ-د und م-ط) entstellt ist, entspricht vielleicht dem armenischen Gaunamen Սաւտք, gen. Սաւտից (vgl. auch Ծաւղէք, Ծաւղէից).

56. Die folgende Poststation Mairīs, bei Jāqūt Mitrīs, bei Karaulov Метрис, die 12 Fars. = 69 km von *Zauṭīs entfernt war, lag meines Erachtens im armenischen Gau Hatherkh, gen. Hatheriz (Հաթիրք, Հաթիրից). Der Name ميسر oder ميسر müsste dann aus ميسر Hatrīs entstellt sein.

57. Die folgende Station Qalqāṭūs oder Qalanqāṭūs entspricht wohl dem armenischen Կաղանկատայք (siehe Verf., О торговле и городах Армении, Эривань 1930,

S. 169, vgl. Markwart, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, S. 56).

58. Es ist wohl selbstverständlich dass von Geghakhuni bis Partav auch das armenische Itinerar der oben erörterten Strasse folgte.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Եջ
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	5—14
ՊԵՎՏԻՆԳԵՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	17—172
1. Արտաշատ-Բաղավան	17—82
2. Արտաշատ-Տիգրանակերտ	85—114
3. Արտաշատ-Սեբաստոպոլիս	117—135
4. Արտաշատ-Խոյ-Պարեսակա	139—172
ՀԱՎԵԼՎԱԾ. ԴՎԻՆ-ՊԱՐՏԱՎ ՀԻՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ	175—204
ՑԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ	207—231
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԹԵԶԻՍՆԵՐԸ (ՌՈՒՍԵՐԵՆ ՅԵՎ ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆ)	235—268
1. Я. А. Манандян. Главные пути Армении по Tabula Peutingeriana. Резюме.	235—250
2. Prof. Dr. Agop Manandian. Die Hauptwege Armeniens nach der Peutingerschen Tafel. Zusammenfassung	251—268
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	269—270

Ք Ա Ր Տ Ե Չ Ն Ե Ր

1. Artaxata—Bagauna	47
2. Bagauna—Andaga	55
3. Andaga—Chalchdiara	65
4. Chalchdiara—Satala	79
5. Tigranocerta—*Bastauna	95
6. *Bastauna—*Bagauna	113
7. Artaxata—Sebastopolis	133
8. Artaxata—Gobdi	151
9. Ավարայրի դաշտ և Տղմուտ գետ	155

	<i>Եջ</i>
10. Gobdi—Paresaca	167
11. Դվին—Պարտավ (<i>մինչև Բերդկունք և Միսաջան</i>)	197
12. Դվին—Պարտավ (<i>մինչև Պարտավ</i>)	203
13. Tabula Peutingeriana. Segm. X 4—XI 1	{ <i>քարտեզ, ա, բ, գ, 271 եջի վերջում</i>
14. Tabula Peutingeriana. Segm. XI 2—XI 4	
15. Tabula Peutingeriana. Segm. XI 5—XII 2	
16. Պեվտինգերյան քարտեզի տառերի նմուշներ	135

TABULA PEUTINGERIANA, SEGM. X 4—XII 2.

(*ԱՐՏԱՏՊ. Կ. ՄԻԼԼԵՐԻ ITINERARIA ROMANA-ՅԻՑ,*
Եջ 635 ևն).